

Др. ДМИТРО ДОНЦОВ.

**Підстави
нашої політики.**

ВІДЕНЬ 1921.

Видавництво Донцова.

Др. Дмитро Донцов.

**Підстави
нашої політики.**

ВІДЕНЬ 1921.

Видавництво Донцових.

*Гадки, висловлені в I—IV розділах, сеї книги —
даліший розвиток тих, що я боронив від 1907 р.
Критика драгоманівщини, як і цілої нашої політики
— продовження тої, в якою я виступав як перед
війною, так і за Ради, Гетьмана та Діректорії.*

*Занепад нашої політичної думки в остані два
роки, що знов вбочила на манівці провінціоналізму,
московофільства та космополітизму, спонукав мене
прискорити видання сеї книги, помимо того, що від
сего мусіло потерпіти докладне формуловання тез
праці.*

До деяких з них верну вгодом.

Автор.

Берн (Швейцарія), Март 1921.

Найважнійші друкарські помилки.

с:

має бути:

4 стор. примітка, К. Побѣдоносцевъ, Московскій

Сборникъ

				"Дневник писателя"
9	"	6 ряд з долу	Европи	Европою
11	"	14 " " "	бо	то
15	"	16 " " "	демократи	демократії
26	"	12 " " "	Apprenez	Apprenez
26	"	11 " " "	pus	plus
26	"	10 " " "	perservie	personne
46	"	10 " " "	пыто	нѣт
48	"	23 " " "	en genquillement	engenouillement
51	"	11 " " "	judex	index
52	"	4 ряд з гори	не	—
58	"	1 " " "	палки	палки;
58	"	2 " " "	hat	hat der Russe
60	"	16 " " "	Або ще ліпше	Се були
64	"	20 " " "	істнованя	істнованя"
64	"	22 " " "	виборів"	виборів
85	"	7 ряд з долу	Марка	марса

Підстави нашої політики.

Souvenons-nous surtout, que les droits de la patrie sont imprescriptibles, et que le peu de cas qu'elle fait de nos conseils ne nous dispense pas de les lui donner.

Ernest Renan (La réforme intellectuelle et morale).

Особливо пригадаймо собі, що права рідного краю не передавлюються та що факт, що він дуже рідко робить собі щось з наших порад не звільняє нас від обовязку давати іх йому.

Ернест Ренан (Інтелектуальна і моральна реформа).

I.

Від самого 1648 року, від часу, коли по довгій перерви нація знова виступила активним чинником в європейській політиці, ве переходила Україна крізь поважнішої від теперішньої.

Катастрофальний упадок трох імперій, увільнення скритої національної енергії уярмлених досі народів Східної Європи, енергії, що своєю руйнуючою силою лишила далеко по за собою анальгічні рухи 1848 року, соціальна кріза, що поставила під знак запитання саме існування нашої цивілізації — ось те оточення, серед якого збуджена лоском світової заверюхи з довгого сну нація мусіла шукати і реалізувати свій колективний ідеал.

Майже жадну з європейських націй війна не заскочила зненацькі: та чи інша була може не підготована до неї військово, але кожда була свідома своїх політичних цілей в сей памятний 1914 рік. Велика Британія з ії старими і протягом віків незмінними традиціями її континентальної політики, Франція, що горіла жадобою реванша, Росія з своїм „тестаментом Петра первого“, навіть Австрія з своїм старим цісарем, що ще пам'ятав Меттерніха, і традиції наполеонських воєн, що був

свідком кримської війни, навіть ся Австрія знала за що вона має бити ся. В подібній ситуації знаходили ся і інші, втягнуті у вир світової війни народи. Старі й молоді, одні на передові кінця своєї історичної карeri, другі на її початку — всі воїни мали отверті очі не лише на суть великого конфлікту, але й на средство, котрими міжнародні конфлікти звичайно розвязують ся: ні Лойд Джордж, ні Кіченер, ні Клемансо, ні Берхтолльд, ні Пашіч, ні Тіса, ні Гольвеґ — ніхто з них не забував старого правила, що великі історичні суперечки рішають ся кровю і залізом...

Як же-ж інакше представляла ся справа в нас! Вибух війни знайшов нашу політичну думку на роздорожю. Немогі голоси, вказуючі на перші товчки великого землетрусу, на потребу приготувати ся до него, коли не хочемо, щоби він поглинув нас, закрикували ся, як голоси докучливої Касандри, відризаючи не потрібно людей від іх важкої праці. Наша pays légal група людей, що представляла націю та її асоціації жила з дня на день, без ясно зиробленого, загально принятого політичного ідеалу, не зазираючи в майбутнє, котре, як байронівський Камінний гість стукало вже в двері, здавалося так безпечної нашої хати, щоби одного гарного ривку звити ся на її порозі перед переляканням українським Дон Жуаном.

Заколисана навіяннimi iї пророками снами-мріями про мирну еволюцію людськості, про мирне полагодження всіх національних конфліктів, про ріжні „федерації“, „децентралізації“, „народне братерство“, втягнута сіми пророками в русло чужої національно-державної ідеї, нація здавалося спала лётаргічним сном. Застрашаючий хаос ідей, повний брак загально респектованих традіцій, відсутність загально узnanого праپору, що малював ся одними на два, одними на один, а іншими знов на три кольори, дезорієнтація провідників, получена з фаталістичною і обезвладняючою вірою в „несмертельність нації“ — ось були найбільш характеристичні прикмети групи людей, котрим, немов на кепський жарт історії судилося ділати в момент, що приходить раз на одну або дві сот — ки літ, треба було виступати на політичну арену не лиш з доброю волею і лісбовою до рідного краю, але й з ясно сформульованим політичним ідеалом.

Накидати загальні риси сього ідеалу, як його розуміє і розумів автор, е пілею сеї праці. Се зробити ніколи не е за пізно, бо кріза котру Переходимо не хвилева: як пропаснія стрясатиме вона ще довго нашим національним організмом. Ще довго стоятимемо перед завданням знайти вихід з проклятої ситуації з котрій опинила ся наша країна.

Виробити сей ідеал, або радше віднайти його, що, хоч творить ся чинниками зовнішніми, але захований в неясній, підсвідомій психіці народу — неможливо без правильної оцінки суті тої крізи, котру ми враз із цілим світом Переходимо.

Вульгарна думка бачить причину хороби, що стрясає суспільний організм Європи, в боротьбі ріжних ворожих собі імперіалізмів (котрі, розуміється, е ділом „тайної діпломатії“, „генералів“ і пануючих) і в назріваючій соціальній революції. Наражаючи себе на закиди „реакційності“ або парадоксальності автор не поділяє сеї думки. Або — не цілком її поділяє. Безперечно теперішній хаос е результатом боротьби „імперіялізмів“ (хоч причини її не такі примітивні як здається ся ворогам тайної діпломатії); безперечно гістеричний крик низших верств за новим соціальним ладом се одна з істотних причин крізи, але поза сими конфліктами криється глибший або в кожнім разі давніший.

Сей інший конфлікт захований в сопіальній боротьбі, которую Переходить Європа. Сей конфлікт лежав в основі конфлікту двох ворожих груп держав 1914 році. Він-же ж криється за визвольною боротьбою австрійських і турецьких Славян проти габсбургської та отаманської державної ідеї. Він-же ж товаришився при повстанню білоруських і Українських селян в Польщі в кінці XVII зіку. Його-же контури бачимо в революції 1648 р. на Україні, як і в національних революціях 1917 на сході Європи. Сей конфлікт, що його в тривогу передбачав Ляйбніц і Ренан, Наполеон I. і Гюго, Енгельс і Біконсфільд, про котрій з жадобою помсти візіонували Герцен і Леонтіев, Бакунін і Горкій — се великий конфлікт двох цівілізацій, двох політичних, соціальних і культурно-релігійних ідеалів, конфлікт Європа-Росія.

Що сей конфлікт справді лежить в основі багатьох хвилюючих наш час питань, про се найлегше переконати ся коли, звернути ся до останньої фази сего конфлікту, до зявища, що

дістало від нині незатерту назву большевізму, до аналізи зявища, в котрім велика частина нашої безкритичної інтелігенції бачить найбільше викінчену форму соціальної революції.

Що є большевізм? — питаютъ ся його несвідомі приклонники (бо свідомі не питаютъ про се) і відповідають: се інтернаціональний рух, а цілею його є повалення імперіалізму, капіталізму, націоналізму і прочих богів буржуазного пантеону. Большевізм — відповідають його противники — се бунт рабів, се негація законів льогіки і народного господарства. Большевізм — твердять антисеміти се жидівська змова на згноблення християнства на користь воюйочого Ізраеля. І одні і другі і треті мають о стільки рацію, що большевіцька Росія справді дала товчок соціальним рухам міжнародної ваги. Але і одні і другі і треті нехтують се, що большевізм, як вже покажує його назва се зявище російське і в першій лінії російське. Слушно, найближшою метою платних і ідейних агентів большевізму за границею було знищення європейського буржуазного порядку, тільки — чи лише се? Чи се лише причина того завзяття з яким хмари сих агентів у Відні, Будапешті, Копенгагені, Римі, Парижі та інших більших і менших центрах заходу робили свою роботу зруйновання істнущого порядку в сих країнах? Чи справді повалення системи вигниску було іх першою цілею, чи може в і завзятю греба шукати сих глибших і сильнійших мотивів, незнаних самим мандрівникам пролетарської революції за границею про котрі свого часу писав Достоєвский? В однім зі своїх „Дневників писателя“ пише він: „Чому майже дев'ять десятих Москалів у своїх мандрівках за границею пристає все до тих, лівих, верств європейських, котрі так сказати відкидають свою власну культуру? Чи не слідно в сім факті російську душу, котрій європейська культура все була чужою? — Я власне так і гадаю. Європейці бачуть в нас скоріше Варварів, що волочать ся по Європі та тішуть ся, що знайшли щось, що можна зруйнувати; котрі руйнують задля самої руйнації, задля приемності, тільки щоби поглянути як се все розлетить ся в авалища, ось як орди дикунів, як Гуни, що вривали ся в старий Рим демолюючи святе місто не маючи самі поняття про се, що за скарби культури вони нищили при тім¹.

¹ К. Побѣдоносцевъ, Московскій Сборникъ.

Чи е хоч зерно правди в сих словах геніяльного Москаля?

А коли так то чи відносять ся його слова тільки до таких мандрівників революції як Бакунін або навіть Герцен, що з криком: „Хай живе Хаос, vive la mort!“ посылав своє прокляття західному світові? Чи також до епігонів Леніна, заповідаючих смерть европейській демократії? Чи може і до оберпрокурора Найсвятішого Синоду Победоносцева, що кидав громи на сю саму демократію, сю „велику брехню нашого віку“?

Чи тільки до духовних нащадків Бакуніна, до російської червоної армії, чи також і до війська царя, котре з такою самою завзятостю старалося зробити з Галичан православних Росіян, як большевіки російських комуністів? До війська, що з такою самою енергією хотіло накинути Європі свою рах moscovitica, як Ленін втягнути її до свого Союзу Народів, до свого *societas* Леніна або *leonina*? Чи наповнені почутям глибокого смутку та національного сорому питання Достоєвского можна застосувати тільки до ляндскнехтів Буденного, що несли на захід свою соціальну систему—совети, чи також і до жовнірів Катарини, що несли на Україну тодішню соціальну систему Росії панщину?

А коли се так, то чи не маємо ми тут, в сих мандрівках узброєних і неузброєних Росіян ріжких поколінь до Європи, втішених, що можуть в ній щось зруйнувати, раз уніяцьку церкву, раз капіталістичний лад, чи не маємо ми тут до діла зі зявищами одної і тої самої категорії, в фактом, більш універзалним, більш небезпечним ніж большевізм або царизм? Можна з певностю сказати, що так власне і є, що так ідеальної російського комунізму як і царизму є тільки ріжні форми одної і тої самої суті, одного і того самого зявища загальнішого характеру, що не є нічим іншим, як воюючим із заходом, російським месіянством. Подібно як Наполеонізм, з всіма одіди-ченими нам гаслами великої революції був нічим іншим як новою формою каролінгського імперіалізму. З грізно піднесеною рукою, жадібно шукаючи очима довкола, стояла ще недавно большевіцька Росія перед нами, як за часів Миколи I., нишпорячи „де є ще щось, що можна би ще зруйнувати“, відмовляючи відповіди на наші запити.

Але ми можемо зреchi ся сеi вiдповiдi! Тисячу разiв дала вже iї росiйська iнтелiгенцiя, та сама, що колись „ходила

в народ“, а потім засідала в „чрезвичайках“ і в „пролеткультах“, носителька ідеї російського месіянства. В її власних очах — хоронителька і втіленя ідеалів „правди і справедливості“, одержимий духом пророк великого посланництва російського народу ущасливити весь людський рід, а в наших — тамбур мажор московсько-петербургсько-петроградсько-знов московського імперіалізму, сентиментальний апельоget московського *Drang nach Westen*, суворий прокуратор при історичнім процесі нації, що обливаючись кровю, стукали до дверей раю свободних народів, *advocatus diaboli*.

Міцю духа, геніальністю могли ріжнити ся між собою представники сеї інтелігенції. Перед одними, як перед вже цитованим Достоєвским, мусів кождий, що мав зрозуміння великого, до якої національності він не належавби, відкрити голову. Інші збуджували тільки сміх публіки, як напудроюні циркові блазні своїми дурними дотепами та скоками. Але всім ім, пророкам і арлекінам одно було спільне: глибока містична віра в велике поєднання, світову місію російського народу. Вони могли малювати сей народ або в рожевих барвах як народники або, як Чехов у своїх „Мужиках“ порівнювати його з худобою; пілювати поли його смердючого „зипуна“, як робив Граф Л. Толстой, або в переляці перед його неврозумілим і неохвітним еством апелювати да царських баїнетів. Як се робив П. Струве та інші не менше славні автори колись славнозвісних „В'єх“ — все одно! Ангел чи люципер, Апольо чи Центавр, пів людина, пів звір був сей народ всій російській інтелігенції, народом богоносцем (не в евангельському сенсі), а коли й худобою то священою худобою, котрій мають покланятися всі язичи. Він, тільки він мав проголосити агонівуючому заходові нове слово. Тільки з його уст мало розлягти ся над світовим хаосом збавленне: *Fiat lux!*

„Я вірив і тепер ще вірю, що Росія, котра має стати на чолі якоїсь нової східної державності, повинна дати світові і нову культуру, замінити сею новою славянсько-східною цівілізацією упадаючу цівілізацію романо-германської Європи“, писав папа славянофілів Леонтьев п'ятьдесят літ перед нами¹.

Передповідаючи наглу смерть заходу вживав славянофільський поет Тютчев: „Над гіантськими руїнами заходу

¹ К. Леонтьевъ, Ростокъ, Россія и Славянство.

підносить ся мов святий ковчег ще більша Росія: ... хто посміє сумнівати ся в її покликаню?“ — „Захід сказав уже все, що міг сказати. Ex oriente lux! Тільки Росія покликана перебрати духовний провід над Європою“, — заходить ся знана ірикли-виця російського месіянізму С. Булгаков. І зворушений сими словами немов луна відповідає Йому Розанов: „Давно була пора се сказати.“ Пушкін ідеалізує російське кріпацтво, протиставля-ючи його „поневоленю“ англійського селянина¹ і пише поему в котрій звучать енергічні ноти ненависті до європейської цівілізації².

Патріот-візіоніст А. Герцен літами маячить про велику нам сподівану хвилину упадку заходу і мріє про „нових вар-варів, що йдуть ії руйнувати“. Ю. Самарін тішиться ролею, яку доведеться ся грati Росії в „цілім світі“, а архіреволюціонер Бакунін вірить, що російський народ „внесе до історії нові засади і створить нову цівілізацію, і нову віру, і нове право, і нове життя“. Горкий „плює в обличя“ Америці та „прекрасній Франції“ в імя російсько-босіцьких ідеалів, а Ленін уауршує собі становище наступника первоапостола соціалістичної церкви перед булями котрого, як перед Іннокентієв та Боніфацієв королівські трони, мали падати трони впалих в гріх соціалістичних болжків окцидента. І навіть Чаадаев, оден одніський Москаль Европеець (запо його і зробили божевільним його земляки), і той кіячить вірою у велике післанництво Росії в своїй „апольгії божевільного“. „Наше діло“ — пише він — „внести спасаючий принцип порядку в світ, що став здобичю анархії. Росія не сміє кинути сеї місії, що повірена ії царем небесним і земним“. Голоси всіх представників російської політичної думки зливалися в одній похвальній пісні свому народові, всі вони в суті річи підписувалися під офіцальною теорією російської історії, виражену графом Бенкендорфом в таких словах: Минуле (Росії) було гідне подиву, теперішність більш ніж блискуча, а май-бутнє — писав граф, думаючи очевидно про большевиків — „перевиснить все, що може собі представити людська уява!“

Одні виступали зі „здоровими формами“ російського держав-ного будівництва, що мали врятувати Європу. Другі лічили світ

¹ А. Пушкінъ, Разговоръ съ Англичаниномъ.

² А. Пирінъ, Характеристика літературнихъ маєній, ст. 83.

російською „общиною“ або бачили свою місію у визволеню славянства (білі інтернаціоналісти) або у „визволеню“ світового пролетаріату (червоні) треті — в теократичнім ідеалі морального відродження людськості через Росію. Одні марили про „Москув-третій Рим“, другі — про Москву-столицю третьої інтернаціоналі. В детайлях своїх думок ріжнилися поміж собою ідеальги російського месіянства, але всі мідно та непохитно вірили, що російський народ, хоть і ремствуючи, хоч і не все добровільно, а поведе за собою, як віслюк під заохочуючі оклики своїх погоничів, всі інші народи на зустріч, хоч і незнаній але великій будучині, в котрій мерехтіли в очах політичних маняків то нова *civitas dei* то російський хрест на святій Софії, то „соціалістическое атечество“ ...

Пересада, односторонність — скажуть скептики. Прецінь месіянство не є особливостю російського народу. Ні пересада, ні односторонність, бо того, що я називав російським месіянством (а правійшою назвою бувби панмосковітізм) в ніякім разі не можна рівняти з анальгічними зявищами в інших націй, а зокрема ні з панлатинізмом, ні з пантевтонізмом.

В латинстві була, правда, сія вигідна сторова, що мало воно вже в історії одностайну політичну організацію. Колись Етруски та Іберійці, Ілрійці та Кельти творили одну імперію. Але з її розпадом традіції єдності, з тяжкою бідою підтримувані церквою, завмерли та Піренеї та Альпи показали ся перешкодою о котру розбилася навіть колишна єдність культурвої мови. Імпозантна спроба великого Наполеона злучити під своїм скіптором Францію, Бельгію, Італію, Іспанію та Портugalію та менш імпозантне стремління маленького Наполеона заволодіти Італією були останіми подригами панлатинської ідеї. Коли не рахувати разуміється ся галасу викликаного *ad hoc* парижською пресою з приводу приступлення до антанти „латинських сестер“ — Італії та Румунії.

Що до тевтонського світу то в нім було ще менше підстав до великого расового руху. Політичне розпорішенні німецької раси, усамостійнення деяких її частин (Австрії, Голяндії, Швейцарії та пр.) з гори засуджували пантевтонську ідею на невдачу. Несмілі спроби її штучного відживлення (Бернгарді, автор „середної Європи“ Навман, швецький професор Стефан і Кіелен) штовхнув у царство утопій версалський мир.

Англійська форма пантевтонізму показала ся справді більш живучою і певно, що такі ідеї як Greater Britain або Imperial Federation не є ніякі фантоми. Але вона не виходить подібно панмосковітізму поза рамки власної раси та не претендує на провід над іншими, овріч менше культурних від себе, народами. Своїми претенсіями та силою розмаху російський месіянізм, що хоче панувати над народами, що стоять вище його так під взглядом культурним як і політично-економічнім і над землями густійше від Росії заселеними — звище одиноче в історії Європи останіх трьохсот років.

Скептики скажуть: се все дуже добре алеж месіянізм не є суть большевізму. Форма в котру виляла ся пропаганда большевізму на заході звище хвилеве, конечне як конечним були наполеонівські форми в які виляла ся Французька революція, що в цершій мірі як і большевізм була соціальним переворотом. При чимже тут конфлікт Росія-Європа?

Хто не сягає памятю дальше як по вчерашній день або хто (як богато наших досвідчених політиків) завше надає суспільним рухам такий зміст, який вкладають в них іхні вожди, для того щойно наведений хід думок вдається ся незбитим. Але коли ми захочемо вглибіти ся в се надзвичайно складне питання, то дійдемо до цілком іншого несподіваного висновку. Прийдемо до висновку, що „визволеня світового пролетаріату“ як і „визволеня славянства“ порожна фраза за котрою криється цілком інша суть. Тє саме нам вже знане московське месіянство.

Коли лишити на боці бомбастичну фразеологію большевиків призначену для з'їдотіліх від голоду і терору своїх підданих і скаптованих тими чи іншими средствами чужоземних „товаришів“, то одна характеристична риса іх ідеальності кинеться в очі. Се — розглядування всеї іх зовнішньої політики не в круїзі ворожих собі понять: „революція-реакція“, „пролетаріат-буржуазія“, а з точки видження противенства між Росією, як авангардою Азії з одної сторони; Європи яко цілості з другої. Коли большевіки використують національно-релігійні рухи орієнту проти Англії, то се апеляція не до класової а до національної боротьби Сходу проти Європи. Коли шукається помочі Енвера паші або афганського еміра то се не аліанс з інтернаціональною революцією проти інтернаціональної реакції, не

політика союзу з трудовими масами, лише союзу з державами проти держав, звикла буржуазна політика, політика національних інтересів борба о перевагу Росії над Європою, політика, котрої даремно відпекують ся большевики. Коли Ленін виступає проти Англії та Америки він блямує їх англіосаські (а не капіталістичні!) свободи, котрих він не забуває взяти в знаки наведення¹.

Коли Бухарін лютує проти угодовости європейського робітництва, він нападає не так на зрадників робітничої класи, як проти „німецьких, австрійських, французьких і англійських меншевиків“².

Коли Троцький підогрівав патріотичний запал своїх червоних наємників у війні з Польщею то тільки для них була вона війною в „шляхтою“ для цілогож російського загалу се була війна з Поляками... Проти європейського „імперіалізму“, проти німецького тяжкодумства, проти французького міщанства, проти англійського професіонального кретиянізму — ось проти чого гремлять з московського совітського Олімпа. Європейський світогляд робітництва заходу, що робить його мало доступним московській пропаганді, і Європа, що противить ся політичній експансії Росії — ось ворог большевізму та його азіяцьких союзників. Тут Європа — там Росія! — Така формула зовнішньої політики совітської Москви.

І цікава річ! — З такої самої точки погляду гляділа на сю політику друга російська месіянська ідеальогія — славянофільство. Чи виникає квестія славянська, вона розглядається не відрібно, не абстрактно тільки як етап до загального походу проти заходу. Чи повстає заново турецьке питання славянофіли висказують ся навіть за залишеням Турків в Константинополі, коли заносить ся на заміну султана в його резіденції комісаром тої чи іншої великої європейської держави. Чиходить о внутрішні справи підвладних або непідвладних Росії європейських народів, всі ці питання розглядають ся з точки погляду збільшення могутності Росії супроти Європи. Дальше анальогія ще більше вражаюча! Большевіки

¹ Н. Ленинъ, Государственность и революция.

² Бухаринъ, Программа коммунистовъ.

голосять війну європейському буржуазному порядкові апелюючи до пролетаріату. Війну тій самій буржуазії голосили старі славянофіли апелюючи до того ж самого пролетаріату! Чи вони теж були борцями за соціалізм, чи більшевіки славянофілами? Ні одно, ні друге: і перші і другі служили тому самому національно-російському ідеалові, для котрого потрібний був упадок Європи. Обґрунтовуючи свою політичну теорію Леонтьев писав: „Всі Славянини, полудневі та західні, в сім так дорогім для мене культурно- побутовим сенсі нічо інше як неминуче лихо, бо сі народи в лиці свої інтелігенції нічо окріч найординарнійшої („найбільше пошлой“) і звичайної європейської буржуазії, світові не дають¹.“

„Ординарної буржуазії!“ Звідкіля сі ноти в царофіла Леонтьєва!? Ляпсус? Ні, се його глибоко передумана гадка, бо в другім місці він каже: „Пора покласти край розвиткові міщанського (отже буржуазного!) ліберального поступу!“², а двома сторінками нижче, звертаючись знов до славянських братів, він з жалем стверджує, що „наші західні та полудневі однодумці далеко більше від нас подібні всіми своїми чесностями і хибами до європейських буржуїв найбільш пересічної сорти.“ „Коли світ“, читаємо даліше на 415 сторінці нашого антібуржуазного цариста, „мусить скоро відкинути буржуазну цівілізацію, бо новий ідеал людськості вийде конче від Росії, від народу в котрого слабше розвинені буржуазні чесноти.“ Як бачимо се вже щось немов з Леніна або Бухаріна, котрі аргументували світову місію російського пролетаріату сим, що він менше як його західні товариші пересяк буржуазною мораллю та пересудами...

Але автор консеквентний! Коли „буржуазна цівілізація“, так йому ненависна конає то мусить бути і той, що поклавби її в домовину? Для Леніна сей грабар звичайно революційний пролетаріят. Для Леонтьєва — та ж! Передовим герольдом тогочасної буржуазної культури була Франція через те саме повинна вона була згинути для нашого пансловіста, і розуміється від руки пролетаріату. „Коли для дальшої незалежності східно-російської думки від думки романо-германської для

¹ К. Леонтьевъ, оп. cit. ст. 108.

² Ibid., ст. 384.

виступленя на новий інший шлях культури та державних форм потрібно, щоби все низше і нижче падала в очах людей сходу повага романо-германської цівілізації, коли потрібно, щоби забобони відносно сеї цівілізації як найскорше перейшли в дике упередження проти неї, то треба бажати, щоби як найхутше та остаточно скомпромітували свій геній країна, котрій належить ініціатива в сучаснім поступі¹.“

Себто Франція, а що писав він свій памфлет цід час парижської комуни то закликає на поміч її, фригійську шапку, що застроєна на вежі Нотр-Дам звістувалаб остаточний кінець буржуазного світу. Ще ліпше звичайно було б якби Париж зі своїми „буржуазними“ церквами та парламентом взагалі щез із поверхні землі, а що се неможливо без большевіцьких метод то Леонтьев поручає іх також. „Чи можливий“ — питаеться він, — „тріумф і панування комуни без вандалізму, без матеріального руйновання будинків, пам'ятників штуки, бібліотек тощо? Звичайно ні, а при сучасних засадах знищення обернути більшу частину Парижа в руїни та згарища далеко легше ніж в старі часи зруйнувати інші великі культурні центри, як Вавелон, Нініву, Старий Рим. А сего треба бажати тому, хто прагне нових форм цівілізації²!“

Чи се розумована маняка? Витяг із записок божевільного Гоголя, чи з вступної статті „Ізвестій“? Цілком ні, се, повторюю, глибоко передумана гадка великого російського патріота свідомого неприєднаної ворожості між його країною та Европою, що шукає скрізь вільних або невільних союзників своїй справі. Подібно як Зіновьев і інші комівояжери большевізму, що голосять терор і вандалізм також в ім'я „нових форм цівілізації“. Се не значить, розуміється ся, що перший був соціалістом або другі панславістами. І в одної і в другої сторони відкликає пролетаріату се комедія, средство досягнення цілій, що з визволенням пролетаріату так само не має нічо спільнога як панславізм з визволеням Славян: до запалення світового пожару, в котрім з горіла-б ціла Європейська цівілізація. Зрештою Леонтьев не стоїть сам зі своїми, як на час і на особу, будь що будь оригінальними думками. Знаний та досить інтелігентний

¹ Ibid., ст. 433—4.

² Ibid., ст. 435.

їдеольоґ славянофільства Міллэр писав в приблизно той самий час: „Зачинаючи підтримувати його (принцип національності) у Славян нам довелоб ся удброювати проти себе всю стару Европу, шукати проти неї опертя в Европі таки, в співділавю, скрізь і всюди, в всіма її свіжими силами¹.“

Що се за свіжі сили? Ті самі, котрі викликував Леонтев і Ленін. Для добра Росії та знищення Європи потрібно вивчати на заході духів, що ворожі західній цівілізації. Отже, що шкодить коли сі духи машерують під червоним прапором соціалізму і кленуться на евангеліє не св. Марка але св. Маркса? Аби робили свою роботу, і ось сторонник общини та самодержав'я німецький Мюлер обернутий в московського Мілера радить відкинути на бік всякі засади легітимізму властиві нібито російській політиці та подати руку Мефістові революції . . . Навязуючи до місіонарської ролі Росії пише Мілер: „Мені здається, що на відносини Європи до нас могли би мати великий вплив шире виречения з нашої сторони тої політики якої держалися ми до східної війни, виречения всяких традіцій легітимізманії та революціофобії.“ Росія (царська Росія!) мусить виявити „тверду рішучість і вміння довести на ділі народам Європи, що і поза границями славянського світу наша задача — визволення“. І даліше: „А коли самі народи Європи все ще вірять ім (своїм пануючим клясам), суть в іх руках сліпим знарядям вороговання проти тих з ким ім належалоби скоріше заприйнятити ся для згідної одсічі загально-европейській реакції (себто проти Росії) то в сім богато винні старі гріхи нашої власної політики з тих часів, коли вона хорувала на прищеплені ій недуги легітимності і свободобоязни².“

Отже короткий змисл довгої мови, розвинений даліше в Мілеровій книзі є, аби Росія сперла ся в своїй европейській політиці на тамошні революційні елементи і разом з ними штовхнула в прощасті цілий будинок так званої буржуазної, а в ґрунті річи впрост европейської культури. Подібну мову знайдемо і в інших отців славянофільської церкви, напр. у Самаріна, що радив Росії переняти в Польщі „ту визвольну ролю, котру рано чи пізно, волею чи неволею доведеться

¹ О. Міллеръ, Славянофильство и Европа, С.-Петербург. 1877, ст. 63.

² Там же, ст. 99 і 109.

нам відіграти в цілім світі". До подібного договоркеть ся Бакунін: до „пової негації заходу“ і до великої визвольної місії російського народу на чолі зі своїм царем.¹

Щож до Герценя то сей безнадійно плутає місію царата з місією пролетаріату малюючи ляповатий образ останнього дня Європи повіряючи ролю серафимських трубачів донському козакови, що „в свій час прийде вбудити європейських Палеольгів і Порфіроїнетів, — коли іх не збудить трубний згук останнього суду, що твіртиме над ними соціалізм помстикомунізм.“²

Але оставмо на боці Герценя і Бакуніна, вониж були „також соціалісти“, але що робити з Ю. Самаріном і Мілером або з Леонтевим, котрих ніхто не запідозрить не тільки в революційних але навіть в ліберальних настроях? Що робити з всею практикою російської політики в Європі починаючи від Олексія, Петрового батька і кінчаючи Миколою ІІ, політикою, що на ділі рвала з прінципами лєгітимізму роблючи революційно-демагогічну пропаганду серед українських та польських селян проти їх „панів“, серед фінських селян („тропарів“) проти вождів селянського незалежницького руху, серед турецької „райі“ проти її гнобителів або серед австро-угорських селян проти „утискаючої їх німецько-мадярської буржуазії? Що робити в самою ідеєю царата, сего „царства бідаків“, сеї діктатури на користь убогих, що так разячо нагадує совітську ідеальгію також діктатуру „бідних над багатими“? Чи інспіратори сеї політики, всі сі Ордин-Нашкові, Меншикови, Паніни, Горчакови, Ізволські, Щебеки та Гартвіги були агентами світової революції. Коли звернутися навіть до одноголової ідеї большевиків здавалосьби, що не є пляшітом — до гадки мобілізації музульманських народів проти „західного імперіалізму“ то і тут можемо постаратувати в іх винаходом не вождам третої Інтернаціоналі а іх великим вчителям. Бо вже той самий Леонтев писав, що „ стала небезпека Росії на заході“ та що там треба шукати собі союзників: „коли сим союзником скоче стати мувульманство тим ліпше“, бо „в самій вдачі Москалі є дуже сильні

¹ М. Бакунінъ, Письма о паріотизмъ.

² А. Герценъ, Письма изъ Италии и Франції, ст. 267.

та важні риси, які далеко більше нагадують Турків, Татарів або інших Азіятів, або просто нікого, ніж Славян.“ Союз з ними „догідний вже для того, що вони не пересякнуті европеїзмом^{1.}“

Чи не тому і Ленін шукає там союзників для свого, якого назвав Кавказький татарського соціалізму? Чи не суть островерхі татарські шапки комуністичних офіцерів атавістичним символом ролі, яку судилося відіграти ім в Європі?

Можна залишити приклади, або можна набігти ще безконечну низку, можна питувати ще інших славянофілів, а будемо певні, що знайдемо там Леніна. Можемо робити витяги з творів або промов останнього — і нехібно спіткаємося з пляшатами з пансловітського евангелія. Залицяня до революції та пролетаріату — і тут і там. Хрестовий похід проти буржуазії — і тут і там. Переморгування з Авією — і тут і там. Громи проти прінципу легітимізму — і там і тут. І там і тут одна одніська мета — знищення „вснілої“ європейської демократії *ad majorem Russiae gloriam!* ценоікрати, однаково смертель ної, однаково ворожої для всіх досі існувавших форм російської державності!

В сім і в нічім іншім лежить спільна суть обох форм російського імперіалізму: царської та більшевицької. Се розумів і. и. вже Страхов, що твердив, що „коли ми візьмемо взагалі наш нігілізм, візьмемо його в цілім складі його виявів то будемо мусіли узнати за його найважнішу рису — скептичний погляд на Європу (а не на буржуазію!) Люди найбільш російського напрямку часто-густо бувають в сім відношенню цілком згідні з думками нігілістів“ (і на відворот додамо ми від себе!) ^{2.}

Се розумів також Леруа-Боліє на думку котрого нігілізм „певного роду протест Росії проти Європи“^{3.}

Протест, котрий виливався раз в садицькі мрії зрівнання з землею Парижа, раз в пропозіціях європейському робіт-

¹ Е. Леонтьєвъ, Op. cit. ст. 28 і 182.

² Страховъ, Форъба съ западомъ въ нашей литературѣ, ст. 126.

³ Leroy Beaulieu, L'empire des tsars et les Russes. Paris 1881, кн. I. розділ. 4.

чиству вирізати своїх „збуржуазіліх“ провідників, як се робив Апфельбахм-Зіновев на з'їзді німецьких незалежників в Гале, протест вариарів, що „волочать ся по Європі та радіють, що знайшли щось, що можна зруйнувати, не маючи поняття, що за скарби культури мають перед собою.“ Іх демагогічні кличі нічо інше тільки средство боротьби, свого роду нафта, котрою треба піlniti колючий, як казав Герцен, очі всякого Москвля чудовий будинок окцідентальної культури, щоби на згаришах могли засісти або цар земної Микола Романов або діктатор над пролетаріатом Микола Бронштайн-Троцький. Коли сего треба в інтересах Росії, панславіст і царіст — стає революціонером і ворогом буржуазії, соціаліст-большевік — противником демократії та союзником азіатських шовіністів.

Коли якраз по війні а не скоріше російський імперіаліві набрали таку застрашаючу розгоюову силу, то се треба поясняти передовсім тим, що тоді розвлетіли ся два його найбільші противники, Австро-Угорщина і Туречина, що пролетарський рух, котрий на думку Герцена мусів обернути в хаос всю Європу, як раз тоді набрав такої інтенсивності, що в збалканізованій Австрії та на знищених безконечними війнами Балканах вже смерділо падлиною, що ворожила сильну тризну московським комуністичним крукам . . .

Алеж се значилоб упрощувати питання: хотіти бачити в сітці страшних конфліктів світової війни нічо oprіч вороговання Європи з Росією! Се значилоб робити собі за легкою задачу: замикати очі на се, що війна 1914 року була конфліктом двох груп держав з котрих одна мала свою союзницею Росію, отже не конфліктом Росії з Європою. Се значить замикати очі на соціальні доктрини большевізму, що прецінь ріжнятъ ся від тих, що іх голосив царат або його ідеольгої! — Аргументовання на позір слушне, але тільки на позір. Бо мимо свого вовнішнього вигляду війна 1914. року була в значній мірі лише дальшим тягом російського походу на Європу. Що Росія мала головні західні держави по своїй стороні як союзників не міняє нічо на річі. Петро I. під час великої піввічної війні також мав по своїй стороні Польщу, Данію а пізнійше навіть британського короля. Та мимо того ся війна була одним з головних етапів московської експансії проти Європи.

Польща вже в 1772 році, коли по упадку України і Швеції прийшла черга на неї, переконала ся, що воюючи за посідання Балтику і Чорного Моря Петро І. виступав не тільки проти своїх тодішніх противників але і проти тої самої Польщі та проти Європи взагалі. По упадку Польщі також мала Росія союзників в поділових державах Німеччині та Австро-Угорщині. Але від цього часу як російська ескадра прибула до Тульону а цар Александр III. вислухував стоячи Марселеzu переконалися центральні держави, що Росія мала на їхній боротьбі з ними як і з Європою взагалі, коли вона ділила Польщу. Виправа большевиків до Персії, Малої Азії, Польщі та Східної Галичини, Східної Пруссії, сталі погрози проти Румунії та Угорщини переконали нарешті західні держави про те, про що вони досі, здається, не знали: що війна Росії з центральними державами, як колись з Україною та Польщею була нічим іншим як приготованням, стадією її загальної боротьби проти Європи як таї. Власне ся остання фаза російського імперіалізму, большевізму, що зазіхає на передові сторожі західних держав в Європі та Азії показав наочно, що конфлікт 1914 року мав два істотні моменти: англійсько-німецький та російсько-європейський. З ліквідацією першого лишив ся тільки другий. Вискази Черчіля і Льюїса Джорджа, що недавно викликували в парламенті тінь ініціатора антиросійської коаліції — Дізраелі з одної сторони, офіровання Людендорфом німецької шаблі для боротьби з європейською небезпекою, большевізмом, з другої — ось перші проблески почуття загально-європейської солідарності супроти небезпекі йдучої ві Сходу¹.

Інакше представляється на перший погляд друге зявище, що, на ряду з боротьбою ріжніх імперіалізмів, стараються представити як другу причину світової кризи. Се зявище — грядуча соціальна революція. Але й тут реч не мається ся так просто. Звичайно в наслідок війни соціальні конфлікти приняли

¹ Англія вправді в властивою собі далекозорістю давно зрозуміла істоту російсько-європейського конфлікту і навіть під час свого офіційного союзу з Росією старала ся зневітралізувати зростаючі впливи Росії на європейські справи. Порівняй елефантинчу спогідію британського кабінету російським вимогами що до Константинополя, фагоризовання Польщі в 1916 році та роль відіграна австрійським послом в Петербурзі сером Бюкененом в останні дні царювання Миколи II.

найгостріші форми і гамором іх повний світ. Але так як національні конфлікти на заході перед і по 1914 році були тільки зважем льокального характеру в порівнянню з конфліктом Європа Росія, так і за соціальною боротьбою, що нищить економічно організм Європи криється старий антагонізм двох світів: в данім випадку двох соціалістичних ідеалів європейського і російського. Двох виключаючих себе форм революцій: революції з долу і революції з гори, революції доконаної свідомою демократію та революції доконаної купкою соціальних Якобінців, революції більшості і революції меншості. Одну проводять в житя діктатори в Кремлю але від неї відхищують ся майже всі соціалістичні партії на заході та всі економічні організації пролетаріату. Другу старається ся реалізувати робітнича демократія. Одна бачить в масах об'єкт політичних експериментів, друга суб'єкт.

Розглядаючи отже роль совітської Росії в соціальних рухах Європи ми бачимо знов що ся доктрина (подібно як і російська імперіалістична) тільки позірно стоїть по одній або по другій стороні ріжних поборюючих себе сил в Європі а в суті речі се ідея, що протиставляє себе Європі яко цілості, що також представляє в сім коефлікті одну цілість. Так колись еднала російська община і соціалістів і вансьявістів в Росії, маючи проти себе в Європі і соціалістів і буржуїв. Російська метода соціальної революції наближається ся скорше до метод парату, європейська — до метод західно-буржуазного лібералізму. Як в політичному конфлікті 1914 року так в соціальнім від 1918 знов бачимо конфлікт двох культур двох національних ідеалів.

Як бачимо отже дана тут оцінка суті європейської країн ріжнить ся від загально принятої. Не заперечуючи істновання великих соціальних і політичних конфліктів в Європі ві ролі яку в них грає Росія я бачу за свими коефліктами тільки універсальніший конфлікт, що важкою зморою тяжив над всіми слідуючими одна по другій в Європі крізами від останіх двохсот літ.

Маючи сей конфлікт перед очима мусимо ми намітити лінії нашої зовнішньої та внутрішньої політики, або краще іх вибрati. Бó се питання вибору

стояло перед нами все. Стояло перед нами в 1612 році, коли козаки Сагайдачного добували ся через Арбатські ворота разом з Поляками до Москви. Стояло в 1654 і протягом слідуючих п'ятьдесятх літ не уступаючи з порядку денного нашої політики аж до Шведчини. Стало знов перед нами по упадку Польщі та і насильному згнєтеню унії, як і тоді коли київське духовенство відмовлялося присягати на вірність батькові Петра I. Стало воно перед нами напевно і в 1812 коли Наполеон зацікавив ся був українською справою не в 1813 році але о рік скоріше. Стало воно кілька літ перед 1914 роком в цілій своїй остроті і то не тільки перед „російськими“ Українцями але і перед галицькими, буковинськими та угорськими. Стоіть воно перед нами і тепер. Чи ходило о вибір між тридержавним союзом а антантою, зараз се питання переміняло ся в питання з Росією чи проти неї? Чи ходило о вибір між католицтвом і ортодоксією се знов значило: за московське православіє чи проти него? Чи ходило о революцію те саме питання ставало знов перед нами в формі ділеми: діктатура чи демократія? Щоб ми не робили, які завдання не ставляла перед нами історія, все спиняємо ся перед одною і тою самою загадкою-сфінксом, що хоче зісти нас. Сеж саме питання стоіть і перед всіми відпалими від колишньої російської імперії народами, як і перед всім славянством взагалі. Вибору жадають від нас і самі Росіяни, що не йдуть на жалі компроміси а ставляють нас перед ділемою: або стати передовою стежкою „воюючого патрізму“, чи „антантського імперіалізму“, чи німецького „пертя на схід“ — або авангардою „славянства“ (себто Росії) в його поході на захід. Отже з ними або проти них! Не інакше ставлять сю квестію і большевіки, котрі питання: „з буржуазією чи з пролетаріатом“? підпорядковують іншому: „з кремльською інтернаціоналею чи проти неї“?

Росія всяка, все була носителькою ідеалу месіянства — се перший висновок, до котрого управнює студйовання згаданих матеріалів і фактів. Росія всякий етап свої експансії до 1917 року (славянофільство і неославізм) і пізнійше (большевізм) трактувала в перспективі свої боротьби з Європою яко такою, і се другий висновок до котрого приходимо. Вона інстинктивно чула, що кожне розширення Європи політичне чи культурне

загрожує її існуванню. Для того що такі питання як константінопольське, втягнення західного славянства в круг европейських впливів, католіцизм на Україні були для неї частинами одної універсальної проблеми: боротьби з заходом. Якими фіговими листками ся боротьба не прикривала ся, під якими пропорами вонаб не вела ся, під славянофільським чи під большевіцьким, зміст справи від сего не зміняв ся. Зрада прінципу легітимізму паратом а засади демократії большевізмом були явищами цілком природними для того, хто бачив правдиву істоту упертої боротьби двох цівілізацій. Маючи перед очима істоту сеї боротьби мусимо ми намітити головні лінії нашої національної політики. Але перед тим треба присвятити трохи уваги іншій квестії, причині зasadничого анта́гонізму Росії до окцідентальної культури. Широке обговорення сего читання, що могло бути темою цілої розвідки виходить поза рами сеї книжки. Тут обмежує ся тільки на суті порушеній квестії о скільки се потребне для лішшого освітлення головної теми: підстав нашої національної політики.

II.

В горі я зазначив, що те „нове слово“, котре несе Європі російськість абстрагуючи від її кожноразових форм е одне і те саме, випливаюче з одного й того самого зрозуміння національного ідеалу.

Придивім ся йому близше.

Що кидається в очі при порівнанню двох світів: латинсько-германського до котрого належать і західні Славяни, і — російського? Барвистість, велич цілої історії, рухливість народних мас, напруженість конфліктів, свободна гра сил, величезна роль великих особистостей, прімат права і логіки — на Заході. Однотоність, придавленість особистості, безбарвність історичних подій, величезний вплив незріжничкованої народної стихії, непропорціонально велика роль держави — в Росії.

Боротьба цісарів з папами, повна драматичних моментів — се Заход. Росправа всемогучих царів з позбавленим всякого значіння духовенством — се Росія. Завзята і вперта боротьба феудальних лицарів з королями — се Заход. Відтяпування голів

своїм „холопам“, як називав своїх бояр Іван IV. — се Росія. Трагічний конфлікт старої віри з реформою, щебільш імпозантна реакція першої — се Захід. Спір між офіційною церквою та „росколом“ — се Росія. Кальвінізм, Цвінгліанство, Лютеранство — там. „Пригуни“, „хлисти“ і „столпники“ — тут. Великі фігури французької аристократії не забуваючи навіть на шафоті своєї гідності — се Франція, се Захід. Малодушна banda теж „аристократії“ з ласки царської, що венчаеться по константінопольських і празьких кабаретах і шинках дожидаючи там ратунку свої країни — се Росія. Непозбавлений певного драматизму момент страти Людовика XVI. або великого противника Кромвеля — се Європа, замордована останого Романова незнати де і незнати ким — се Росія. Мірабо, Кавен'як, Клемансо, три стовпи трох епох Французької буржуазії се „там“. Замоскворецький купець Острівського, „весъегонський Мірабо“ — Федя Родичев і Хлестаков Керенський, три фігури також трох епох буржуазії — се „тут“. Лявоазіє, котрому відтяла голову республика „непотребуюча науки“ по одній стороні, проф. Гредескул і Тімірязів, Горкий та Шалляпін в позі льокая перед народними комісарами по другій. Ціла плеяда аристократичних імен знаних цілому континентові, що стояла на чолі або вандейських повстань або армії коаліції, що борола ся проти французької революції — се Захід. Брусілов, Поліванов, Клембовські, Гуттор і маса інших царських генералів, що бороли ся за трету інтернаціональ — се Росія. 1789 рік з його „правами людини та горожавина“ і 1848 з його „правом на працю“ і самоозначенням народів — се Захід. Грудень 1825, порив купки та повна апатія мас і Листопад 1917 з правом на рабство і знаним самоозначенням народів „вплоть до отдельенія“ — се Росія.

Коли читаемо іх історію, історію Європи, — читаемо історію її народів. Читаючи історію Росії — не бачимо нічо опріч темної маси, що сліпо віддана своїм вождям, рухається ся нині в однім завтра в другім напрямку. В 1612 році се Поляки були в Москві але в 1832 не Росіяне тільки Паскович під Варшавою. В 1708 прийшли на Україну Шведи, котрих затисити не могла навіть велика фігура іх короля так само як в 1812 році прийшли до Росії „двадцять язиков“, але

проти Шведів і Француза в били ся не Москалі тільки Петро „Великий“ та Александер „Благословений“. Там — історію робили кляси, партії, нації та великі одиниці, суспільність. Тут — держава, уряд, що скували і кляси, і одиниці, і суспільність.

Ся остана риса (і тут ми підходимо до суті європейсько-російського антагонізму) є характеристичною прикметою всіх примітивних суспільностей в тім числі і російської.

В примітивних громадах сепарація „я“ від „ми“, одиниці від маси, індівідуа від субстанції не є довершена. Одинаця не живе ще свою думкою тільки збірним розумом маси. Веління моральні, правні, релігійні та політичні відчувають ся не як веління власного „я“ („совісти“) а як незрозумілі в своїй суті прикази з гори. Відповідно до того цілком відміно устанавливають ся в такій суспільності відносини між одиницею або іх групами і загалом. Деінде нормують ся сі відносини правом, приписами „імперативно-атрибутивними“ себто такими при котрих обовязок одної сторони закріплюється свідомістю другої як її право (обовязок віддати довг). В суспільностях примітивних нормують ся взаємовідносини між „я“ і „ми“ приписами одностороної, моральної чисто, „імперативної“ натури, себто такими при котрих обовязок одної сторони цілком не мислити ся другою як її, сеї другої право. Тут наприклад обовязок держави помагати калікам гадається ся (як заповідь „Люби ближнього свого“) лише як моральний приказ, і з котрого ніяких прав для скалічені одиниці не випливає, не так як в суспільностях з обезпеченням від каліцтва, з вище розвиненою правовою психікою. Загал тяжить над масою одиниць в примітивних громадах як все-можуче божество, котрого можна тільки молити о ласку, але в віякім разі не жадати від неї своїх прав. Коли державні закони відчувають ся тут як моральні то і на відворот моральні відчувають ся як державні. Тут пише Гегель „і норма моралі і норма права є законом, але таким що управляє одиницею як зовнішна сила. Іх виконується але чисто зовнішнім способом як накинене з гори правило. Одинаця кориться законом але не як така котра розуміє іх справедливість тільки як така, що не знає, що вона робить¹.“

¹ Гегель, Philosophie der Geschichte, ст. 486.

Відповідно до того інший і спосіб, котрим в подібних суспільностях доходить ся до пізнання загальної волі нації (в державі) або загальної правди (в церкві). В більш розвинених суспільностях сей спосіб є: льогіка і точно означена процедура. Інстітуція парламентаризму, засада більшості і взаємного переконування — в політиці. Інстітуція папства і свободної інтерпретація доги покликаною то сего установовою (католицтво) або власною совістю (протестанство) — в церкві. В Росії як і всіх інших примітивних суспільностях сі способи — неясне, інтуїтивне відгадування. Засада „едіногласія“ на „мірських сходах“, ідея безвольного земського собора, що навіть в ХХ. віці ще дискутувало ся в російській пресі — в політиці. Примат вселенського собора, що ніколи не збирається і непорушність дому — в церкві. Велика роль одиниці та її свободних груповань, почуття особистої гідності, іласних прав і обовязків, активність в підтримуванню громадської організації — головні прикмети західної суспільності. Приголомшеність і пасивність одиниці, відсутність правої психіки, повний брак автономної моралі, застушені тут приказами або палкою — головні риси суспільності російської. Звідси — selfgovernment, в найширішій значенню на заході, хаос або абсолютізм в Росії.

Сей примітивізм, сю аморфність в будові російського народного організму слідно на всіх полях громадського життя в Московщині: на полі соціальнім, родині, політичнім, релігійнім і духовної культури. Переїдем іх всіх по черзі.

Типовим прикладом соціальної організації є славнозвісна община, інстітуція вадля якої вели ся безперестані суперечки, але котрою захоплювали ся і славянофили і западники з Герценом, і прихильники царата і його неприєднані противники, соціалісти-революціонери. В общині одиниця цілком гине. Вона не має ніяких нравів проти загалу. Ніщо не є її власністю, навіть кусник поля оброблений власними зусиллями належить ій тільки на той час, щоб завтра його відібрвали від неї. Община може видалити з поміж себе кожного зі своїх членів за ніякий злочин, тільки за проступок чисто індівідуальної натури, напр. за піляцтво. Може змусти його запровадити на його землі таку культуру, яка ій подобається.

Особисте зусилля, особиста думка тут непотрібні та яко такі вперспективують ся Викорчуваний моїми виключно зусиллями ліс може на черговім переділі відійти якомусь неробі в імя власади рівності всіх перед загалом. „Мое“ цілком не відділене від „твое“: одно може завтра стати другим і навпаки. Прав одиниці незалежних від комуни, прав, котрих титул — власна праця — община не знає. Так само не знає вона особистих обовязків. Там де панує „круговая порука“ (солідарна відповіальність) за податки відповідає не одиниця тільки загал. Розуміється се все не вадить великій гармонії, хоч і занадто перецінюваній, московсько-селянського життя, його розумності, але ся „розумність“ уживаючи термінольгії Гейля — Vernunft але не Intelligenz, себ то не selbstbewusste Vernunft¹. Розумність общини се не плянова організація свободного колективу тільки автоматичний порядок, котрому без волі, без чутя корить ся, не розуміючи його, одиниця. Такий порядок істнує наприклад, пише один з великих знавців народного московського життя Гліб Успенський — і в звірячому царстві „Волжська риба сазан“ — читаемо в него, — „що живе свою сільською громадою має і виборних, і „ходаків“ і депутатів. Остатні звичайно йдуть поперед громади і, підходячи до загороди, що ставляють рибалки поперек ріки пробують ії мідність носом. Тоді налягають боком, далі стараються перескочити і коли се все не вдається ся вертають депутати навад і здають звіт громаді. Громадський „сход“ сазанів ухвалює ваяти загороду всім „міром“ і справді вся отара з страшним роагоном кидаеть ся на загороду і вдаряє в ню цілою свою колективною мордою („колективнимъ риломъ“). Богато гине, але решта просмікує в отвір і ратується ся².

Подібну громаду представляє на гадку Успенского-російська община, де кожний член живе лише колективною мудрістю маси. Кожний член такої організації, як Платон Каратаев (з „Війни і мира“ Толстого) — се „тільки частинка“, сама в собі ніщо“, індівідуальних переконань або поглядів на світ вона не має. Як фігуринки на шахівниці, посуваеться, кожна з них, послушна руці вправного грача, після певних правил, але полішена сама собі — власному розумові —

¹ Тамже ст. 45.

² Глебъ Успенский — Власть земли.

лишається ся нерухома або паде. „Все може зробити така частинка — пише Успенський — „вирвана з привичних обставин, привикла без застосування корити ся чужій волі, готова на все. „Візми і звяжи“, „візми і розвяжи“, „застріли“, „освободи“, „бий“, „бий сильніші“; „їди та рятуй“ — всі ці прикази виконують ся, бо ні до одного з них ся „частинка“ критично ставити ся не може. Нині можуть такі частинки „усмирять польській метежъ“, завтра „освобождать братівъ славянъ“, позавтра „бити ся за третю інтернаціоналю.“ „Сам особисто“ — каже Успенський — „він не має поняття про те, що мудре, що глупе, що добре, що зло.“ Описуючи безпорадність такого чоловіка в місті відданого під вплив всіх і кожного Успенський каже: „Він є тут весь чужий, людина стороніх впливів, чужих приказів навіть чужого бажання. Власного переконання і моральности в него нема. Се цілком порожній глечик, котрий можна наповнити чим хочете“, царською або комуністичною юшкою. Така людина корить ся всему на що і її „Бог нанесе“ всему, що волею долі „набіжить на неї.“ Вона аморальна, бо не має ні поняття права ні обовязку до інших. Вона не відповідає за свої вчинки, бо до сего привчило її кріпацтво, коли за неї відповідав „барин“, — і община.

Подібний устрій також інших суспільних груп в Росії. Ні одна з них не існувала через себе і для себе як на заході, тільки для трону і для держави. Ні одна не повставала з власного права тільки покликавала ся до життя державою. Ні одна в боротьбі між собою і з троном не розвинула в собі корпоративного духа і станової чести, а привілеї дісталася від зверхної влади без боротьби і старань. Духовенство зробило ся тут департаментом духовних справ під своїм міністром, оберпрокурором синоду. Певний своїх прав європейський „третій стан“ обернув ся тут в купців ріжних „гільдій“ залежніх від всякого Сквозніка-Дмухановського. Шляхта — в „служилое дворянство“, в упрівелейованих царських „холопів“, поабавлених клясового патріотизму, що його витворив феодалів на заході. Шляхетності з права своїх предків Москалі майже не знали. Їх шляхетство було нагородою за службу дареві. Правда стани мали своїх „предводителів

дворянства“, „міщанських старостів“ і т. д. але се не були свободні делегати свободних корпорацій тільки звичайні „чиновники“ царя, ханські „баскаки.“ В Росії як і на заході були дворяни (nobles), буржуа і демос але ніколи — noblesse, буржуазії та демократії, незалежних від держави, часто їй опозиційних корпорацій та кляс. Ніби щоби більше ще підчеркнути „служивий“ кріпацький характер російського дворянства історія не відмовила йому установи, що стрічаемо і в общині, кругової поруки: за часів Івана IV. за кожного „свободного“ дворяніна, що ухиляв ся від служби великому князеві московському або від него відходив, відповідали „головою“ члени тої самої або іншої дворянської родини. Відгомін сеі суть російської правної концепції зважаємо і в большевіцькій практиці, в круговій поруці родин за своїх „контрреволюційних“ членів. У вічній валежності від свого пана дворянин, спершу такий самий волоцюга як і селянин перед царем Борисом, потім державця землі великого князя, певний свого права тільки так довго, як довго повнив свою службу — дворянин, за котрого як за мужика общини, думала держава, так само мало міг виробити свій власний кодекс політичної та товариської моралі. В сім відношенню він, так як буржуа і селянин, лишив ся моральним і політичним нігілістом. Він підлягав правилам колективної волі, що втілювалася се в особі царя, вле активної свідомої участі в твореню сеі волі він не брав. Над масою він в суті річи не вивисував ст і для царя був так само мало *considérable*, як останій мужик „Apprenez, Monsieur“, відпові цісар Павло на нівну увагу Дюмуріє, *qu'il n'y a pas de considérable ici, que la perservie à laquelle je parle, et pendant le temps que je lui parle.*“ (Знайте пане, що тут ніхто не є значною особою окрім тої до котрої я говорю і то тільки так довго, як я до неї говорю.) Сі слова не були балаканвиною божевільного, лише дуже трафно скопленою формулою відносин між „я“ і „ми“, між одиницею і загалом в Росії. Павло висловив тільки по французьки думку, що лягла в основу сеі правдиво-російської установи, котра називалась „местничество“, установи чисто службового характеру: писали ся бояре передусім службою царською своїх батьків і дідів, а не старо-

давністю самого роду, не вартістю самої особи, що — без царської ласки — ніколи не була і не могла бути *considérable*.

Спроби зверхної влади надати російським „сослоніям“ атрибути європейських станів приймали карикатурний вигляд. Так особливою „прерогативою“ дворянства зроблено право робити перед парем „ходатайства о нужлахъ народа“, себто прівеєм стало те, що було невіддільним правом європейської шляхти з давніх давен. Цікаво рівно ж, що сей прівеєм надано „благородному дворянству“ в гори. Спроби надання селянству характеру повноправного стану були не менш смішні. По „епосі великих реформ“ Платон Карагаев міг на рівні „з отставними генералами“ і купцями засідати на лаві судів присяглих, мав право „вязать и рѣшить.“ Але по повороті до села сей свободний горожанин міг бути висічений різками за малу дурницю.

Те що надавало блеск, відпорну силу, кастовий патріотизм, виплеканий віками твердий кодекс *savoir vivre*, всім тром європейським *états* (станам), а одиницеі почутя особистої гідності все се в Росії не існувало. Російське слово „честь“ (звідки — „честить, честю просить, чесной народъ“) ніколи не мало своїм змістом того поняття, котре стрічаємо в французькім *l'honneur* або в англійськім *honour* ані навіть німецької *Ehre*.

Коли звернути ся до устрою російської родини спіткаємося з тим самим явищем: в подавленням одиниці та з пануванням загалу. Вже сам факт, що селяни в усіх спадкових справах судять ся звичаєм правом, позбавлює одиницю в родині охорони півільного кодексу нагибаючи ії цілковито під діктатуру сімі а в суті річи ії голови. „Я признаюсь“, писав Данилевський, „що не розумію тих, що говорять про „семейственность“ нашого народу. Я бачив богато народів. В Кримі, в „Малоросії“, в Австрії, в Німеччині скрізь я стрічав одно і те саме. Я знайдов, що майже всі чужі народи не тільки Німці та Англійці, але і богато інших, як „Малороси“, Греки, Болгари і Серби далеко „семейственнее“ від нас „Великоросів“¹. Вивищення окремих членів родини тут не допускається. В родині дворянській так само як в купецькій і мужицькій

¹ Данилевский, Россия и Европа, ст. 127.

панує рівність дітей, рівність прав, рівність титулів. Навіть в російськім дворянстві все панувало засада рівного поділу майна між синами. Спробувано завести майорат, але вже по кількох літах (1730) мусіли його скасувати, а хоч в 1845 знов заведено факультативно, ніхто з прав наданих сею установою не користав.

В політичному устрою Росії стрічаемо ся з тою самою загальною ідею. Ніде в жаднім іншому краю не плекався ідеал держави з таким завданням як в Росії. Тут де одиниці та корпорації були нулем, держава стала всім. „У нас в Росії“, пише В. Соловйов, „серед псевдо христіанської суспільності зявився свій іслам, але не у відношенню до Бога тільки у відношенню до держави“. В цю державу вірило ся, як в „абсолютну силу, перед котрою вникав чоловік“, вірило ся, як в „абсолютне втілення нашої народної сили“. Як для правовірно вірючого в коран всяке теоризовання про суть і атрибути божества порожна балаканиця, або претенсіональне злоречення, так для Росіяніна є гріхом всякий сумнів, що до прав його Бога — держави, робити з ним все, що ій подобається¹. Інший російський публіцист, славнозвістний Катков, писав (цитую з тої самої книжки Соловйова): „Як не встримана буря жene вона (державна воля) сі міріяди порошинок (горожан) не питуючи ся, що кожна з них думає, або хоче.“

Відносини між сім абсолютною і одиницею — характеристичне для всіх публичних стосунків в Росії! не носять правового характеру. Се відносини між щедриновським вовком і ягням: „Захачу сем а захачу і памілую.“ Хто ще пам'ятає психологію російської суспільності за часів Олександра III. або його сина сей зрозуміє і Соловйова і Каткова. В сі часи, наприклад, організована суспільністю допомога голодуючим (а тоді голодувала половина Росії що другий рік), переслідувалася тому, що се був акт вмішання людності в державні справи, котрі її не сміли обходити. Коли по призначенню князя Святополка Мірського міністром внутрішніх справ, одеський а за ним і деякі інші магістрати, звернулися до него з подякою за його ліберальну декларацію принято се загально також як не допустиму маніфестацію. Микола I., коли йому донесли,

¹ Б. Солов'євъ, Національний вопросъ въ Росії.

що народ ремствує з приводу воєнних невдач в Криму, відповів з обуренням: „А що то його обходить!“ Подібну історію сповідають про Павла I., що одного разу запитав при перегляді військ здеярадованого сфріцера де він дістав свої відзнаки, відповідь: „Під побідними штандарами Вашої Величності“, вивела царя з рівноваги і мало не коштувала зухильця тілесної кари. Бо право похвали заключає в собі також право критики взагалі, що абсолютно не допустиме там де між владою а підданими ніякі правні відносини не існують. Зверхня влада мала обовязки проти підданих але тільки моральної породи. Здавати справу з іх виконання мала вона тільки „перед Богом“ себто перед власним сумлінням. Домагати ся сповнення сих обовязків піддані мали так само мало права, як і сповнення інших виключно моральних обовязків. Підданий внов повинен був любити „царя і атечество“ але ся повиність не була правним обовязком. Можна сміло сказати, що маса Росіян відчувало приказ жертвувати життям рідному краєві не так наприклад як обовязок заплатити довг чести, як обовязок власного сумління, а скорше як кинуті з гори громовержцем Мойсеєм чужі зовнішні заповіди, котрі так довго як Мойсей тримав в своїй руці громи треба було виконувати, але ще ліпше було обійти. В сій рабській, неюридичній психольогії Москаля і треба шукати пояснення буйного розвитку сuto російської установи — хабарництва. Саме поняття „підданий“ віддає як найліпше суть взаємних відносин між державою та одиницею. В Європі існують два поняття: *sujet i citoyen*. Перше — обект державної машини, влади. Друге — управнений учасник сеї влади проти котрого держава так само обов'язана як він проти неї. В Росії поняття „гражданин“ немає, а коли його в кінці вісімнайцятого віку штучно видумали було його вживання моментально заборонено Павлом I., щоб не вносити замішання в гармонійну систему російської державницької ідеальогії. Ся практика не була ніякою екстра-ваганцю вона відбивала тільки безправне положення особистості в Росії. Торкаючись сеї теми писав Герцен: „В найгірші часи французької історії ми стрічаємо деякий респект перед особистістю, деяке узnanня її незалежності, деякі права належні таланту-ченію. Хоч як піdlі були тодішні (німецькі) уряди Спінозу, не заслали „на поселеніe“, Лесінга не сікли та не

віддали до війська. В сім поважаню до, не тільки матеріальної, але і моральної сили, в сім мимовільнім увнаню особистості одна з великих прикмет европейського життя. В нас немає нічого подібного. В нас особа все була придушеня, поглинена. Людина гинула в державі, розпускала ся в общині. Петро I. зробив багато але те неписане, морально „обуздьваюче“ владу, інстинктове увнання прав особи, прав думки не могло до нас перейти і не перейшло . . . Влада в нас більш самовцевнена, більш свободна як в Туреччині, як в Персії, ії нічо не встричує, ніяке минуле¹.

Негативне відношення до правного регулювання стосунків між державною владою та одиницею вплинуло на оригінальне розуміння організації колективної волі. Деінде конституційні гарантії в сім способом, що встановлює відносини між людністю і державною владою. В Росії гарантії не тільки фактично, але і в теорії, відкидається і не через те, що інше як через те, що се правничча ідея, що вони — норми імперативно-атрибутивні. Зрештою також тому, що всяка демократія та демократизм се „фальсифікапія народної волі“, бунт проти загалу. Для К. Аксакова всяка точно означена формула відносин між державою та одиницею — нісенітниця. Він воліє „шлях свободного переконання“ або „знутрішньої правди“, котрий він представляє вибраному заходом шляхові „зовнішньої правди“. Самарін не приймає засади демократії, бо вона „припечатує розлад суспільності на більшість і меншість і розклад общинного первістка“. Демократія, система представництва неможливі в Росії ще через те, що „ніякий поділ неможливий тут між найвищим представником монархічного прінципу і народом². Неведена в правничі рамки власті „свобідно натхнена народним життям“ — його ідеал.

Аксаков поручає „взаємне довіря між владою та народом“. На закид, що при таких умовах нема ніякого забезпечення, що „або народ або влада можуть зрадити один одного, потрібні отже гарантії“, він відповідає: „гарантій непотрібно“. Гарантії — лихо. Вся сила в моральній переконаню³. Ідеал

¹ А Герценъ, Съ того берега.

² Ю. Самаринъ, Сочиненія, Том I, ст. 57 і 277 і 305.

³ Аксаковъ, Историческая сочиненія, Том I.

того самого Аксакова і славянофілів перших років ХХ. століття („Русь“) був, як се личило іх доктрині, „Земський собор“, „устрій деб належала“ вся влада — цареві, вся свобода думки — народові“. Отже те саме піднесення чисто — інтуїтивних, моральних норм до ролі регулятора державного життя, що є прикметою всіх нерозвинених громад. Общинницьку ідеальність переносить на державні стосунки і Бакунін на думку котрого російський „нарід шанує в царі символічне представлення, єдності, великоності і слави російської землі“. Привязання народу до цього символу є на його думку чисто релігійне, як привязання Литвинів до своїх поганських богів. Одно до другого в'язуть не правні стосунки як на заході, тільки чисто імперативні¹. Для Москаля народна воля мусить пізнавати ся вона депутатами „колективного рила“ Успенського. Засада більшості відкидається, бо її передумова — розбиття маси на самостійні одиниці, бо більшість се вже не незріаничкорана маса, бо мусить підлягати свободно думаючій і свободно голосуючій одиниці: прінципові раціоналізму та індівідуалізму. Спеціальна провокація загалу є системою голосування. Навіть її примітивна форма („хто за — в праві двері, хто проти — в ліві!“) базується на відділенню частинок з маси, що цілком суперечить генію вихованого в стадних інстінктах Москаля. Над всім мусить панувати „едіногласіє“, а що воно звичайно до нічого тільки до хаосу і до його льогічного висліду — абсолютизму доцюваджує то гаслом всеї соціальної ідеальності Москаля стало: „хай живе абсолютизм!“ Се гасло було на стільки російське, що до него дійшли і більшевики, себто ті, котрі все жити нічо не робили як тільки кричали: „долой самодержавів!“ Розуміється ся істинне припущення, що „самодержавів“ (парське чи совіцьке) представляє еманацію народної волі але се вже належить до тих містерій російського духа, котрих ніодному не-Москалеві зрозуміти не дано.

Те саме відкидання засади індівідуалізму знаходимо в російській церкві. Підходячи до сеї надзвичайно дражливої у нас квестії треба одразу зауважити слідуюче: можна ріжно відносити ся до релігії та церкви, можна уважати іх „вигадкою попів“ хоч засади, положенні в основу цілої іх ідеальністії

¹ М. Бакунінъ, Письма о патріотизмѣ.

та рітуальної будови (культ мадони, Тройци, інтелектуальний первісток в твореню і розвитку світа) мають своє коріння вже в душі людини, що жила тисячі і тисячі років перед нашою ерою. Можна уважати соціальну роль церкви шкідливою (як се роблять сторонники другої, без порівняння більш нетерпимої церкви — соціалістичної), або знов разом з Гекелем бачити в ній ту, часом невблану і сувору, але велику машину, що віками систематичної праці, головно в часи так званого темного середньовіччя, викресала і сформувала душу модерного чоловіка, роблячи зі звіря людину. Можна мати, що до сего всілякі менше або більше узасаднені погляди, але ні оден нормально думаючий дослідувач на посміє ігнорувати чи додатної чи учені, але величезної ролі, яку відіграла, і досі відграє, не тільки в релігійні, але і в цілім культурнім житю установа, котра перетривала, сама остаючись незміною, і цоганський Рим, і вандрівку народів, і варварство, і феодалізм, і монархію, і революцію, і стоіть досі не згидаючись перед новою хвилею охлократії, що суне зі Сходу. Наша, думаюча тільки порожніми, позбавленими змісту формулами інтелігенція сего факту часто не доцінює. А тим часом, церква та її суспільні та моральні поняття формують родинні, соціальні і політичні погляди не тільки міліонів віруючих, але й міліонів невіруючих. Се розумів Ю. Самарін, котрий під латинством, наприклад, розумів всю „цілість моральних понять і побутових відносин, що вирости, як з насіння з західного католицизма і перейшли в тіло і кров нації.“¹ Се розумів і Достоєвський, коли він називав Французів, навіть і атеїстів, націю суперечкою. В своїм „Дневнику писателя“ казав він: „Франція — се та країна, котра колиб в ній не лишилося навіть ві одної людини, щоби вірувала не тільки в Папу, але навіть в Бога, все ж і на далі лишить ся країною переважно католицькою, представницею, так сказати, всого католицького організму, його прапором, і так буде в ній дуже довгий час, навіть неймовірно довгий час, до тої може пори, коли Франція перестане бути Францією і обернеться в щось інше. Мало того і сам соціалізм зачнеться в ній після католицького шабльону з католицькою організацією та „закваскою.“ Франція

¹ Ю. Самаринъ, Сочиненія, Т. I.

— се лише продовження католицької ідеї, найбільш повне і завершене.

Не входить в рамки сеї книги, показувати в чим якраз бачив Достоєвський в дусі сучасної йому Франції — продовження католицької ідеї. Тут важно тільки зазначити, що і для сего великого ума релігія була не лише релігією, а цілим світоглядом, системою почувань, звичок і переконань. Хто хоче розглядати причини антагонізму Росія—Європа витаня релігійне не сміє поминуте.

Чи ж справді сей антагонізм дастє ся простежити також і на полі релігійнім? Так, і навіть більше, ніж то можна думати при поверховнім погляді на річа. Се досконало розуміли старі славянофіли і западники, котрі бачили в католицізмі дитину західної цівілізації, ії інтересальну частину. Герцен тішить ся, уважає се за „велике щастя для російського народу, що він не був зіпсаний католицизмом“, він тішить ся, що через те, що Росія не належала до великої західної церковної спільноти, — вона і тепер не примушена ділити долю Європи¹.

Огже надає приналежності до тої чи іншої релігійної громади епохальне значіння для народу. В другім своїм творі, він бере за одну скобку, як рівновартні цінності, одної і тої самої категорії, — „примське право, панування особистості і — католицтва².“ Бакунін виступав проти „соціальних, юридичних, політичних і — релігійних пересудів Заходу³.“ Перелічуючи три прикмети польської інтелігенції, знаний славянофіл Мілер називає іх: „Католицько-ксьондвівською, аристократично-шляхетською і демократично-революційною⁴.“ Сі слова дають багато до думання не тільки тому, хто застiovляється ся над звязком між культурою і релігією, але й над проблемою єдності західної цівілізації, котра в усіх, навіть ворожих собі взаємно, ії сторонах протиставляється, як одна цілість цівілізації Сходу.

Росія взяла свою церкву з Греції, але як кожна не-католицька церква, вона хутко стала церквою національно-

¹ А. Герценъ, „Съ того берега“, ст. 168.

² А. Герценъ, „Старий міръ и Росія.“

³ М. Бакунінъ, „Письма о патріотизмѣ.“

⁴ Мілеръ, „Славяпство и Європа“, ст. 95.

московською і ще до того, цілковито залежною від зверхній політичної влади. В цім відношенню, не робить вона ніякого винятку з посеред інших суспільних установ Росії. В своєму внутрішньому устрою вона також пересякла тими самими прінципами, котрі знаходимо і в політично-сіціальній будові Росії. Як давно сягає історія російської церкви цими прінципами були: неоформленість, неозначеність правлячої влади і відраза до льогічного первістка, з усіма наслідками, про котрі буде мова даліше. В політиці московський геній обурюється проти всяких стисло-означених форм, якими має виявлятися воля народу. Звідси він відкидає парламентаризм і взагалі засаду репрезентації, поділ на суспільність, котра управляет і суспільність, котрою управляет ся, апелюючи до неясного, альгічного голосу народу, котрий пізнається інтуїтивно (диктатура люмпен-пролетаріату, урядові погроми). В церкві він є проти всякої прецизації способу, яким має доходити ся релігійна правда і проти льогіків в її пізнаванню. Звідси він відкидає папство, поділ церкви на церкву учачу і учену, апелюючи до того самого неясного голосу „народної совісти“. В обох випадках він відкидає „фальшиву“ засаду раціоналізму, револьтуючого проти одинокого джерела правди — думки загалу.

Зовсім на інших засадах збудована церква католицька. Сі засади є: повна незалежність від світської влади, по перше. По друге — льогіка і міцна організація, котрі усталюють спосіб шукання та інтерпретації релігійної правди. Сею геніальною організацією, котрої надаремно завдрити католицтву і безуспішно поборює церква православна — є папство. Не входячи в теольгічні суперечки, що до законності і оправданості сєї установи (сю законість признає цілий ряд незасліплених шовінізмом Росіян м. и. В. Соловйов і Розанов) але одно мусимо призвати: видима голова церкви, пеки церква живе, так само потрібна, для товмачення її догм, як потрібне законодавче тіло для інтерпретації волі нації, а судії для толковання писаних законів. Створивши собі сю установу, запровадивши засаду льогічної інтерпретації догм, засвоїла собі католицька церква (через Арістотеля і сколястику) і засади раціоналізму і льогічної дедукції, себ-то ті, на котрих будуться ціле модерне знання.

Власне і сих двох засадах — раціоналізму і патізму, бачить православіє печать Люципера, на католицькій церкві.

Без застережень відкидає вона раціоналістичний прінціп. Укрита в низах народної психіки, підсвідома пізнававча сила, вона, і лише вона — на гадку російських теольогів, — має бути тим джерелом, звідки повинна церква черпати свою мудрість; ся сила і не допускаючі ніякої інтерпретації книги, що числять понад тисячу літ. Маса живих і маса мертвих!

„В в чоловіці“ — пише К. Победонесцев в „Московському Сборнику“ — „природна сила інерції, що має велике значення... Найбільш дорогіні поняття, які містить в собі людський розум знаходяться в найдальшій глибині, у півмороці. Власне коло сих смутних ідей, котрих ми не в стані повязати поміж собою, і обертаються ясні думки.“ Ся підсвідома лябораторія і є одинока, до котрої взывають в своїй політичній творчості Леніни і Романови, а в своїй релігійній — російський Торквемада.

Дух Божий“ — пише іменованій Ю. Самаріном „отець православної церкви“ Хомяков, — „глаголючий в Святім Письмі, не може бути скоплений самим розумом, він доступний тільки повноті людського духа, під натхненням Благодаті. Спроба проникнути в сферу віри і в її тайни з одним світильником розуму в руці — безличність в очах христіанина. Далі він вазначує, що „непомильність знаходить ся виключно у Вселенській церкві (під котрою він розуміє російську“) та що „незміність догми, як і чистість обрядів повірені охороні не самої гіерархії, але всого народу церковного¹“. Що при сім сі догми так само добре будуть охоронені, як грядки і квіти, повірені лише охороні публики, над сим Хомяков не застановляє ся.

Коли справа мається так, а не інакше, коли весь народ є хранителем догм перкви, то відпадає і поділ церкви на учаську і ученоу. Поучати може кожний. Після той самої засади, після котрої прапорщик Криленко, або вахмістр Буденний може стати генераліссімусом, може стати духовим вождем „церкви Христової“ кожний, на котрім, „почієт“ Божа благодать: нині Св. Синод, завтра Іліодор, позавтра Распутін.

¹ Хомяковъ, Сочиненія, Т. II. ст. 58 і 61.

„В нашій церкві“, — каже Хомяков, — „нема церкви учачої і ученої, бо в ній поучення не стиснуто в рамки установлені з гори.“ Всяке слово, „натхнене чутством правдиво-христіанської любови, живої віри або надії“ є поучення. Всяка людина, як би високо не стояла вона на щаблях гієрархії, або навпаки, як би не була скована в найскромнішій обстанові — напереміну раз поучав, раз приймає поучення. Бо Бог наділює кого хоче дарами свої мудrostі¹.“

За зраду сих прінципів ненавидить латинську церкву і Ю. Самарін. Він ненавидить в ній її оформленість, те що вона одна створила „видимий символ церкви“, її уосібленя“, він ненавидить в ній те, що ій одиноко вдалося створити організацію, котра потрапила перемінити неясні пориви людської душі в свідомі стремління до певно означеного етичного ідеалу².

Після Мюлера, котрий також виступає проти поділу церкви, правда православної церкви хорониться рівно ж „цілою віруючою громадою“, і сповідується єдиними устами і єдиним серцем“, без всяких поділів віруючої громади на учителів і учеників, без неоправданих претензій підносячогося над громадою особистого розуму³. Остатні точки над і ставляє Кириловський. На його думку „для розвою самобутнього православного мислення непотрібно особливої геніальності. Навпаки, геніальність, котрої передумовою є орігінальність, могла б навіть пошкодити повноті правди“, Сі ідеї, зацеплює автор, були положені в основу візантійської фільозофії, особливо по поділі церков, і він щиро не може вийти з дива, чому висока фільозофія лишила ся „так мало доступною раціоналістичному напрямку ві Заходу“. Він щиро сумує, що сей дух раціоналізму засирає проникати навіть у православну духовну школу, у формі доказів і толковань джматів віри. Римська церква дяля него — се тріумф зовнішнього розуму над внутрішнім духовним розумом, тріумф раціоналізму над цереказами⁴. З болем в серці мусить Хомяков визнати, що „христіанство виражається і в формі логічній, в символі“, але все ж не зілько робити з права поучення чийси виключний

¹ Там же, ст. 61 і 62.

² Ю. Самарінъ, Сочиненія, Т. 5, ст. 338.

³ Миллеръ, „Славянство и Европа, ст. 179.

⁴ Кириловський, Сочиненія, Т. II., ст. 331, 256, 278.

привілей. „Вчить ціла церква, церква в своїй цілості“¹. Римляне тому впали в помилку, що вони „надали своєму рационалізму права, належні тільки натхненій вселенській церкві“, тому що „поставили на місце взаємної любови гарантію людського розуму або яку іншу². Ся цітата особливо цікава. Вона нагадує розумовання Аксакова про шкідливість гарантій в політиці. В обох випадках, чи то при уstanовленю правдивої волі народу, чи то — його правдивої віри, відкидала ся згори всяка система, парламентаризм — там, папство — тут. Відкидала ся всяка гарантія вірності інтерпретації сеї волі або правди, гарантія голосування — там, розуму — тут. Відкидала ся рівночасно всяка роль і всяке значіння розуму, („папський рационалізм“) узурпуючого собі права, застережені едине хаотичному інстинкту колективу. „Христос знищив свою видиму присутність, чи якась людина має заняти його місце?“ — питаеться автор і рішає, що се недопустимо, бо в такім разі правда лишила ся для нас зовнішною, як зовнішнім (і тому також недопустимим) виразом волі народу був для славянофілів парламентаризм, від котрого вони рятували ся в обіймах папату³.

Не признаючи поділу церкви на церкву, що вчить і на церкву, которую вчать, мусіла російська теольгія відкинути і установу папства. В сім відкиненю слідне те саме закорінене в Росіян упередження до організуючого інтелігентського первістка, котрий замість пануючої в світі природи і в російській общині, автоматичної Vernunft хоче поставити відразливу для всякого Росіяніна Intelligenz. Бо не задля так званого абсолютизму римського престолу відкидається ся папство в російській політичній і теольгічній літературі, через те, що обвинувачення папства в абсолютизмі в устах представників російської церкви, сеї невільниці світської влади — е що найменше смішне. Ще смішніше представляється се обвинувачення з другим його виключаючим обвинуваченням в рационалізмі. Що ж до інтерпретації догми ex cathedra, то і тут протестується ся не так проти інтерпретації ex cathedra, як проти інтерпретації взагалі. „Російський священник“ — пише

¹ Хомяковъ, Сочиненія, Т. II.. ст. 65, 66, 72.

² Хомяковъ, Сочиненія, Т. II., ст. 239.

Розанов, — „виголошуючи в церкві на службі Божій проповідь, прецінь також непомильний. І жадний цар, перебиваючи йому, не стане і не може йому перечити, бо се є суть церкви і всего в ній священства, ся ех *cathedra*¹. Hi, не інтерпретація ех *cathedra* папою, не непомильність — відкидається російськими ученими, а сама інтерпретація, яко така, бо вона значить прімат льогіки, тої льогіки, котра, як казав Нітцше, була нестерпима ні плебесу, ні жінкам, себ-то ніяким пріматиним організмам, а тим самим і прімативному організмові російського народу.

Наслідки такої, а не іншої організації православної церкви, не знаючої ні патства, ні „рationalізму“, рабських підлеглої світській владі, були для неї фатальні.

Вони були подібні до тих наслідків, котрі мала організація інших соціальних установ в Росії (общини, сташів, держави) для іх самодіяльності і розвитку. Сі наслідки були застій і формалізм, повна неспособність до акції і до формування психики та переконань широких, повірених опіці церкви мас. „До всего, що відноситься до потреб сучасного життя і сучасної науки, відноситься російська церква з повною байдужістю“, — пише автор, котрого в віяких католицьких симпатіях запідозріти не можна. — „Вона все стояла поза духовим рухом, бо на перше місце вона все ставляє обрядовий елемент, і ще тому, що фактично її головною цілею є: незмінно зберігати догми і обряди, усталені вселенськими соборами, почастиж і тому, що загальна освіта російського духовенства стоїть на низькім рівні. Спроби римсько-католицької церкви розвинути свої традіційні догми при помочі пояснень і вислідів, як і стремлення протестантської церкви погодити свою науку з поступаючим наперед знанням і з змінними напрямками умового руху, — однаково чужі духові церкви російської. Тому вона й не має глибоко думних богословсько-фільозовських розвідок і не пробує бороти ся з духом зневіри в їого сучасних формах... Для римо-католика, що виступає на боротьбу з наукою, оскільки вона суперечить його традіційним релігійним поняттям і для протестанта, що стремить погодити свої релігійні погляди з науковими вислідами, російська церква може видати ся до потопною закаменілостю².“

¹ Розавовъ, „Вокругъ церковной стѣны“, Т. I, ст. 119.

² Макензі Уоллес, Россія, Т. II, ст. 193, 194.

Проголошувати, що ціла церква має бути хранителкою догм — се легко, але хто фактично інтерпретуватиме їх в православній церкві? Собор, відповідає Росіяне, але практика тисячі майже літ показала, що скликання вселенського собору — се утопія, бодай для православної церкви. Папи скликали цілий ряд соборів, котрі займалися реформами церкви, але православна церква — ніколи. Бо, як каже Данілевський, „скликати вселенський собор не лежить у власти жадного царя, жадного патріарха, одним словом ні в чиїй власти зокрема. Вселенським собором стає тільки такий собор, котрий в сім характері затверджений самим божественним промислом¹.“ Сей божествений промисл має, на думку Росіян, розвязувати і всі виникаючі у віруючих сумніви. Він має знаходити загальну правду, точнісінько так, як славянофілський „голос народу“ вишукувати волю нації. Часом і самі Росіяне відчувають комічність сеї аргументації. Так, той самий Данілевський каже: „Російська церква твердить, що всі питання і спори церковні вже розвязані в откровенні, але откровеніє слово без сенсу, коли разом з тим не дамо способу збереження його достовірності, його правдивого змислу і правильного застосування в кожнім данім випадку... Відношення церкви до откровення те саме, як відношення суду до цівільного кодексу. Без судової влади для його толковання і застосування, при всій своїй досконалості, кодекс буде непотрібною книгою².“ Власне брак спеціального органу до інтерпретації церковної науки і засуджує православну церкву на повну імпотенцію. На Заході є влада, котра може осудити помилку, проклямувати нову правду, зопобігти завчасно тій, чи іншій схизмі, розяснити сумніви. В Росії такої влади немає. „Російський абсолют“ — пише Розанов — покоїв ся в трумнах соток вже змерлих осіб, *qui dixerunt*, котрим неможливо вже більше нічо сказати, ні закричати до домовини ніякого аргументу, ні заплакати над іх могилами, щоб вони почули і сказали в найбільш потрібний момент, в фатальний час історії „так“ на місце „ні“ і „ні“ на місце „так“³. Загального авторитету нема, а тому і боротьба зі схизмами неможлива, котрі тримаючись букви, ніяк не годні зрозуміти, що церква могла помиляти ся.

¹ Данилевский, Россия и Европа, ст. 226.

² Там же, ст. 211.

³ Розановъ, Около церковной стѣны, Т. II, ст. 63.

Загального авторитету нема, а тому неможлива ніяка реформація, бо занадто великанською працею було реформувати те, що не реформувало ся сотками літ. Сумніви лишають ся нерозвязаними. А сих сумнівів було багато. Наприклад питання про те, що стається з умерлим зараз по смерти. Католицтво має готову відповідь: Чистилище. Але православна церква сеї ідеї не має. Хоч від вік в молилися православні за умерлих, отже признавали, що одразу не йдуть іх душі ні до пекла, ні до раю, ідея чистилища в них не повстала, бо не було органу, що мав би право льогічно розвивати і інтерпретувати сумніви і догми. Критикуючи науку Т. Прокоповича про оправдання (вірою чи ділами), Самарін питаеться, „чи впovні згідна з тою науковою православна церква?“ і відповідає: „відповісти на се тяжко. По перше, наша церква, не признаючи в своїй сфері вимог розмислу, на багато питань, зроджених раціоналізмом Заходу не дає відповіді. По друге, святі отці восточної церкви мають мало матеріалів для конструування науки про оправдання!“ Непомильність папи — се символ помилюемості церкви, можливості для неї впасти в блуд, котрий папа може направити. Брак непомильності зверхніх органів російської церкви — се символ непомильності сеї останої, нетикальності і незмінності того, що було сказано або написано людьми, що від соток літ сплять мирним сном, символ повного застою. Непорушність і політична аморфність російського народу, слабість виділених з него кляс, станів, одиниць, — привела до повної неспосібності до акції, до абсолютизму орди. Та сама непорушність російської громади віруючих, неможливість поділу церкви — привела також до омертвіння цілого релігійного життя і до поневолення православної церкви політичною владою. Обидва результати — наслідок російської концепції громадської організації, відношення між загалом і одиницею.

Найстрашнішим наслідком сеї мертвячої організації церкви був формалізм, повага перед буквою, віддаленість від життя, залежність від держави. Папізму закидається ся зі сторони російської — абсолютизму, але сей абсолютизм вребив з римської церкви незалежну корпорацію. В однім листі до А. Смірнова писав Ю. Самарін в 1871 році: „папський абсолютизм іе вбив житевости католицького клера — над сим

¹ Ю. Самарінъ, Сочиненія, Т. V, ст. 143.

варто застановити ся“ (надъ етимъ слѣдуетъ привадуматься). В російській церкві мусіло скінчiti ся абсолютизмом і підчиненням політичній владі, котре датуєть ся ще від часів Димитрія Донського. Не Петро І. повернув російську церкву в рабство, установляючи над нею Синод, а рабська організацiя і дух російської церкви зробили можливим експеримент Петра. В політицi протест проти „зовнiшньої правди“ (парламентаризму) і ваклик до „едiногласiя“, до „несфальшованої“ волi цiлого народу, при повнiй анархiстичностi цих прiнципiв, мусiв скiнчiti ся спершу тим, що сю волю вiльно було tolкувати кожному Ємелiцi Пугачову i кожному громилi, а потiм тiльки царевi, котрий в очах славянофiлiв був такою самою iнкарнацiєю загальнiй волi народу, як Ленiн в очах комунiстiв втiленням волi пролетарiату. Te саме мусіло стати ся i в церквi. Повiренi охоронi не самоi гiерархiї, ale всего народу догми правослаeної церкви, мусiли знайти свого охоронця спершу в кожнiм кородивiм, а потiм в царевi, котрий так i називається в росiйських законах „хранителем догm православної церкви¹“. Правда росiйськi учени, як напр. той самий Хомяков в своiм листi до Пальмера, обговорюючи залежнiсть росiйської церкви вiд свiтської владi, пише: „сусiпiльнiсть може знаходити ся в фактичнiй залежностi, i тим не менше лишати ся в сuti рiчi свободною i навпаки²“. Ale сe вже вiдносить ся до того мiстицизму, котрий зрозумiти не даю no тому, хто вiхований на „фальшивих засадах рацiоналiзму i льогiкi“ з гнилого Заходу.

В своi яснi хвилини, самi Росiянинe розумiють хиткiсть своi позiцiї. Так напр. Самарiн в одну з таких хвилин, мучений сумiнiвами, писав: „звiдки знати, що православний первiсток справдi хоронить в собi в цiлiй повнотi двi скрайности, на якi роспала ся захiдна церква на Заходi? (Протистантство i католiцизм.) Може бути, що ся еднiсть, ся повнотa — то лише початкова невиразiсть (начальноe безразлiчie). Може бути i славянська oщiнiсть тiльки така первiстна нерозвиненiсть³. Ale такi яснi хвилини находили riдko.

Залежнiсть церкви та iї формалiзм були тими ланцюгами, котрi скували руки i ноги православiю, не даючи йому рушитись,

¹ Сводъ Законовъ Рос. Имперiи, I, §§ 42, 43.

² Хомяковъ, Сочиненiя, ст.399.

³ Ю. Самаринъ, Сочиненiя, Т. I, ст. 399.

були тим провалам, що відділило його від сфери активного життя. На Заході навіть йдучи в монастир, монах не переставав працювати в світі і для світа. „Монастирське життя на Заході“¹, — пише вже цітований. М. Уоллес, — „в ріжні епохи свої історії, виявляло сильне стремління до внутрішнього відродження. Се стремління виражало ся в заснованю нових релігійних стоянок, з котрих кожне переслідувало свою власну ціль, ділаючи на якомусь спеціальному полі. В Росії ми не знаходимо нічого подібного. Тут монастирі ніколи не ухилялися від чина св. Василя, що обмежував діяльність монахів релігійними обрядами і молитвою... Ні в російськім чернецтві, взагалі, і в якім будь окремім монастирі не знаходимо сильного руху на користь реформи¹. Ся залежність від світської влади і відірваність від життя мала, як дальші наслідки; позбавлена вічно оживляючого і вічно реформуючого центра в горі, тримаючись або „старих гробів“, або наказу свого світського шефа, котрим одного разу був навіть генерал, — російська церква не могла дати своїй пастві ніякого опертого на релігію автономного кодексу моралі. Вихований в православній релігії може так само пильно, як і католик ходити до сповіді або до церкви, мов російський жовнір до атаки, але в однім і другім випадку, він ведений приказом з гори, або вірою в букву. Внутрішньої автономної моралі він не має. Слово церква мислити ся ним, як щось чуже і остилькиж ріжнить ся від сенсу, котрий вкладають латинянє в слово ecclesia, як роскидане в царських промовах слово „отечество“ від написаного в серці французького жовніра la patrie, або німецького — Vaterland.

„Візантійці (а з ними і Росіяне) думали“ — пише В. Соловйов, — „що аби бути правдивим христіанином досить перестерігти дощу і святі обряди православія, ні скільки не дбаючи про те, щоб надати політичному і суспільному житю христіанський характер. Захід скликає безчислені собори, збирани папами, цісарями і королями для реформи церкви, для наближені суспільного ладу до християнського ідеалу. Вони не хотіли призвати в зasadі суперечності між правдою і житям, як се робив візантійський світ. На своїх рідких соборах займали ся православні тільки доіматичними формами

¹ Мекензі Уоллес, ціт. твір, Т. II, ст. 191.

та гіерархічними приказами.“ І навіть одинокий в Росії реформаторський дух — ніконіанство, іа котре з подивом глядять навіть деякі европейці, був спором чисто вербальним, не істотним. Аби мочи есенціонально реформувати церкву і суспільність, мусіла православна церква мати моральний авторитет, але як може — питаеть ся Соловйов — „гіерархія, віддана в руки світській владі, виявити моральний авторітет, від котрого сама відмовила ся?“¹ Повну імпотенцію православної церкви в реформі суспільного життя нічо так не характеризує, як її неспособність до місіонарської діяльності, розуміючи слово в найширшому значенні: навернення на православну віру чудовірюючих і виховання православних в засадах своїх віри. „Міри примусу і насильства, виложені в російськім кодексі карнім ось в суті річі одинока зброя“ — пише Соловйов — „яку наше урядове (казенное) православіе вміє пропонувати, як місцевим старовірам, так і представникам чужих віроісповідань, що бажають оспорювати в него владу над душами“².

Для того власне західній церкві вдало ся те, чого не вдало ся православію — виховати тип сучасного Европейця, свідомого своїх прав і обовязків, зробити з него „політичну істоту“. Про цю роботу католицької церкви читаемо у Гегеля: „церква вивела з рівноваги європейську душу, перевела її через найдужче рабство, так що душа перестала бути свою власною, але вона не віпхнула її до індійської тупости, бо христянство є духовний принцип, і яко такий має безкінечну елястичність“. Се було рабство, що врятувало людськість: „людськість визволила ся не так з рабства, як через рабство“, через навязання ій, не знаючій ніякої моралі, суворого кодексу католицької моральності. Жорстокість і дикість примітивного чоловіка, нерозуміння елементарних понять права — від цього визволила середновічного чоловіка церква, діло, котре і в десятій частині не вдало ся стоячій далеко від світа православній церкві, що як св. Касян боїться забруднити свої білі одяги в світськім багні³. Ся віддаленість від життя видна в усім. Наприклад в сповіді, котра в Росіян відбувається чисто

¹ В. Соловьевъ, Россія и Вселенская церковь, введеніе, ст. 124.

² В. Соловьевъ, ціт. твір, ст. 125.

³ Hegel, ціт. твір, ст. 509—10.

формально, до того формально, що нарід мусів вишукувати для неї коректив „старчества“. Се вядко в занедбаню казань, проповіді, котре так страшно разить в православній церкві. Як політичне поучення з парламентської трибуни, так і релігійне з церковної — суперечать егалітарному прінціпу, в котрім вихованій кожний Росіянин від „отца церкви“ Хомякова до остатного мужика. Знаний цікавий факт, що бажання запровадити в російській церкві публичну проповідь було причиною найострішої опозиції проти Нікона.

Відірваність православної церкви від життя видно і в самім ідеалі святості православної церкви. „Самий тип святості“ — каже Розанов, — „в католицтві інший, ніж у нас. В той час, як на Сході культувалися ідеї тихості, непорушності, і незакаламученості, а в разі терпіння-покори, на Заході входили в культ ідеї сили і діяльності. Пасивно-терпеливе християнство, і християнство активне та поборююче — ось ріжниця між двома церквами¹.

Властивої католицизму апеляції до індівідуума і до його совісти, до його активної участі в культі (без чого не може повстати ніяка автономна мораль), — в православії нема. Тут одиниця пасивна. Словідь відбувається часто густо „скопом“, нестільки перед паном людського сумління, як перед „всем чесним народом“ Індівідуальної, так званої тихої меси православна церква також не знає.

Немає місця для одиниці і в православному обраді. Одеї з „недоумеваючих православних“ А. Лавров в маленький інтересній книжечці, виданій в Київі, списуючи вражіння від православної церкви, пише: „Вірую“ і „Отче Наш“ співали всі, зрештою не всі, а тільки многі. Видко, що православний чоловік не звик славити Бога сам особисто, він звик лишати цю велику особисту повинність на обовязки псаломщиків і співаків (як жовнір звик повіряти военну акцію — фельдфебелям, а політичну — жандармам і комісарам). Ще черта: співали всі, гуртом, але спільноти не відчувалося, не було дійсного обеднання во Христі — „единими усти і единим серцем.“ Обеднував всіх скоріше діакон, що стояв на солії та реґентував. Ось вона суто православна черта.² І далі: „мо-

¹ В. Розановъ, Около церков. стѣны, Т. I, ст. 218.

литва — живе діло, акт особистого чуття, що виражається в слові. І в що-ж обернулася вона у нас, православних? Се мертві формулі, котрі вимовляти — привілей тільки певних осіб. В нас нема жадної реальної активної участі віруючих в службі божій. Стояння і слухання — це акти пасивної участі і скоріше пасують до концерту, як до служби божої. Наші православні якось придушені відчущенням, ніби нема в них у серці тої містичної єдності з Богом, і молитви вони не творять, а всієн слухають. В католицтві не те, там молитва має корінь у серці. Звідки така ріжниця? Мені вдається ся тому, що католиків дали молитовник до рук, і він сам, стаючи лицем до лиця в Богом, молить ся, а в нас лише те і є, що „слухають”¹.

Колиби ми хотіли простежити се неговання одиниці в православній церкві, ми могли б його знайти і в православнім церковнім малярстві, для котрого ще Стоглавий Собор 1550 р. установив готові трафарети, котрих переступати не вільно було індівідуальній творчості маляра. Коли ми хочемо представити собі характеристичні прикмети російського церковного малярства, як воно склало ся під впливом загального духу російської церкви, то мусимо порівняти його з західно-європейським — пише вже цітований Уоллес. „На заході, від часу Відродження, йшла релігійна штука від парі з духовим розвитком. Вона поволі визволяла ся від старих форм і дитячої символіки, обертала мертві типові фігури в живі особи, освітлювала їх темний зір і позбавлені виразу обличя світлом людського розуму і чуття... В Росії навпаки, релігійна штука міколи не знала такого розвитку. Старі візантійські форми перестерігали ся тут буквально і сувро а в стилі стародавніх образів немов відбили ся і непорушність російської церкви взагалі, і непорушність її церковної штуки зокрема”². Коли схотіти порівнати з російською церквою не лише католицтво, але і протестанство, то знайдемо, що воно так само мало подібне було до російської церкви, хоч і як ріжнило ся від католицтва. Ідеї первістного протестанства: створити нові святі перекази через „очищення“ евангелія, стремління до особистої

¹ А. Лавровъ, Церковные впечатления, недоумения и мысли православного. Київ. 1918.

² М. Уоллес, Цітов твір, Т. II, ст. 194.

релігійної певності, що льотічно випливало з фільозофії доброго католика Декарта, — все се мало пункти суперечності з римською церквою, але не так вже далеко відбігало від — признатого навіть в римській (в противність до російської) церкві права інтерпретації догм і ролі індівідуума в культі і в шуканю правди. Ідеї протестантизму були всеж льотічним витвором європейської культури, і для того стрічав ся він у російських писменників майже з такою самою фанатичною ненавистию до католицтва.

Наведені вище цітати можна було збільшити, але й іх вистарчить, в залежності православної церкви від світської влади, в її формалістиці, в безсилості формувати життя, в культі ненасного інстінкту загалу, в приниженнosti одиниці — стрічаемо ті самі риси, які ми спостерігли при аналізі інших суспільних організмів в Росії, в общині, в державі, в суспільнім життю взагалі, ті самі риси і той самий соціальний ефект: механічний характер суспільних зв'язків і повна непричентність „я“ до творення колективної волі, которую він відчуває лише як приказ чужої над ним стоячої сили.

Се може видати ся парадоксом, але цей склад московської психики слідно навіть в будові російської мови. Проф. Ф. Зелинський ділить мислення людини на активне і пасивне, а мови на інтелектуальні і сенсуальні. До перших він відносить латинську (а я відніс би всі європейські) до других м. і. російську. У Росіянина переважає, каже він, „безличное“ мислення. Римлянин каже „я не маю грошей“ (*mihi resupnia deest*), як зрештою скаже і Українець, і Німець і Англієць і Француз. Москаль скаже — „у меня ныто денег“ На заході говорить ся — „град побив засів“, Москаль скаже „градом побивает посеви“, Римлянин хоче спати, Москалеві хочеть ся спати, яж все у Росіян щезає. Звертає пр. Зелинський увагу ще на модуси дієслова і на часи. Перші — найяркіший вираз сенсуального характеру мови і тому дуже розвинені в російській, другі — вирази інтелектуального характеру мови і для того, як і треба сподівати ся вrudиментарному ставі у Москалів¹. Ся психология Москаля, невиразна і хаотична відбувається і на його обличчю. „Росияни“

¹ Пр. Т. Зелинський, Изъ жизни идей, Т. III, Древний миръ и иш.

не має обличчя" — казав Чаадаев, а Гончаров, описуючи лице Обломова, писав: „Се була людина літ тридцятьох двох, трох, средного зросту, приемної зверхности, з темно сірими очима, але з відсутністю іссякої означененої ідеї, всякої скученности в чертах обличчя" Така — фізіономія Обломова і в сути річи всякого майже Москала, котрий не знає що є добро, що зло, котрий що не відділив ся від свого обожаного „колективного рила"...

Держава, община, родина, церква, субстанція все стояла над поневоленим морально й фізично субектом в Росії як великий Далай Лама перед віруючими, не даючи йому ні вільно рухати ся ні вільно думати.

Фатальні наслідки такої організації суспільності і психики одиниці могли ми обсервувати в останні літа. Неспособність боронити своїх прав виявила ся в ганебнім упадку пануючих класів під ударами большевізма і в пасивності селянства. Неспособність виступити активно в твореню колективної волі — в ганебнім розпаді російського фронту в 1917 році, відбудувати котрий на ново змогла лише большевицька палка. Що найбільше вражає, се те, що колективний розум, недозвускаючий ні прецізації, ні сепарації, ся Vernunft, що є підставою російського соціального організму і його установ і котра так ріжнить ся від Intelligenz, на котрій спирається ціла структура Європи, що ся Vernunft свідомо вибирається Росіянами найвищим регулятором суспільного життя. Вже з попереднього викладу видно, як ілюстрували Загал, „Народну Волю“, „согласіє всех“, російські мислителі та політики, починаючи з славянофілів і кінчаючи т. зв. западниками. Близьче студійовання одного теоретика большевізму Леніна приведе нас до тих самих висновків. Тим самим духом віє і від російської фільозофії, о скільки взагалі можна говорити про російську фільозофію в європейському значінню цього слова. Найяскравішою чертою всіх російських фільозофів є те, що вони не лишили по собі жадної системи. Не лишив її В. Соловйов, ні С. Трубецкой, ні Н. Бердяєв, ні Кириєвський, але в усіх іх, навіть позбавлених системи творах, яскравою стрічкою тягнеть ся апoteоза тої самої „внутрішньої правди“, котра втілена на іх думку і в общині, і в цараті, і в інших чудових установах геніального російського народу.

В той час, як підставою європейської філозофії є раціо, підставою російської є — льогос. Раціо є людською прикметою, льогос навпаки, є щось метафізичне і божествене, сеє та таємна сила, що живе в кожній річі, і котру не пізнати льогікою, тільки „внутрішньою інтуїцією“. Відповідно до того, правдиві фільозофи, на думку Росіян не учені, а святі. Джерело пізнання правди є тут, як вище — джерело пізнання волі народу і волі Церкви, — „безпосереднє чувство“, як каже Солов'йов, але ні в якім разі не інтелект і не льогіка.

Релігійне обожання сего великого „Все“, великої субстанції, суть котрої пізнається ся інтуїцією, чувством, знаходимо і в російській публіцистиці, і в літературі, в котрих, як в зеркалі відбивається ся цілий світогляд пересічного Росіянин. Падання на коліна перед масою, се, як сказав би Француз, en gen-qu'illement moral перед тим темним, неокресленим, підсвідомим, що живе на дні масової психики, — є найбільш маркантою рисою російської літератури. Маса, як писав Леруа Боліє, є для Росіянина несвідоме божество чиє *divinité inconsciente*, подібне до тихrudimentарних богів Египту, котрих божествені прикмети є великою, хоч і певнявленою ще силою¹. Всі російські письменники, а бодай іх найбільша частина, стоять на сторожі сего нового культу маси маючи за собою пілу, так зв. російську інтелігенцію, котра навіть в п'яному виді не забуде віддати пошану своєму богові, не забуде проспівати „перший тосг за наш народ“ як се робило ся до недавна на всіх Татянінських вечорах московського студентства. Предмет сего культу, народ, маса мислить ся тут, як „колективное рыло“ Успенского, в котрім повина розплисти ся, зникнути одиниця з усіма своїми горивами, поглядами і волею. Не з ясною головою і одвертими очима повина людина шукати собі дорогу в житю і ні в якому разі не сміє мати диких претенсій вести масу за собою. І одинокою цілю і опрадданям екзистенції є прислухати ся, як індійський факір до голосу Будди, подуву загальної душі, і подібно сомнамбулісту з приспашим інтелектом і зі замкнутими очима, напів у сні слідувати її містичним велінням; нині розбивати собі голови при царській коронації на Ходинському полі, завтра йти до Єрусалиму, позавтра громити „буржуїв“.

¹ Leroy Beaulieu (L'Empire etc., 1 кн., розд. 7).

Одним з головних жерців цього культу був Л. Толстой, який як теоретик походу проти інтелігенції в літературі вяже своєю особою дві епохи російської історії: царизм, коли маси робили інтелігентські погроми з ініціативи жандармів, і большевицизм, коли ті самі маси робили такі самі погроми тої самої інтелігенції з ініціативи народних комісарів. Кн. Волконський (з „Войни і Мира“) а з ним і сам Толстой був захоплений Кутузовим перед Бородинською битвою: „чим більше він бачив відсутність всого особистого, в сім старім, в котрім лишалось замісце розуму, групуючого подій і роблячого висновки, одна лише спосібність обсервації ходу подій, тим більше був він спокійний за те, що все станеться так, як повинно бути. В него не буде нічо свого власного, він нічого не видумає... Він розуміє, що є щось сильніше і значніше за його особисту волю.“ Навпаки Бенінгсен „старається все зробити, як найліпше, він все обдумав, але власне через це він і не надавався до нічого. Він не надавався власне тому, що він все обдумав дуже основно і акуратно, як і слід всякому Німцю.“ Сю свою зasadничу ідею провадить Толстой з насолодою і упертістю в усіх своїх творах, бачучи в кожнім інтелігенті, в кожнім судії, лікарі, адвокаті, священику, в найліпшім випадку непотрібних людей, а звичко пройдисвітів, одурюючих народ з власних егоїстичних мотивів, його ворогів. Під цим зглядом російський граф знаходився цілком на духовнім рівні російського селянина. Під цим зглядом ідеї остатного ясно- полянського музики ні на йому не відбігають від ідей ясно- полянського графа. Пригляньтеся героям толстовських романів. „Всі ті, хто старається поставити власний розум понад розум маси, хто не бачив свій ідеал в людині-звірі Платоні Каракаєві, як Бронський, князь Андрій, Долохов, Наполеон, — гине. Всі, хто, як Ростов, Левін, княжна Маря, і Пер Безухов, „нічого не видумуючи“ лазив, як люнатик по мурах — немов вигравав на лотерії, так добре йому велося. Найліпше буде вестися, розуміється тому, хто відкине всякий інтелект набік, ідіотові, Іванушці Дурачку. Толстовський Іван Дурак є правдивий російський Петро, правдива скеля, котрої не одоліють і врати адова. „Хотів його звести діявол. Прийшов він обідати, а в Івана дівка німа обідати давала. Одурювали її ледачі. Без праці прийдуть скоріше до обіду — всю кашу зідять. І надумала ся дівка німа,

ледачих по руках пізнавати: у кого мозолі на руках, того садовить за стіл, у кого нема — тому недоідки дає. Поліз старий діявол за стіл, а німа дівка ухопила його за руки, поглянула нема мозолів і руки чисті, гладкі та пазурі довгі. З соромом діявола ізза стола викинули.⁴ Чи се не є і фільозофія большевизму? „У кого мозолі на руках — лізь за стіл, а в кого нематому обідки. Сеж поділ горожан на категорії, так старано переведений в царстві народних комісарів. Сеж та сама негапія інтелекту і інтелігенції, котра казала мужикові брати ся за „резіну“ проти інтелігенції, а графові Толстому за перо, щоби воювати проти тої самої інтелігенції, в котрій як один, так і другий бачили не що іншого як укритого діявола. Героів в європейському змислі не знає ні лізняша ні власнійша російська література, бо іх не могло бути в країні Іванів Босих, Мішаньок і Платонів. Не дивно тому, що коли все таки таких героів виводило ся, то іх шукало ся не в монотоній російській природі, а на Кавказі (Лермонтов) або в Кримі (Пушкін), а в кожнім разі серед чужинців (Штольц, Інсаров), коли-ж він був Росіянином (і таке бувало), то своє геройство мусів виявляти або на тім самім „погибельнім Кавказі“, як Печорін, або на парижському бруку, як Рудін. Безбарвна російська природа, „дождік, ельнік да песок“ не могли видати ніяких інших окріч такихже сонячих і безбарвних натур. Навіть на становиску героїв, вождів мас, як Кутузов або Ленін, пригадують вони не стільки немов з мармуру вирізлені фігури великих вождів Заходу, тільки скорше пів-п'яних типів маняків, ділаючих в трансі.¹ Героі Горького також ніякі герої, так як розуміють се слово в Європі. В іх словах не чутно мідної, як криця льогіки ні свідомості великого післаництва одержимих духом, ні волі вести за собою. В них чутно лише рев зголоднілого звіря, що прокинув ся зі сну і хоче істи, дике витя розюшеної юрби, що реве вулицями міста, не знати що, чи „бий жидів“, чи „да здравствует революція“. У Достоєвського всякий раз, як його геніальна рука малювала протестантів, вони ніколи не вдержували ся на раз осягнутій височині. Немов діставши завороту голови, падали вони стрімголов в ту липку, невиразну масу, де не було „власного розуму“, де ніхто нічого не об-

¹ Л. Толстой, Сказка объ Иване Дураке.

думував, аби викупити добровільним терпінням, чи добровільною смертю свій каригідний порив: Раскольніков, Ставрогін, Дмитро Карамазов... Більше, найулюбленіші герої Достоєвського се ті, котрі пасивно знають неваслужну кривду: Макар Девушкін, Неллі, князь Мишкін.

В сліди свох двох великанів російського духа, Толстого і Достоєвського пішла і вся народницька література, апотеозуючи масу, як носительку висшої правди, котрій має без апеляцій підлягати одиниця. Найбільш талановитий з народників, Гліб Успенський знає, що самостійним може стати селянин лише коли піднесеться над стадним рівнем общини. Але сего він і не хоче. Ліпше вічна біда і некультурність; опіка міра, навіть кріпацтво, як свобода, куплена ціною особистої ініціативи і розірвання общинних зв'язків. Як для Толстого лікар, адвокат і суддя — „от лукавого“ так і для Успенського кулак, поліцай і дідич — висланці Люципера, руйнуючі іділю „колективнаво рила“. Після Златовратського всяка спроба інтелігенції вийти в гору є зрадою народу. Вона повина в своїх ідеалах і уподобанях спустити ся до маси, принизити ся до неї, в покорю поділити ся з нею своїм знанням.

Нові соціалістичні ідеольоги російського суспільства пішли слідами старих. І не диво! Бо ціла марксівська наука засвоїла ся Росіянами не через її соціалізм, тільки через матеріалістичний фаталізм і так зрозумілу Москальям негацію ролі особистості в історії. Сю негацію систематично проводять всі теоретики большевізму. А Богданов (Гл. New-Europe, 30/X і 20/XI 1919 статя The Proletarian Culture) висловлюється проти апотеозу вождів. Вожді мають бути лише „виразниками загальної волі колективу“. В пропонованім соціалістичнім *iudex librorum prohibitorum* стрічаємо Книгу Бітія, Іліяду, Одісею, Магабарату і наше „Слово о Полку Ігоревім“ бо вони займають ся „активністю богів, героїв, царів і вождів“ — котрі не сміють прецінь егзистувати. Він негує і цілу дотеперішню літературу і штуку бо центром її особистість. „Поема, новеля, штука, представляє колізію особи з зовнішнім світом, її відношення до інших, іх боротьбу за особисте щастя, іх діла, побіди і поражки“ (цит. в New-Europe „Пролетарская культура“ VII, 1918, ч. I) Метою літератури комунізму є, далі знищити всякий індівідуалізм в штуці, настрій в творчості, замінюючи індівіду-

альну творчість — масовою, гуртовою. Маса після Керженцева (Пролет. Культ. ХІ, 1919, ч. 5) має спільно виробляти сюжет, характери, персонажі, акцію іх, навіть форму! Індивідуальна інспірація не виключається!

Мнимі керманичі життя — є лише нуждені фігуранти. Творцем подій інертна маса, котрій має уподібнити ся зарозуміла одиниця.

Толстовське оповідання „Три смерти“, де житева фільозофія неорганічної природи (камінь) протиставляється з призначенням житевій фільозофії ростини і людини, се тільки підсумок всего того, що пропагували протягом десятків літ російські письменники: Кутузов вище Наполеона, Платон Каракаев вище Кутузова, Іван Дурак вище Платона, ростина вище Івана дурака, камінь вище ростини, а нічо, відповідають російські „самосжигателі“ вище навіть каміння, взагалі вище всего... Яка принадна фільозофія для ростоптаної, як муха, царською общинкою або комуністичною довбнею рабської душі Москаля!

В парі з літературою йде і політична публіпітика. З цілої плеяди вже цітованих публіцістів, як славянофілів, так і іх противників, немає майже ні одного, хтоб неуважав всесторонній розвиток особистості найбільшою бідою, якаб могла стрясти ся над іх країною. Для одного з них, візантійський ідеал має ту добру сторону, що „немає в собі того перебільшеного поняття про людську особистість, що внесена в історію германським феодалізмом¹“ немає того „надзвичайного самоповажання особи, що передістало ся дорогою заздрості і наслідування спершу до буржуазії, викликало демократичну революцію і породило всі ці фрази про безмежні права особи, а тоді проникло до низших верств західної суспільності, роблячи з всякого звичайного наймита і шевця — істоту, скалічену нервовим почуттям особистої гідності².“ Обурюється ся автор і на повагу до жінки, поширену на Заході, в чім він добачає рід перебільшеної поваги перед одиницею. Другий рівнож протестує проти західного „культу людської особистості“ і проти європейського „лицарства з його культом особистої чести“, проти „свободи досліду та особистої

¹ К. Леонт'євъ, ціт. твір, стор. 113, 114.

² Там же, стор. 115.

думки¹[“] Третій бачив, „суть минулої історії російського народу і задачу будучого в приниженості особистості“ (Шевирев)². Сею самою ідеєю пресяжнute і російське малярство. Ні впертої сили Рембранта, ні повних сонця яскравих кольорів поета старої Еспанії — Золоаті, ні натхнених надлюдською інтелігенцією мадон Мурльо, ні екстатичної апoteози природи Бекліна та його предтечі Ботічелі, ні тої Ґльоріфікації організованого колективу, яке знаходимо в Бельгійця Меньє, ні гімнів особистості під час найбільшого напруження і енергії, як у баталіста Мейсонье — нічо подібного не знайдемо у російських малярів. Там панує пасивність, придушеність індівідуума, непевність і понурість старих московських теремів і скитів. Холодом і цвілю від релігійної екстази Іванова, стогоном забитого „я“ — від Ярошенка і Рєпіна. Замість імпозантного образу свідомих свої сили, йдучих на працю гірняків Меньє, маємо тут поволжських „Бурлаків“ що з зігнутою спиною, з тупим виразом волів, волочучих яро „ідут бічевої“. Замість таких архетворів Мейсонье, як „1807 рік“ стрічаємо большевицько-толстовське квиління на війву, за котрою вони, як наприклад Верещагін в „Апoteозі війни“ не бачив нічо опріч „масового морду“ і смерті. В краєвидах Левітана та сама понура иелянхолія, апатичної природи, з котрої зродила ся ціла хаотична душа Москала. Скуленя, покора, перед незнаною вищою силою, сей самий отруйний дух, що ми бачили в політичнім, соціальнім і релігійнім житю Росії від російського малярства. І навіть тоді, коли воно виходить поза звичайні рамки, поривачись до революційного патосу, навіть тоді, як в славнім колись образі Рєпіна „Какой простор“ від них якоюсь безсилою, „поцілостю“. Малюючи курсістку і студента „в повній парадній уніформі“, що машерують по коліна в розбурханих, брудних хвилях моря, Рєпін ніби передчував, що в його Росії навіть революція мусить робити ся на приказ з гори, навіть революція мусить бути уніформована, коли не в студентський, то в червоноармейський мундур. Ординарностю від також від інших революційних майстрів російського малярства, від Явленського, Кандінського та інш.

¹ Мілеръ, „Славянство и Европа“, стор. 68, 76 і 258.

² А. Писарсь, „Характеристика літературнихъ мненій“, стор. 136.

На виложені тут загальні прінципи російського життя нераз зверталося увагу, але досі не хотіли зобачити одної генеральної ідеї, котра панує і над суспільним устроем Росії, і над її політичним і церковно-релігійним ладом, над її фільзофією, літературою. Примітивізм цілого суспільного ідеалу нації, придавленість одиниці, нерозвиненість автономної моралі і правного почуття, широкий культ маси — ось та генеральна ідея, що зробила з російського народу нарід рабів, орду неспособіну до відпору ніякій волі з гори, масу, що своїм числом представляє страшну небезпеку для окцідентального світу. Масу, що протиставляє активності — хаос, людській енергії — енергію натури, котру вона навіть опанувати не може, організації — інтуїцію, прімату розуму і волі — покору і інстинкт, зложеності форм — московську безформенність в усім, як в суспільному, так і в товариськім життю.

Під впливом сеї генеральної ідеї та установ, з котрих вона зродила ся, повстав і своєрідний російський ідеал свободи, рівності і демократії, ідеал, аналогію котрому надаремне шукатимемо в Європі або в Америці. Коли західний ідеал свободи — се право впливати на державну машину, котра нічо не сміє робити без волі одиниці, ідеал російської свободи — згравання всіх, що виносяться ся над товпою, згравання, осягнуте хочби ціною політічного рабства. Ідеал свободи вироджується тут в найбільш вульгарний ідеал рівності, егалітарності. „Росіяне знають демократію, — як казав Данілевський, — але не в сенсі народовластя, а в сенсі рівності, або лішче сказати егалітарності¹.“ Але і сей ідеал егалітарності не є ідеал європейський. Там — се оправдане стремління стати сильнішим, працею згравнати ся з вище себе стоячими. В Росії — се стремління слабих стягнути сильних в діл, згравнати їх з собою, а не себе з ними. Ніде сей ідеал так яскраво не уявляється ся, як в економічному життю Росіян. Пануючим інтересом економічного життя в свідомості і російського інтелігента і мужика, все були інтереси поділу і вирівнання, а не інтереси продукції та творчості. Серед трох головних галувей людської праці, — продукції, виміни і поділу, на останій все клало ся натиск. В общині, як зрештою і в державнім і церковнім життю,

¹ Данілевський, ціт. твір, стор. 120.

Москаль звик легковажити вартість особистої ініціативи. Змушений в усіх своїх роботах пристосовувати ся і слухати общини, а не власного розуму, він сеї ініціативи ніколи розвинути не міг. Та й навіть найбільш напружене особисте зусилля часто не приносило сподіваних результатів там, де наслідки цього зусилля, при найближчім переділі могли припасти і фактично припадали іншому, що фактично ніяким способом до них не спричинявся. Не дивно, що при такій системі господарства періодичний переділ, переділ взагалі, став економічним ідеалом Москаля, а особисте зусилля, праця, продукція — підстави цілої культури Заходу, — зійшли на другій план. Завдість неудачника, неспособність власними силами вибити ся вгору, знаходження садистської насолоди в нівелляції щасливих — се і є російський егалітарізм, про котрий говорить Данілевський, і котрий властивий і російському баріону і російському мужикові. В своїх льогічних наслідках сей „переділово-егалітарний“ ідеал допроваджує не лише до осудження богатих, але і багатства, яко такого. Осудження богатства стрічало ся і серед російського студентства котре кожний матеріальний добробутуважало за щось негідне, до чого не вільно стреміти і чого в кожнім разі треба соромити ся. Те саме відношення стрічало ся і серед російської інтелігенції взагалі і серед дворянства зосібна. Йому ж завдачує своє повстання наївний і смішний тип „кающається дворянин“. Вороже, хоч може не зовсім усвідомлене відношення до богатства і апoteоз бідності стрічаємо часто і в простого народу: звісно, якою пошаною оточує він „страниців“, „юродивих“ і жебраків „Христа ради“, як людей, що „зналиши правду Божу“ і в своїй бідності варти великої поваги. На Заході сего ідеалу ще не знають, як масового зявища. В Англії наприклад, каже Е. Бутмі: „богатство піднесено до значення майже чесноти, тоді як бідність уходила за пецноту і ганьбу. А се тому, що богатство є нагорода зусилля та інтелігенції. Се тому, що бідність знак чогось, що особливо зневиджене — ледачости¹.“ Для Росіянина — навпаки. Для него богатство предмет ненависті, бідність предмет адорації. В одній з своїх найбільш розпустних в моральнім відношенню книжок, в „Разказах и Сказках“ в байці про те, „Как

¹ E. Boutmy, *Essai d'une psychologie politique du peuple anglais*, en XIX. s.

чертюнок крак шку викупал“ пояснює Толстой причину п'янства і моральної роспости в селі тим, що мужикові чортиня „хлеба лішняво зароділ. Ана, ета кров зверіна — всеїда в ньом (в мужиці) живьот, да ей ходу нет, каїда хлеб с нужду рождається . . . Как сталі лішки от хлеба аставаться, стал он придумывать, как би себя патешать. І научіл я ево патехе — віно піть“, оповідає діавол. Отже не людська нестремливість, а саме богатство, яко таке — гідне осудженя і причина всіх гріхів та морального упадку людини. Особиста інтелігенція зусилля, котрі на думку Англійця провадять до сего богатства е тут, як і в першій цітованій байці чортівською вигадкою.

Але ся засада егалітарности має ще інші наслідки. Ми щойно бачили, що в темнім розумі російського мужика і власнім графа Толстого, серед смертних гріхів богатство вимовляється рівночасно в інтелігенцію, матеріальне піднесення над масою разом з інтелектуальним. Щоб бути консеквентним, треба, відкидаючи одне, відкинути і друге. Предінь як ми бачили в толстовських байках і одне і друге — від лукавого. І одне і друге — провокація ідеалу егалітарности і може стати — особливо інтелігенція, для маси скідливим і небезпечним. З властивої собі простолінності Росіянин сі висновки і робить. Він відкидає, як ми вже бачили, інтелектуальний первісток, яко зasadу диригуючу суспільним житям; він відкидає талант і геній, бо геній може стати провідником маси і надати, борони Боже, „колективному рилозі“ свою власну людську фізіономію. Він відкидає особисту чесність, як се робить Андреев (гл. оповідання „Тыма“), бо одиниця так само не сміє бути чесною, коли не є нею маса, як і ходити в ковнірчику та з виплеканими руками, коли „народ“ ходить в кожусі та має мозолі на пальцях. Він відкидає науку і штуку, бо маса іх не розуміє; він відкидає красу і елеганцію у жінок, бо се ціности, до котрих не мають найменшого зрозуміння ні „народ“, ні (судячи після фотографій) народні комісари, ні іх стрижени товаришки. Він відкидає всіх і все, хто підносить ся над товою і хто нею керує: майстрів, фабрикантів, інженерів, послів, шефів синдикатів робітничих, бо все се нарушає його поняття свободи, котра заключається в масі рівних, з маленькою групою вгорі. Він апелює не до організованої боротьби, лише до охлократії, до Vernunft,

котра не потребує ніяких небезпечних медіумів для виразу свої волі: до урядових жидівських погромів та інтелігентських, до різання буржуїв, до акції „клясово-свідомого“ люмпен-пролетаріату. В своїй „отчаянній“ революційності, що так вражає наївних романтиків в стилі Ромен Роляна, або Барбюса, але збуджує почуття огиди в усіх культурних людей заходу — в соціаліста Т. Шова, в ройяліста Ренана, Шпільгагена і Гамсұна він — негує все: церкву і державу, монархію і парламентаризм, родину і ортографію, як і установи що ставляють над одиницею якусь вишукану ідею як і „особисту чесність“, котра для Леонтьєва порожна фраза, як і „саму себе означаючу моральність“, що є для него смішною вигадкою¹.

Отже се програма большевизму? Так, а властиво цілої російської революції взагалі. Ії прихід передчував свою віщуючістю Достоєвський, коли він 50 літ тому ставляв собі питання, що робили б російські егалітаристи (він називав іх в „Бесах“ Шигальовци) на другий день по революції, і давав на се таку відповідь: „ви рabi і в рабстві ріvnі. В найскрайнійших випадках — наклеп і забийство, а головне — ріvnість. Перш за все понижується рівень освіти, наук і талантів. Високий рівень наук і талантів доступний лише вищим спосібностям, — не треба спосібностей. Вищі спосібності не можуть не бути деспотами, і завше більше деморалізували, як приносили користі, іх вигонюється або страчується (програма Дзержинського). Ціцерону відтинають явик, Коперніку виколюють очі, Шекспіра побивають камінням, — ось шигальовщина „або егалітарність“, як сказавби Достоєвський тепер, бо „раби повинні бути ріvnі, в отарі мусить бути ріvnість“.

Се маячіння божевільного? Так думали критики Достоєвського, що не могли бачити так далеко, як він, або не мали цівільної відваги розятрювати з таким садистським сарказмом рани власного народа. Але по досвідах остатніх літ не вільно назвати слова Достоєвського смішним маячінням: се крівава вівія, що в наші дні стала крівавим фактом.

Негуючи все, російський революціонер не міг терпіти над собою ніякого морального абсолюта, oprіч найбільш очевидного.

¹ Леонтьєвъ, ціт. твір, ст. 143.

видних житевих потреб і — палки, як трафно зауважив один Німець *hat ausser Alkohol und Koitum alles weganalysiert*. Толстому вдало ся зробити навіть се остане. На все у них знайдеться питання чому. Люди повинні стреміти до матеріального добробуту ... Чому? питаеться Толстой. Але тоді, питаеться оден з героїв „Крейцерової сонати“, рід людський перестане існувати? ... Ну, так що ж, відповідає невиведений з рівноваги яснополянський мудрець. Чоловік мусить бути чесним ... Для чого? дивується Андреев в „Тьмі“. Треба віддати зроблену пожичку ... Чому? запитує Москаль „не-знаючий“ — як каже Самарін, „гібельнаво разлічія между твоїм і моїм¹.“

Таких „чому“ має Москаль тисячі, бо не має в голові ніякої працею поколінь виробленої засади, бо сі покоління в ґрунті річі ніколи не жили. Жила за них лише державна влада, загал, за них видумував він і певні зовнішні правила, які так і залишалися раз на все чужими приказами для одиниці. Раз зданий на власний розум він відкидав все, а головне — працю, що є одною з головніших консеквенцій його революційного егалітарного ідеала. „Спокойствія у нас мало“, читаемо в „Дневнику Писателя“ Достоєвского, „спокойствія духовнаво особенно, т. е. самаво главнаво, ібо без духовнаво спокойствія нікак не будешъ. Спокойствія в умах нет, і ето во всех слоях, спокойствія в убежденіях, во взглядах наших, в нервах наших, в апетітах наших. Работи і сознанія, что только трудом спасен будешьъ, — нет даже вовсе. Чувства долга нет, да і откуда ему завестись?“¹ В другім місці, описуючи тяжку дріязкову дорогу, котрою якийсь Мюллер або Шмідт доходить до матеріального добробуту, а його „Фатерлянд“ до ролі великої світової сили, він з огидою відкидає сей німецький ідеал. „А я лучше“ — говорить оден з його героїв — „всю жизнь проночую в кіргізской палатке, чем поклонюся немецкому ідолу. Я здесь недолго, но однако всю такі, что я здесь успел подметіть і праверіть, возмущает маю татарскую пароду. Ей-Богу, не хачу таких добродетелей. Всю работать, как воли, і всю коціть деньги, как жіди. Я уж лучше хачу дебошіріть па русскі². Сей ідеал, і московського баріна і того

¹ Ю. Самаринъ, Сочиненія, Т. I., ст. 40.

² Достоевский, Игрокъ.

толстовського мужика, що його чорт зводив, і большевиків, що в цілій Росії зробили „кіргізьку палатку“, сей ідеал, котрий Достоєвський бачив скрізь, в усіх клясах свого так коханого ним народу доводив його просто до нападів божевіля, вириваючи в него нераз повні в його очах блузніства слова; Говорячи наприклад про Базарова, се уосібнення російського нігілізма, він пише: Базаров — „ето какое-то фiktivное ліпо, несуществующее вовсе. Этот Базаров, это какая-то неясная смесь Ноздрева с Байроном, *c'est le mot!* Тут (в його революційних змаганях) просто русская лень, наше умственное безсліде проізвесті ідею, наше атвратітельное паразітство в ряду народов. *Ils sont tout simplement des paresseux!* О, Русскіе должны бить істреблені для блага человечества, как вредные паразіти! Да панімаешь лі ти“ — каже оден з героів, звертаючись до „шигальовця“ — „что если у вас гільотіна на первом месте і с таким восторгом, то его едінственно патому, что рубіть голови всею лекче, а іметь ідею всею труднее“¹.

Між іншим, в сій лінії лежить може і ненависть Росіян до так званої буржуазної культури европейської. Соціалізм тут ні при чім. Той самий, вже стільки згадуваний Леонтьев, пародуючи відповідь котру давби західний славянин, Грек, чи Болгарин на протибуржуавні теревені російського агітатора, вкладає ім такі слова в уста: „буржуа? — сеж політик, багатий чоловік, щож в тім злого? Сеж звикла людина, поступова, моральна, свідома свої людської гідності“. В очах самого автора, буржуазія се — „панована грошей і — грамотности“² Порівняйте сі вискази з ненавистю героя Достоєвського до німецької (себ-то буржуазно-европейської) працьовитости, з першими декретами совітів про шостигодинний день праці — і ви знайдете глибший підклад так званого російського революціонізма. *Ils sont tout simplement de paresseux!* Революція, та всі її гарні гасла були лише фрази в устах її робітників, що ні нових ідеалів, ні нових цілей в житя не вносили. Близкучу характеристику сеї революційної інтелігенції дав свого часу Гершензон в колись славно-звісних „Вехах“. „Що робила наша інтелігентська думка остатні пів віка?“ — питаеться він. Купка революціонерів ходила з хати до хати і стукала в кожні

¹ Достоевский, Бѣсы.

² Леонтьевъ, ціт. твір, ст. 277 і 465.

двері: „всі на вулицю, сором сидіти дома“ — і всі свідомості виливалися на площу, каліки, сліпі, безрукі, ні одне не лишалося дома. Пів віка товчуться вони на площі, голосячий і перекоряючися. Дома — бруд і нужда, непорядок, але господарю не до сего. Він на людях, він рятує народ, бо воно і легше і цікавіше, віж чорна робота дома... А в цілому інтелігентський побут страшний, правдива „мерзоть запустення“, ні найменшої дісципліни, ні найменшої консеквентності, навіть зовнішно. День минав не знати на що, сьогодня так, а завтра, як скаже натхненя, все догори ногами. Неробство, росхрістаність, гомерична неакуратність в особистім житю, бруд і хаос в подружніх відносинах, наївна несумліність в роботі, в громадських справах, невстриманий нахил до деспотизму і цілковитий брак поваги до чужої особистості, перед владою то гордий виклик, то покірність.

Або ще ліпше schlecht weggekommenе, неудачники, уживаючи термінольгої Нітцле, а революція — се іх помста, помста неудачників, котрі стремлять зрівняти з собою тих, що вгорі, зрівняти задля насолоди лъкая, що хоче упити ся вином, котре він досі съорбав нишком, віставши сам в опущеній ідальні, трусливо оглядаючись на всі боки. Сей неудачник приніс з собою на світ і нову мораль, допровадивши до досконалості, зробивши сінезу всім можливостям, що куняли в хаотичній російській дуплі. Знаний, колись славний образ Репіна в Третяковській галерії в Москві (Вечеринка) або фотографії московських чрезвичайок на Україні або в Польщі під час іх урочистих сеансів показує нам сих реформаторів світа в цілій іх величині. Студенти з кольosalьними шезелюрами, студентки з обятим волосям, і одні і другі з великою погордою до чистої білизни і часто-густо мила. Дивовижно обдергі вбраня, капелюхи, ніби з гардероби маломістечкового театра, сподні, перетягнуті очкуром, обличя типово російські-розвілі, часом лагідні, часом бестіяльські, з фанатично блищучими від запалу або кокаїну очима, що світяться з дикою нетерпимістю і сектантською тупістю, атмосфера, дихаюча димом від розкиданих на долівці цигарок, з мовами, бомбами і кровлю. Обридлива атмосфера, котрою жила ціла так звана російська революційна молодь від другої половини минулого віку. Кожний має вступ до сего товариства, що віддавав себе на службу „народові“

або „пролетаріатові“. Paresseux з натури, неудачники, нездалі в приватному житю — всі вони могли лише тоді значити щось в сусільності, колиб удалося іх власну мізероту піднести до ідеала, перед котрим мусіли б клячати всі, подібно до того, як іх товаришки, лиш тоді могли б уходити за взір елегантності, колиб правдива елегантія і рафінованість, як щось буржуазне і каригідне, була напітнована революційним табу. І ім се вдало ся. З нахабством і зарозумілістю „парвеню“, знаходячи задоволення понижувати тих, що іх не могли зірвати в тій хвилині з собою, взяли ся вони за своє велике діло, встановляти нові заповіді для „згнілого буржуазного світа.“ Я вище вказав на апoteозу бідності. Се скоро зиродило ся в аптеову каліцтва, фізичного і морального. Твердість переконань, особиста відвага і чесність, міцна правова психіка, не пасували сюди. Ще менше — релігія обовязку, що невмілим переслідувала всякий злочин і ледарство. Тут панували інші чесноти, а особливо головна з них — псяча вірність божкам і так звана гуманість. Гуманість і взгляди до них і до всіх інших калік і неудачників, що хочуть стати панами світа . . .

Пригадуєте сцену з „Воскресення“ Толстого, сцену в церкві яя Великденъ, коли „Катюша“ до жебрака „с красной зажившой болечкой вместо носа і не выражая ні малейшаво отвращенія, напротік радостно сіяя глазами три раза пацеловалась с нім“. Се було символічне „сопричашеніе“ з народом, з іх абсолютом. То було те саме „возложеніе венка на вшивую голову“ мужика, котрим як казав Достоєвскій, цілий час займала ся російська література. Було тим самим кляченням перед каліцтвом, в котрім так кохають ся революційні і не революційні Москалі. В сім світогляді каліцтво перестає бути каліцтвом, краса — стає злочином, а злочинці — „несчастненькімі“, котрих треба передусім „ісправлять а не судіть“, жалувати. Жалість — ось де властиво правдива релігія Москала, релігія, від котрої до „чрезвичайки“ близше ніж спершу здається ся. Жалість — се початок т. зв. гуманності, гуманість — се цловання з безносими мужиками і випускання на свободу „несчастнєв'кіх“ бандитів і фальшивників банкнотів, третя стадія — се інtronізація фізичного і морального каліцтва, інtronізація „торжествуючої свінії“, урочисте вручення ій булави для суду над здоровими, ко-

тим відтинається язики, або посилається чистити туалети, — цілком після рецепті, геніально передбаченої Достоєвським, — для суду над великим ідеалом Окціденту, ідеалом сильного, здорового, гарного, ідеалом праці, інтелекту і генія індівідуалізма, ідеалом, втіленим в місянському Домі, в паризькій Нотр Дам, в творах „клерікала“ Данта, „буржуа“ Байрона, котрих генія не могли стерпіти виховані на „Камаринським мужиці“ та на фабричних „частушках“ будівничі „нового“ світа . . . Се певно в одну з своїх безсоних ночей вложив Достоєвський в уста Степану Трофімовичу (в „Бесах“) слова пророчого візіонізму о „том подлом рабе, о том подлом лаке, котрий перший взмостіться на лестніпу с ножніцами в руках і раздеръот божествений лик великово ідеала во імя равенства, завісті і піщеваренія“ . . . В імя ідеалу, додам від себе, духовими батьками котрого (як Руссо французької революції) буде не тільки безімені большевицькі садисти, але і Толстой, і Горкий, і Арцибашев, і Скіталець, і ціла плеяда народників, і Блок і маса інших найкращих представників російського генія.

По при те все сей геній російського народа не позбавлений тої „добродушності“, тої *bonhomie* котрою він так підкупає всі розлізлі, в рабстві виховані славянські душі. Москаль не знає що його право, що обовязок, і тому керується в своїх поступках лише настроями. Нині він став лівою ногою, і може вимазати кельнерови обличя гірчицею. Завтра він дасть йому королівське відшкодування. Вирослий в атмосфері повного рабства, залежний від найдрібнішої примхи свого пана, Москаль навіть задоволений з безперестаної зміни його настроїв. Не можучи покликувати ся на свої права він тішиться бодай хвилевою ласкою пана, щасливим вітром, що приніс зміну його гумору, і — психология раба — з гордістю протиставляє великудущість свого пана „холодності“ і „формалізмові“ Европейця, котрий правда ніколи гірчицею нічийого обличя смарувати не стане, але й ніколи не викине тисячки „на чай“, котрий непотрібue нічиеї ласки і взглядів, але строго вимагає те що йому належить ся, котрий шанує чужі права, але ніколи не забуває, плачуши і обіймаючись, йому зробленої кривди. Звичливий корити ся „чужій“ правді, позбавлений власних переконань, може Москаль зробити все. „Трудно человеку (себто російському) знать — пише Досто-

евскій — что ірешно, а что нет: тайна тут превосходяща ум человеческій". А коли трудно, то нема для російского чоловіка ніякої заказаної дороги, ніякого певного шляху. „Я тисячу раз дівілся — пише той самий автор — на ету способность человека (і кажется russkavo человека по преимуществу) лелеять в душе сваї вісочайшій ідеал рядом с великою подлостью, і всю савершенно іскренно. Широкость лі ета асобенная в russком человеке, которая ево далеко паведьют, ілі просто подлость, вот вапрос¹". Брак сеї широкости або „подлости" у Европейця і не можуть стерпіти Москалі, як одна з геройнъ в „Обломові", которая „в немецком характере не замечала никакой мягкости, делікатності, снисхожденія нічево таво, что делает жизнь такою пріятною, чем можно аботі какоенібудь правило, нарушить общій абічай, не падчиніться уставу".

Тому так тяжко пересічному Европейцеві зжити ся з найкультурнішим павітів Москалем, котрий пожичає книжку і не віддає, входить до кімнати не стукаючи, відриває вас від важкої праці пустою двохгодиною балаканиною, отирає чужі листи і не бачить в тім нічо злого, при першім знакомстві позволяет собі на неможливі фаміліярности і не може надивувати ся „здергливості" і „фальшивости" Европейця, що охоче зрікається його пьяних цоцілунків і прочих виявів „широкої" натури, але вимагає стислого виконання затягнутих обовязків.

Ясно, що таку суспільність міг тримати в купі лише абсолютизм. Російський масовий чоловік, або як його називав Ніцше *Herdentier* ніколи без тої чи іншої форми абсолютизму обійти ся не міг. „Головне нещастя Росії,— пише В. Солов'йов,— в нерозвиненості особистості, а через те в слабім розвитку колективного, громадського первістку („общественности"), бо між сіми елементами заходять відносини пропорціональности: при здавленю первістка особистого творить ся з людей не суспільність, а отара.²" Ся отара повстала і з російської суспільноти через занедбання індівідуальности і упадок, взглядно нерозвиненість того, що я назвав автономною моралю. Сеї моралі, свідомого склонення чола перед моральним абсолютом Москалі ніколи не знов.⁴ В Европі,— пише

¹ Достоевский... „Подростокъ".

² В. Соловьевъ... Сочиненія т. 5, стор. 206.

Достоєвській — закон, обовязок формувало ся і укладало ся тисячиліттями. Зло і добро означено, зважено, розміри і ступені міряли ся історичними мудріями людскості, невинною працею над душою чоловіка. В Росії сего не було, тут ні добро, ні зло ніколи не міряли ся власним сумлінням, лише діктували ся з гори, без всякої участі одиніні.¹ „В Росії — каже Герцен — неписане, морально дісціплівуюче чувство, інстинктове узnanня прав особи, прав думки, не могло перейти до нас (Москалів) і не перейшло.²“ І далі: „у Европейця є означена мораль, у нас моральний інстинкт. Там де іх зугиняє власна свідомість, нас затримує жандар.“

То само казав Мережковський, коли він (ще в 1905 році) твердив, що „сознательной, релігіозной волі к отечеству, к мужеству у нас никогда еще не бывало, а била лишь воля стихийная“ „Російський селянин — второе йому Боденштедт — хилиться перед силой як і Німець, але з інших мотивів. Він боиться сили, як якоісь стихійної, нерозумної, слібої влади, уникнути ії руйнуючого ділання якимиби то не було средствами е для него дозволене. Німець ставить ся з повагою до державної влади, бо розуміє ії рацію та істновання. Росіянин сего не розуміє і тому старається уникнути ії ділання — хабарами, дезертирством, ухиленям від виборів². Позбавлений державного примусу, він може зробити все. „Вискочіт русский человек чуть-чуть із казъонной, узакованной для него абичной калеї, — читаемо у Достоевского — і он сейчас же не знает что делать. В колее всю ясно: і доход, чин, положеніе в свѣте, екіпаж, візити, служба і жена, а чутъ что ічто я такое? Лист ынімий ветром.“ Гльоріфікуючи російську державність, писав колись Катков: „Як буря, невстримана нічим, вона закрутить і пожене перед собою міріади порошинок (під котрими він розумів горожан) не питаючи ся, що кожна з них думає або хоче.“ Ну, а що буде, коли сю силу, що впроваджує в рух сі порошинки, або, як сказавши Достоевской, листя, — скрутить параліж? Що тоді? Се ми бачили на весні 1917 року, під Тарнополем, коли, як зграя зайпів тікали російські жовніри з фронту, коли всякий авторитет в державі, мимо старань революційної крикливиці Керенського, рухнув вділ,

¹ А. Герценъ . . . Съ того берега.

² Bodenstedt, Russ. Fragmente, т. I, стор. XIII.

коли міріади „порошинок“ закрутилися в дикім танку, що називається Великою Російською Революцією.

Кожна нова кляса, що з'являлася в Європі на зміну старої, виявляла великий будуючий хист і організаторський талант. Ні по страті Карла I. Англійці, ні по страті Людовіка XVI. Французи не оцінилися в положеню безпорадних літей з байки, коли разом зникла добра фея, що вказувала ім дорогу в лісі. З Росіянами сталося інакше. Російський пролетаріат зачав велику революцію, але дуже скоро обінівся в положеню одного з Ґор'ковських героїв, котрий казав: „мне тесно, і стало бить должен я жінь раздвідати, ломіть і перестраївати. А как? Вот тут — то мне і історія ... Не панімаю я етаво — і тут мне і канец!“ В такім випадку треба було розумітися звернути ся до того, хто „панімає“, до нового червоного царя, котрий, подібно до Петра I. „действовал более страхом, нежелі величієм і ненавідел *mise en scène* необхадімую для монархії¹“, але монархом все таки був. Хто не мав даря в голові, мусів мати його на троні! Замість бражуючої внутрішньої діспіліни мусіла прийти діспіліна зовнішня. Мусів налагодити ся на ново сей адміністративний апарат, котрий при всякому ладі є одиночкою можливістю в Росії. Думаючи про се і писав Герцен в „Старий мір і Россія“ про незнищимість абсолютистичної традиції в Росії: „Росія править ся адютантами і естафетами. Сенат, Державна Рада і Міністерства — се просто канцелярії, в котрих діла не розглядаються, а лише відписуються. Ціла адміністрація уяряє з себе телеграфічні знаки, котрими одна особа з Зимового Палацу заявляє свою волю. Таку автоматичну, услужну організацію легше потрясти одним ударом на вершку, ніж змінити в основі. В монархії, коли князя вбито, монархія лишається ся, у нас лишається ся деспотична машина бюрократичного порядку. Аби лише телеграф ділав, хтоб ним не правив, корити ся будуть.“

Скорилися і Леніну, а сей Ленін моментально прийшов до тих властивих Москвіям засад правління, котрі віби то перекинула революція. Роблячи се він впровадив лише в життя зпринциповані ним здавна. В 1903 році, в Женеві, коли

¹ А. Герценъ, „Старый міръ и Россія“.

прийшло до розламу російської соціал-демократії на дві фракції, Ленін, боронячи новий регулямент партії, котрий меншевики назвали винятковим станом для інакше думаючих, сказав: „нашій інтелігенції чужі правові переконання, котрі діспіллювали її з середини. Ми потребуємо зовнішньої діспіліні”¹.

Перейнявши владу Ленін і зачав вводити в життя сі засади, котрі рівночасно були і засадами цару і котрі знаходили своє оправдання в аморфній організації російської суспільності та її повній некультурності. Може власне тому, що царят показав ся нездібним в остані свої роки консеквентно провадити в життя засаду абсолютизму, заводячи Думи, певну свободу преси і т. і., і тим наразив на хитання нездібний до самоуправи народний організм Росії — може як раз тому і заявив ся в критичний момент большевізм, яко *deus ex machina*, яко спаситель російських „ісконних начал“². Він був тут може лише спробою ратовання кохаючої російської державності, зараженої отруєю західно-европейського лібералізму. І про се, і про сей випадок говорить ся в пророках: говорячим про можливість занесення до Росії засад європейської культури, засад європейського лібералізму, Леонтьев потішає себе і читача тим що се не може мати довгого успіху, бо сей лібералізм препінь „так легко може бути роздушений між двома зовсім неліберальними силами: між несамовитим нігілістичним поривом і твердою обороною наших великих історичних прінципів“².

„Оборона історичних прінципів“ не вивезла та її мусів заступити „несамовитий нігілістичний порив“, котрого свідками були ми і за котрим Блок „в белом венчике із роз“ бачив самого Христа, порив, що мав знищити смертельні і для царата і для російської революції засади європейської демократії.

Тепер ми приходимо до відповіді на наше питання: чому Росія зasadничо ворожа Європі і чому вона її мусить поборювати. Аморфна російська маса може бути ведена лише абсолютизмом, самодіяльна європейська суспільність — лише самоакцією. Для того Росія мусить з одної сторони боронити ся перед європейською засадою і не допустити європейських бак-

¹ Протоколи ІІ очередного села, Р. С. Д. Р. П. Женева 1903, ст. 833.

² К. Леонтьевъ, Сочиненія, т. 5, ст. 386.

цилів до себе, бо зашеплена в Росії вона може довести лише до дебошу і до розкладу державного механізму. З другої сторони вона мусить стреміти знищити сю Европу, знищити її ідеї, скрізь, де сягають її впливи, бо сі ідеї є однокою охороною проти всякого а а тім числі і проти московського абсолютизма, що стремить до панування над континентом. Знищити сю духовну сполуку, що лу чить на заході одиниці в групи, в стани, кляси і союзи, і зробити з них аморфну, не здатну ні до якого опору масу. Проти сего европейського прінципу борола ся все Росія, якими б формами ся боротьба не прикривала ся. Вона борола ся не проти буржуазії, а проти засади особистої гідності і право вої психіки, которую і Ленін і Леонтьев безнадійно плутають з засадою буржуазності. Так само борола ся Росія в Польщі і на Україні не проти клерикалізма, лише проти незалежної від держави церкви, що стояла на дорозі царському і совітському самодержавству. Борола ся вона не проти угнітаючої народ шляхти в Польщі та в нас, як думав Костомаров, а проти незалежної ворожої всякому абсолютизові корпорації, которая майже одиночка тоді, і шаблею і пером, вела провід в по літичнім житю нації. В остані літа бореть ся Росія не проти кулаків на Україні, а знов проти нової кляси селянства, которая прокинула ся до свідомого політичного життя і, пересякнута ідеалами демократизму є найбільшою перепеною російському деспотизму на Україні. Вона бореть ся з „жовтими синдикатами“ і з вождями европейського соціалізма тому, що для опанування західно-европейського робітничого руху треба зробити з робітництва інертну, позбавлену вождів масу. Не проти буржуазної моралі, а проти всякої ідеї, що стоїть понад іде алами здичавілого егалітарізма і егоїзма, которая скорше чи пізнійше, а завше провадять до абсолютизма. Проти добровільної кооперації, проти організованого колективізму, що спирається на прінципи високо розвиненого індівідуалізму. В імя ідей, которых не знали ні европейський абсолютизм, ні европейський соціалізм, і которая є спільними і паратові і большевізмові. Борба з українським панством в XVIII в., з українською церквою в XIX, з українським селянством в ХХ в. — се були лише перші етапи російського походу на Захід, дальшими стадіями котрого були: борба з „польськими панами“ в 32 і 61 рр., з польською церквою за Миколи II. (фаворізо-

вання маріавітів) а далі з європейським соціалізмом і синдикалізмом. Ціль лишала ся одна і та сама — деморалізація сеї суспільності, ії розклад на безчислену кількість катковських порошинок, що є конечною передумовою російського панування в Європі.

Чи йде о внутрішні, чи о зовнішні політику Росії — скрізь спотикаємо одне і те саме. Підтримуючи колись гайду — машину на Україні, а тепер такі напії як Білорусів, або такі верстви як люмпенпролетарят (голоту) на заході, Росія стреміла в першій лінії зedнати собі ті чинники за короном, що живуть лише егалітарними ідеалами та за іх здійснення готові погодити ся навіть на абсолютизм, на власну політичну смерть, стаючи легко жертвою московської демагогії. В політиці внутрішній апелює Росія знова до тих класів, котрі моляться ся виключно на бога егалітаризму і через те легко падуть жертвою демагогії, даючи себе ужити проти політично розвинених верств — для слави Росії. Так колись ужила вона проти самостійницької класи української шляхти, темне селянство, так тепер уживає вона проти політично в своїй масі свідомого українського селянства — „деревенську бедноту“ (себто голоту і шумохиня), аби потім ціною може економічних уступок селянству, знищити його як політичну силу, як в XIX. віці зробила вона з панством на Україні.

Можна лишити на боці питання „будучої Росії“, або „третої Росії“ (котру ще ніхто ніколи і в світі не бачив), чи ій вдасться колись засвоїти собі заради європейської демократії, чи може рацію мав Чаадаев, котрий казав, що „nous avons je ne sais quoi dans le sang qui repousse tout véritable progrès¹. Одне є певно, що досі за всю свою тисячлітну історію показала ся Росія неспособною засвоїти собі сі ідеї, по всій ії наслідування заходу буди каріатурою: просвічений абсолютизм — абсолютизмом Чінгіз Хана, парламентаризм — родом якогось перського меджілізма, і навіть соціалізм червоню Аракчеєвщиною. Про будуче отже лишім розмови на боці, але мусимо туже зробити висновки зі сказаного, котрі дуже важні до означення лінії нашої національної політики.

¹ Чаадаев, Lettres sur la Philosophie de l'histoire.

III.

Сі висновки такі: основа великої крізи, що стрясає нашим континентом, конфлікт між Європою і Росією — це глибоке протиенство двох ворожих собі цівілізацій. Сі противенства о стільки глибокі, що сподівати ся іх скорої ліквідації передчасно. Коли не Європа, то Росія завше, буде свідома конечності боротьби з європейським заходом як у себе дома, бо його засади захищують цілою соціальною будовою Росії, так і по за своїми границями: щоб тим легше приготувати своє панування в Європі, тріумф московського месіанства. Як досі, так і далі Росія ігноруватиме Францію, Англію та інші поодинокі народи заходу. Вона, що мислить континентами, знатиме лише монгольський світ на сході, магометанський на південні та германо-латинський на заході, котрі (особливо сей останній, як найбільш для неї небезпечний) вона і поборюватиме без пощади, як світ ій своєю культурою засадно ворожий. Сю абсолютну неприєднаність обох культур і копечність боротьби межи ними, боротьби, під знаком котрої ідеї йтиме піла європейська кріза — і мусимо мати на ці при усталеню ролі України в сім конфлікті, при означенню ліній нашої національної політики, або — суті нашого колективного ідеалу.

Коли я кажу „колективний ідеал“ або „національна ідея“, не розумію під сим щось метафізичного. Під сими термінами розумію передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її ролю поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрима вона живе і з утратою котрих вона гине. Сей ідеал мимо клясових, станових та інших ріжниць, мимо змінливості його конкретної форми — це щось, що існує в дійсності, а не тільки в комбінаціях кабінетових учених. Його має кожна нація, що грає якусь роль в історії. Великі історичні народи живуть не тільки для себе але для всеї людськості. Тільки чином, що йде на користь всеї людськості здобувають вони собі право на своє незалежне існування. Кожна нація мусить, щоби мати оправдання свого існування повнити якусь корисну функцію в міжнароднім житю подібну до того як кожна хоч упривілійована кляса мусить сповнити якесь важне суспільне завдання коли не хоче бути засудженою на смерть. У віках тяжкої боротьби за своє існування нації

кристалізується сей ідеал стаючи з неясного на пів свідомого почуття виразним політичним програмом.

Коли Франпуз співає свою популярну пісню: „*Non, non, jamais l'Anglais en France ne regnaira!*“ — се нічо іншого як відгомін проклять цілих поколінь над гекатомбами найліпших синів Франції, що наложили головами в столітну війну з Англією. Сей відгомін будить спомини про горожан Кале, що мусіли зігнути шию перед зухвалим Брітом, про костер на котрім спалено Жанну д'Арк, про Тульон, Егіпет і Трафальгар, про Ватерльє. Сей відгомін став міцною заповідю, що живим в серцю кожного Франпуга мимо всяких хвилевих союзів. Досить одної іскри, як на приклад фашолька, — і здається ся, що завмерле і засохле чувство спалахне великим полумям ненависті.

Коли Англієць з пісні „*Rule Britannia*“ зробив собі другий гімн се рівнож нічо іншого як положений на ноти колективний ідеал британської нації, відблиск ії незломної волі, в імя національного безпеченства свого острова і його мешканців, котрі „ніколи, ніколи, ніколи не будуть рабами!“, панувати над морем. Битви Марлборо у Фландрії, під Ватерльє, і тепер під Іперн були практичним переведенням другої заповіди британського національного ідеалу: недопустити ні до чиї гегемонії на континенті.

„Америка Американцям“ і доктрина монроє були найкращим виразом того колективного ідеалу, що уложили собі Американці. Ідеалом так геніальним, так розрахованим на віки, так узасадненим расово-географічними інтересами нації, що він не перестарів ся і досі. І експанзія супроти Європи і супроти південної Америки і забезпечення проти вмішання в світові конфлікти, і проти нового риваля — жовтої раси — всі головні практичні вимоги американської політики обіймають ся сею вигідною формулою з котрої, як з зерна ростина, виріс колективний ідеал північно-американської раси.

Нація, що віднайшла свій ідеал і перевяла ся ним, творить собі свою легенду і живе нею, як Франція — „ідеями 1789“, як Англія, що дала великий частині Африки і Азії і друге видання рах *Roman*, як Австрія доки жила ідеями боротьби з Туреччиною. Сі легенди, сей ідеал надають народові певно означену фізіономію, з ним числять ся як з по-

літичним чинником в міжнароднім житю. В середині країни творить сей ідеал духовий центр до котрого в хвилини не-безпеки, як до магнета залізні відпадки, тягнуться особисті енергії, получаючись в одну гуртову енергію нації.

Нерозвиненість, невиразність національного ідеалу — є завше симптомом невикристалізованості нації або її близького занепаду. Польща, котра так наїво незрозуміла вложеного їй до рук історичного завдання мусіла почати хилити ся до упадку від моменту першого порозуміння з Росією. Комбінації швецького Карла X. з Б. Хмельницьким і з Бранденбургом а Карла XII. з Мазепою — свідчили, що цолська державність перестала думати ідеями, котрими жила в часи свого найбільшого розквіту. Свідчили, що східна, немосковська Європа зачала шукати свій „ерзац“ для Варшави.

Австрія мусіла занепадати від того часу, як наступила довільна, але певна атрофія її державної ідеї. Марія Тереза, що хотіла бачити в Катарині „свою приятельку“, але ніколи сусідку“, та її наступники, котрих хвалив Маркс за не все консеквентну але стала ворожість проти Росії — носили в собі ще колективний ідеал Австрії, оправданям і метою котрої була організація та оборона західного славянства. Він жив, сей ідеал, і в старім Франц Йосифі, що ведений інтересами свого дому і своїх народів „здивував світ свою невдячністю“ під час кримської війни та котрий не завагав ся кинути західне славянство проти російської навали в памятний серпневий день 1914. року. Але від того часу, як габсбурійська ідея — бути заборолом західно католицького славянства спершу проти Туреччини а потім проти Росії, зачала меркнути в умах її носителів, від того часу як з Празі, Кракові зачали творити ся з благословення віденського уряду нові центри політичної волі, у Львові огнище російської іріденти, а у Відні — угодової політики супроти смертельного ворога зі сходу — стратила Австрія рацио свого істновання. Центр задеревів вже, коли армія ще виконувала свій обовязок чести, коли короні країни ще не думали про ніякі сепаратизми та аж на приказ найяснішого пана зачали лагодити ся до — революції. Коли по наглій та несподіваній смерті чорно-жовтої ідеї — переражені народи наддунаїської монархії

зачали наспіх творити нові та відділяти ся від того, що вже перестало бути.

Нація, котра не розуміє, як вказано в щойно наведених прикладах, свого ідеалу, гине. Таж, що сю ідею хоч розуміє, але здійснити не здолає, — як Кроація по поділі Австрії — попадає в сферу ділання чужої, в данім випадку — сербської. Так мусіла колись чеська держава, по безуспішних спробах дотерти до Адриї, увійти в круг ділання австрійської державної ідеї. В сферу ж ділання іншої державності попадають і нації, що милять ся що до винайдення свого колективного ідеала, як се стало ся з Польщею по Петрі І.

Вміти вгадати, віднайти і здійснити свій ідеал — е категоричний імператив для нації, що хоче мати будучину і бажає стати самостійним міжнародним чинником. Лише свідомість свого ідеалу дає нації звіність і свободу рухів, ясність цілей, консеквенцію та енергію в іх виконанню, можливість напружити всі свої сили.

Як для Ірляндії боротьба з великою Британією, як для Сербів і Болгарів аж до 1912. року боротьба з Туреччиною, так боротьба з Росією є нашим колективним ідеалом. Він диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціальністю історичною ролю, которую судилося нам грati. Ні в відношенню геологічному, ні кліматичному, ні під зглядом річних систем не є Україна продовженням східної російської рівнини, хоч вона і не виказує маркантних границь з тою останою. Навпаки через Литву і Польщу і через іх річну систему вона скоріше була продовженням середньої Європи. Таке її положення зробило з неї театр несугаваючої боротьби політичної та культурної двох світів: візантійсько-татарсько-московського і римсько-європейського. Від сего остаточного відпала вона політично (за винятком Галичини, Буковини та угорської Русі, щойно сто з гаком літ), культурно ніколи.

Культурно Україна все була і в значній мірі ще зістала Європа. Се видно для кожного неупередженого але пильного обсерватора. Про се свідчить хочби і сам зовнішній вигляд країни з охайністю її садиб, чепурністю її людности, з архітектурою її церков в котрій — не наш приятель проф. Смолька,

бачив фльорентинські мотиви і котра так разячо відбігає від незграбного стилю московського церковного будівництва з його неможливими цибулястими банями. Про сеж говорять мовчазливі свідки — придорожні „фігури“, такі самі над Росю як і в Форальбергу, в італійській кампані або в скелістій Бретанії, фігури, котрі ще в 1863. році казав рубати московський уряд. О тім свідчить перший публичний акт, котрому підлягає невонароджене на Україні — акт хрещення, що відбувається навіть на Полтавщині в „хахлов-абліванцев“ так само як в „схизматицькім“ Римі та цілком інакше як в „одновірній“ Москві. Сю нашу европейськість мусів спостерігати і кожний чужинець, що не підходив до сираї з упередженням. Її бачив Гакстгавзен, її підкреслював на кожному кроці в своїм трохтомнім теорії Леруа-Боліє, її бачить найбільш чесний та отвертий російський славянофіл Леонтьев. В своїй вже цітованій книзі він говорить про Українців як про чужинців вимавляючи ім'я „Малоросії“ на ряду з Австрією та Німеччиною, а „Малоросів“ поруч з Німцями і Англійцями протиставляючи іх як одно ціле Москалям. Оскільки православія (котре зрештою в нас було цілком інше) вище аїн, „все інше було в „Малоросів“, в традіціях, в історичному вихованню, цілком інакше, до Московщини мало подібне¹.“

Коли зглибити ся в думки авторів згаданих в горі та в факти, на котрі вони звертали увагу а котрі висловили з поля овиду многих наших істориків, то цілком іншими очима глядітичимо на так зване не племінне порізнення Українців з Москалями. Тоді і Стороженко, котрого аж нудило на вид довжелезної валки позчіплюваних між собою московських возів; і один з героїв гоголівської повісті „Іван Федорович Шпонька і його тътушка“, котрий ненавидів Москалів за тараканів на іх заїздних дворах; і Руданський з його біршованими московськими анегдотами, — всі вони зявлять ся в іх правдивим виді: виразниками погорди культури вище стоячої нації до народу, котрий по французьки зветься une nation inférieure а по німецьки minderwârtiges Volk.

Можливо, що через стало стикання зі Сходом, набралися ми від него чимало такого, чим бридити ся мусимо, але

¹ Леонтьевъ, ціт. праця, стор. 138.

засадами свої культури лишилися ми Заходом: в нашім соціальнім життю (відсутність „міра“, змисл до кооперації), в політичному (переказане історією розуміння політичної свободи, початки конституції), в духовому (розвиток індівідуальності, правової психіки), і зрештою — *last but not least* — в релігійному життю. Бо на кожучи вже про унію, що панувала на цілім Правобережжю аж до Миколи І. (скасовано її в р. 1839), а серед 5 міліонів Галичан і угорських Українців і досі, не згадуючи отже про унію, навіть православя наше, своїми ідеями, культурою та організацією було, як казали на Москві, наскрізь златинщене. Недурно Самарин писав, що впровадження в київській Академії богословия як науки було першим моментом католицького впливу та що твори українського богослова Т. Прокоповича сміло могли взяти під свою протекцію отці езуїти або конгрегація *de propaganda fidei*¹. Нема нічого дивного отже, що цілу свою „латинську“ *mentalité*, через свої безчислені канали, котрими вона вливає в життя свої впливи, — прищепила наша „православна“ церква і нації. Може, як сказано вище, контакт зі Сходом (прокляття нашої історії) не в однім скалічив народну душу, але підстави нашої культури були і лишилися — західні. Ми були може далеким сходом Окціденту, але в жаднім разі не далекім сходом Орієнту. Як найбільш наперід висунута стежка Заходу, мусіли ми приняти перші удари східної навали, витримуємо їх і досі. Ідея станового республіканізму — ось було гасло, в імя котрого прийшло до першої сутички між нами і Росією під час першої Гетманщини (від Б. Хмельницького до Апостола). В цім конфлікті не ходило о боротьбу „демократичного“ царата в аристократію українською. Сей конфлікт був конфліктом західно-европейської засади самоуправи, котру представляла на Україні кляса (земельна аристократія), що політично панувала тоді в цілій тодішній Європі — з засадою татарсько-московської автократії, котра ні своїм походженням, ні алюрами, нічим не нагадувала повсталий пізнійше на заході „просвічений абсолютизм“. Своєю п'ятьдесятлітньою боротьбою (1654–1711) вистримала Україна побідний похід російського абсолютизма на Захід на довгі довгі роки, і се була ії

¹ Ю. Самаринъ, Сочиненія, т. 5., стор. 33, 52.

заслуга, коли сей абсолютизм святкував свої тріумфи в Варшаві в 1815 р., на Угорщині в 1849, в Фінляндії в 1899 — а не сто літ скоріше. Се була ії заслуга, коли спроби прищепити російський абсолютизм в Румунії та Болгарії (правда невдалі) могли бути зроблені щойно в XIX. віці а не скоріше.

Друга сутичка відбула ся на полі релігійнім. Маю на увазі замовчувану нашими істориками, або інтерпретовану в російському дусі, ту близьку сторінку нашої історії, котрою є більш як столітна боротьба нації проти насильно ії накидуваного православя на Правобічю. Ся боротьба, як і перша, вела ся в імя ідеї, котра числить десятки міліонів визнавців в Європі і пару одиниць лише в Росії, ся боротьба, як і перша віддала надзвичайну прислугоу окцієнタルній цівілізації, встримуючи ідейний підбій захода Росією о богато літ. Не є пересада сказати, що і тут, коли російська воююча церква зачала свою руйнуючу роботу серед австрійських Славян щойно в кінці XIX. віку, а не много років перед тим, то в сім також була велика заслуга України. Третий конфлікт відбув ся за Центральної Ради і третої Гетьманщини (рахуючи гетьманування Розумовського за другу) коли стали оден проти другого два прінципи: європейський — права самоозначення народів і російсько-азійський — універсальної монархії шахіншаха, царя царів. Четвертий зачав ся в 1919. році. Тут стояли напроти себе європейська засада демократії і російська — охлократії та абсолютизму.

В сій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні — в своїй власній державності і культурі — цілої культури заходу, якраз лежить українська національна ідея, що мусить бути підставою нашої цілої політичної програми. І справді, від долі України в сій боротьбі, залежала перемога одного з обох прінціпів на континенті: європейського або московського. Як ми вже бачили, Україна була першою, була первім етапом, котрий мусила минути Росія в своїй експансії на Захід; політичній, соціальній і культурно-релігійній. По кожній поражці України, відчувала се в тій хвилі Європа новим натиском на неї російського кольосу, і навпаки: кожне ослаблення Європи, чи упадок Польщі, чи ослаблення Швеції, або Туреччини, фатально відбивали ся на

Україні: обмеженням автономії за першого Скоропадського, її скасуванням по щастливих для Росії війнах з Туреччиною, знищеннем унії по упадку Польщі. Менше або більше вільна Україна — се жовніри Жулковського і козаки Сагайдачного в Кремлі, се Карло XII. на лівім березі Дніпра, се армії Габсбурга і Гогенцолерна в Київі, Катеринославі та Одесі. Україна під опікою Москви — се Суворов у Варшаві, се — донські козаки па площі Бастилії в Парижі, се Паскевич в Вілятоші, се — Ерусілов в Карпатах, се — Буденний на границях Румунії . . . Се російське самодержаве, православе або комунізм, зброяючі свої сили перед новою каталунською битвою, вислід котрої нікому не певний.

Передовою стежею російської орди в поході про котрий мріяли і славянофіли, і западники, і останній цар, і Ленін — мали стати Славяне. Ім мала припасти почесна роль устелити квітами шлях московському варвару, зрадою своїх національних ідеалів заслужити на велике щастя стати погноем для нової турансько-московської цівілізації. Для того цілю російських політиків все було „відевропеїзувати“ західне (в тім числі звичайно і нас) славянство, на котре вси дивилися як на „неізбежное палітическое вло“ (Леонтьєв), зробивши з них панургових баранів, потоплених спритним московським Пантагрюелем в російськім морю, а з нас першу вівцю, що показалаб отарі шлях в безодню . . .

І тут Україні довело ся грati рiшаючi ролю. Дасть вона втягнути себе в ролю російської авангарди, і маса східного, що стоїть під егідою Москви, славянства як і його ударна сила проти Заходу відразу зростає до 140 міл. проти 60 міл. західного славянства. Нерівні сили. Навпаки, відмовить ся Київ від „почесної“ ролі і займе жiсце там, де йому каже його історiя, по сю сторiну барикади, і опорна сила захiдного славянства зразу зростає до величини 100 міл., котра може тримати вагу Москvi. В сiм випадку мрiї галицьких фанатикiв православя перестають бути поважними рухами стаючи дивацтвом пари збзикованих полiтичних варятiв, а анархiстичнi iдеi Толстих, Горких i Ленiнiх промiвiюватимуть тiльки на близкучих банях i на близкучих чолах московських iнтелiгентiв.

Ключі до опанування славянством (а через него і Європою) — Львів і Константинополь, іх може дістати лиш той, хто володіє Україною. Російський Львів перериває антиросійський німецько-мадярсько-румунський бльок, або польсько-румунсько-український. Російський Стамбул — не позволяє втягти в сферу європейських впливів ціле західне славянство, гарантує російське панування на Балкані і позволяє Москві обійти дорогу, котра веде до тої самої цілі через Львів.

Осягнення сих цілей неможливо доки Україна не належить до Росії. Але сепарація від Росії, в свою чергу, можлива лише тоді, лише тоді може стати Україна міцною перепоновою для російської експансії, коли, як се свідчить історія, вона належить до західно-європейської спільноти, коли в ній без перепою можуть розвивати ся всі елементи окцідентальної культури — одинока солідна опора проти російських впливів.

Се положення України означає якраз головні лінії нашої політики. Коли історія (і географія) зробили з нас авантюрист Европи проти Росії, Росії яко такої незалежно від кожного часового ії режіма; коли сю рою під загрозою національної смерті мусить Україна і далі грati; коли самі валоження російської культури руйнують відпорну силу нації; коли нарешті перемога в обстоюваню свої національної незалежності незвіддільна для нас від перемоги Европи над Росією та навиаки — то першою заповідю нашої політики повинно бути: 1. в політиці внутрітній — плекання всіх засад західної культури, котрі ратують Європу (і нас) від московської пошести, 2. а політиці зовнішній — повна сепарація від Росії. І там і тут — стисла сполука з Європою. Таке формулювання головних цілей нашої зовнішньої політики тягне за собою цілий ряд важливих льогічних наслідків. Коли я кажу сепарація від Росії, то розумію сепарацію, відділенні в непідлеглу державу. Бо тільки нація, котра суверено розпоряджає всіми своїми матеріальними і моральними силами, може виповнити свою історичну задачу, здійснити свій колективний ідеал. „Воля к отечеству“ Мережковського, воля стати політичною нацією мусить стати найвищим законом, а вавданям практичної політики є вийти зі-брати всі сили, котрі сю волю можуть зреалізувати. Найважніша з тих сил — національний егоїзм. „Велика, здорова

підстава великої держави, — казав Бісмарк, — якраз тим власне ріжнить ся вона від малої, де є державний егоїзм, а не романтика". Про романтику можна бути двох думок, але мусимо призвати рацію Бісмарку, коли се слово правильно розуміти. Романтика Іарібальді була одним з тих костурів на котрі спирала ся воскресла Італія, другим був державний егоїзм Кавура. Наполеон зі своїм почесним легіоном, з своїми „сорока віками“, що гляділи з вижини егіпетських пірамід наділа його війська, з цілою паполеонівською легендою — з однієї сторони, з погромом Европи, з анексією Бельгії і континентальною системою — з другої, еднав в своїй особі і романтику і державний егоїзм французької нації. В обох випадках романтика, народній ентузіазм для національної ідеї були позитивним чинником в міжнародній політиці національних ідеалів.

Найважніші з тих космополітичних ідей — це федерацізм, націфізм та інтернаціональний соціалізм.

З „федералізмом“ в нас управляет ся формальний гумбуц. Звикло в него вкладають такий самий неясний зміс, як в слово „самостійність“. Непевна в силах власної нації, не вміюча ставляти і рішати питання ясно, ніколи не журяча ся тенденціями історичного розвою, пересякнута сентиментальним народолюбством, з мріями про „брادرство народів“ та інші гарні речі, шукала інтелігенція наша за тим трохи змодернізованим, але все ж ще неясним словом „федералізм“ якогось змісту, якесь поняття. Знайти його не могла, але н замін того знайшла слово — „федералізм“. „Denn eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein!“ Але опріч слова ім нічо не вдало ся знайти, бо застосована до нашої політики федерація (розуміється в Росією) має справда сенс, але шкідливий для нас. Федерація в першій лінії шкідлива тому, що суперечить основній вимові національної політики: мочи виявляти свою волю, бо федерація робить з

нації додаток чужої, накидаючи ій чужу волю, чужий національний ідеал. Вона робить непотрібною саме істновання нації відбіраючи в неї її одноке оправданя: власний, непожичений і ненакинений колективний ідеал. Чіпляючись за слово без змісту, думаючи лише формулами, гадали і нас, що федерація справді можлива між двома народами, з котрих один не лиш не визнавав рівновартості другого, але навіть за осібну етнічну одиницю його не мав. Приводили приклад Австро-Угорщини та забували, що числове відношення обох половин покійної монархії, що було майже рівне, позволяло тримати вагу, тоді, як числове відношення у вимиряній російсько-українській федерації було приблизно 100 : 35. На таку федерацію старі Римляни, добрі правники, мали іншу назву. Вона там звала ся *societas leonina*. Головне, що забували наші романтики федералісти, се було те, що запорукою реалізації нашого політичного ідеалу є не менша (автономія) чи більша (федерація) свобода України в рамках Росії, тільки таке чи інше винесення її поза російські скобки. Бо кожна федерація передбачає єдність цілі збройної сили сферованих держав. Ся єдність була і в Німеччині, і в Злучених Державах Півн. Америки, і навіть в Австро-Угорщині, де лише угорський „ляндштури“ мав осібну національну організацію. Не інакшеб мала ся річ і в нашім випадку. А спільність армії значить віддання її, а з нею і цілі нашої країни, до повного розпорядження керовникам російської зовнішньої політики, до послуг російського імперіалізма в тій чи іншій його формі. Іншими словами, — змінення державної позіції Росії проти Європи, перехилення політичної ваги на сторону Росії на некористь Європи, а ослаблення Європи — се наш упадок.

Не більше сенсу мають також голоси, що стремлять до економічної федерації, до господарського союзу з Росією. Сей союз такий самий абсурд. З двох причин. Поперше, тому, що, всупереч поглядам переконаних і наївних московофілів, Росія є та країна, з котрою Україна як найменше економічно звязана. Своєю торговлею, як ввозовою так і вивозовою, напрямком своїх експортових ліній, процентом своїх експорто-ваних богатств здана Україна в першій лінії на Захід, а далі на бувшу „Західну Росію“, Польщу, Фінляндію, Литву, себто

на країни, що сконституувалися як самостійні держави. Абсурдом являється вимога федерації подруге через те, що митний союз се лише перший етап до унії політичної, як се було наприклад в німецьких державах. Сцільний митний терен вимагає спільної торгової політики з заграницею, а значить і спільної заграниці політики взагалі. Се в свою чергу викликає потребу боронити збройною силою спільні торговельні інтереси сфередованих держав, колиб зайдла на те потреба, а се вже є політична федерація, з усім тим, що вона тягне за собою: себто політичною смертю, з котрої таку націю не потрафить обудити навіть грім світової війни. Приклад Баварії, найбільшої зі сфередованих німецьких держав, которую хотіла гальванізувати Франція, перед очима у всіх.

Другою універсальною ідеєю, ворожою, національному егоїзму є так званий паціфізм. Віддаючи данину ости європейських шляхотним оскільки безконечно наївним стремлінням паціфістів, треба ствердити, що іх мрії і надії мабуть ще довгі роки лишать ся беззрутовною утопією. Перед парою безкритичних ідеалістів або людей діткнутих безпосередно страхіттями війни легко виголошувати демагогічні промови про „масовий морд“ або „двірську камарілю“, що зробила нійну. Але думаючому політикові не приваде до вподоби ся дешева, несмачна і наївна демагогія, що добровільно замикає очі на факт, може страшний але факт: що війна се не виплив кабінетових інтриг, лише нарстаючих конфліктів межи народами, межи демократіями, коли хочете, конфліктів, що виростають із стратегічного і географічного положення націй, набираючи в певні моменти вибухової сили. Колиб було інакше, ми не були свідками (вже по заключенню міра) сербсько-чорногорського, греко-турецького, угорсько-румунського, чесько-угорського, українсько-польського, польсько-російського або — особливо — російсько-українського збройних конфліктів, котрі є яскравим доказом, що воєнні „інтриги“ кують ся не в таємних кабінетах невідповідальніх діпломатів, лише в збірній психіці народних мас. Особливо останній конфлікт, російсько-український, ясно доводить, що історія не винайшла ще таких форм народного суверенітету, котрі запезпечували людськість від масового пролиття крові. А поки так є, малювати перед

нацією привид вічного мира і братерства народів, се непочитальний злочин, котрим присипаєть ся чуйність нації та потребу числити тільки на власні сили. Проповідь і благання „мира всого міра“ має свій сенс (і навіть великий) за мурами церков, але не на політичнім майдані. Інтернаціональне право, міжнародний арбітраж, обмеження зброєння, парламентарний контроль над міжнародною політикою, ще в XVII в. Гуго Гроцієм проголошена засада *mare liberum* (свобідне море) — се все ідеї, що виходили з засади братерства народів, довели свою абсолютну непридатність стати керуючими думками міжнародного життя, в кожнім разі свою повну утопійність на Гаагській (1899), Версальській і слідуючих по ній мирних конференціях. Проти *mare liberum* Гроція висунула Велика Британія „*mare clausum*“, — ідею, котру на велике огірчення Вільзона, Англія переперла і на Версальській конференції. Подібним фяском, при першій спробі іх реалізації, скінчилися теж інші чудові мрії паціфізму і міжнародного братерства.

Міжнародне життя не має претора, се може сумний факт, але з ним числити ся треба. Паціфічні ідеї, яко постуляти, в котрими все і всюди треба рахувати ся, є опріч того ідеями реакційними, бо вони освячують своїм авторитетом всяке *status quo*, недоторканість і сувереність всяких політичних потворів, як Туречина або держав, як Мексико, що не мають найменшого зрозуміння до ідеї поступу і цівілізації. Застосувати ідеї паціфізма — се значилоб: балканським Славянам вічно лишати ся під тиранію султана через небезпеку викликати світовий пожар, націям російським не сміти пробувати визволити ся з пазурів московського імперіалізму. Себ значило переносити евангельське правило „ність влади аще не от Бога“ на міжнародний ґрунт. Себ значило законсервуваати дегенеруючі національні організми і тішити ся, що нема ворогів, котрі, як Америка Іспанії (на Кубі), або балканські народи Туреччині задали остатній *soup de grace*.

В подібнуж сліпу зулицю мусіла зайти також друга інтернаціональна ідея — *community of power* (Союз Народів) та її міжнародні регулювання Лігою Націй. Сю ідею формулювано в 14 пунктах Вільзона, що до котрих ще досі ламають собі в Європі голову: чи умова хороба президента була наслідком

утяжливої праці над сими 14 пунктами, чи праця над самими пунктами була наслідком умової хороби президента. Якби там не було, при найближчій спробі застосувати на практиці ці чудові принципи, показалося, як пише компетентний учасник версальської конференції, що „його (Вільзона) ідеї були туманні і недокінчені. Він не мав ні пляну ні схеми, ні яких-будь конструктивних думок, щоб надати плоть і кров заповідям, що прогриміли з Білого Дому¹.“ Юрба не доцінила шляхотних намірів фільозофа — пануючого, доводячи сотні раз, що з ідеєю річ мається як раз навідворот, як з жінками: чим гарнійші перші і чим бридші останні, тим меншевони знаходять адораторів. Ідея президента проголошено, але як невине формулювання тої самої старої засади політичної рівноваги. Збільшення зброєнь всіх держав, як старих так і тих, що щойно вийшли з війни, запевняє надовго тріумф сemu прінципу. Нота уряда Сполучених Держав Північної Америки до Італії з дня 10. серпня 1920 в справі Росії, в котрій виступається отверто проти самоозначення, колись належних донеї, народів, була автентичною інтерпретацією 14 пунктів і моральною побідою всіх тих, що бачили у вільсонізмі нуждену фарсу².

Ще менше, ніж Вільсонівська ідея, може служити наміткою опертя друга велика інтернаціональна ідея, значенням якої, особливо тепер, надзвичайно перецінюється. Ся ідея — це міжнародний соціалізм. Ще за життя Маркса і Енгельса не можна було сего сказати, бо тоді міжнародна соціал-демократія мала власну інтернаціональну політику і фактично

¹ The Economic consequences of the peace; — John Maynard Keynes, London 1920.

² Майже 4 рік тому в Берненській „Кореспонденції Національностей Росії“ (з 2-го Лютого 1917. р.) автор виступав проти першого видання 14 пунктів Вільсона. В своєму посланні до Сената розвивав тоді Вільсон свою ідею Ліги Народів, головними підставами якої була доктрина Моирое, застосована на всій державі і свобода кожній нації означати власну політику. Автор називав сю засаду фарсою, бо під націями очевидно там розумілися вже існуючі держави або нові, котрих повстання лежало в інтересі Америки або Альтанти, рештаж, як всі національності Росії, очевидно і надалі иали підлагати юрисдикції тій державі, до якої вони належали. „Голландські Відомості“, орган підерляндської протиурядової Ліхи (Antiorlog Raad) з дня 6-го марта 1917. р. називав тоді ці погляди пепорозумінням.

проводила її. Ще більше! Вона справді була революційним міжнародним чинником, показуючи своє моральне попертя націям, що рвалися до свободи¹. Але від того часу відношення соціал-демократії до пригнічених націй радикально змінилося. *Nah war der Freund, nun ist er fern!*

Взагалі історію міжнародного соціалізму, з точки видження його заграничної політики можна поділити на три доби: добу Маркса, Енгельса і Лясала, добу II. Інтернаціоналі аж до вибуху останої війни і добу, котра, натхнuta отруйно-імперіалістичним духом кремлівських льохів, зачала ся по російській революції.

Основоположники „наукового соціалізму“ стояли виразно за активну міжнародну політику робітництва. Вони ні в якому разі не були пасіфістами ані наївно-романтичними приклониками визволення всіх націй, до циган і ескімосів включно. Далеко від сего. Вони ділили нації на такі, що іх визволення лежить в інтересах людського поступу (людського поступу, а не „визволення пролетаріату“) і на такі, від зникнення котрих лише виграє людська цівілізація. Під час європейських конфліктів вони ніколи не виступали як нейтральні пасіфісти, а брали активно сторону тої держави, котрої перемога на іх думку лежала в інтересі розвою людкості. Тому під час війни 1854. р. виступав Маркс по стороні ворогів Росії. Що до Австрії, то вінуважав її за державу, котра, як опора проти Росії, бодай так довго потрібна для Європи, як довго існує в Росії цар (хто детально студіював дотичні погляди Маркса певний, що колиб він був живий в 1914. р. він нащевно стоявби на стороні ворогів Росії). Іншої думки був Лясаль, котрий виступав за розділ Туреччини та Австрії, думаючи, що се прискорить вибух німецької революції. В 1859. р. той самий Маркс рішуче стає на сторону габсбурзької монархії, бо Наполеон III., союзник Росії, був для него найстрашнішою небезпекою для європейської демократії. Для Лясала навпаки була Австрія державою, що стягала на себе найбільшу ненависть демократичних кол, а не Наполеон, бо мимо свого деспотизму голосив

¹ Детально про міжнародну політику німецької соціал-демократії гл. Д. Донцов, — Енгельс, Маркс і Лясаль про неісторичні нації. — Літ. Наук. Вістник, 1913.

демократичні прінципи, обективно служачи ім. Під час війни 1866. р. повторилися заново розбіжності в поглядах між наслідником Лясала Швайцером з одної сторони, Марксом, Енгельсом, Лібкнехтом і Бебелем з другої. Останні вели кампанію проти Бісмарка, Швайцер обставав за ним, бо від него мав дістати німецький народ загальне виборче право. Подібна річ мала ся в 1870. р.

Отже ріжниці в німецькій соціал-демократії були великі, але при всіх цих ріжницях мала вона одну спільну зasadу: стояла за чинний удел в міжнародній політиці, виступаючи активно по одній зі сторін, що вели між собою боротьбу, виступала в обороні пригнічених націй (як Угорці, Поляки, Італійці), хочби навіть іх аспірації могли допровадити до оружного конфлікту. Подібних думок тримали ся також інші не німецькі соціалісти. Одні з них помилялися, другі — ні, але у всіх була ясна думка, розуміння движучих сил історії, повага перед волею націй і погірдлива усмішка для паціфістичних уточітів на взірець баронової Зутнер, у всіх було розуміння інтересів європейської демократії.

Нічо з того не бачимо в людей II-ої Інтернаціоналі. В моральній спячці, в політичній бідермайєровщині, що огорнула Європу по 71. р. сонгала ся соціал-демократія поволі, але цевно, в проваля поссіблізма. „Клясьва боротьба“ заняла всю її увагу, питаннями національними та інтернаціональними не займалися. Від часу до часу, для приличности пр'естувалося проти „варварського царства“, ба часом революційна енергія пролетаріата підносилася ся до того ступеня, що напр. італійські робітники готові були висвистати російського пая, юлиб він показав ся на території Італії (як се було під час поїздки Миколи II до Раконіджи), але далі сего симпатії міжнародної соціал-демократії до заневолених націй не йшли. На сі симпатії могли числити народи, котрі ще могли видобути зі себе, як Фінн, крик протесту, але не інші, котрі діди вже запрягли ся в ярмо. Міжнародний пролетаріат хорував на слабу пам'ять.

Луна балканського пожару (1912) обудила соціал-демократію з летаргії. Але не на те, що би штовхнути її в сторону активної міжнародної політики, нік се стало ся з Марксом

і товаришами в бурхливі дні 48. р. На се вона вже не була здатна. Нерозуміючи нових сил, гаміром котрих мав наповнити ся світ за кілька літ — легіони націй, від Адрії до Дону, і від Балтику до Середземного Моря, націй, що вже нетерпеливо дзвеніли скованими для них в Петербурзі, Відні і Константинополі кайданами, соціал-демократія уважала за наймудрійше застосовувати випробовану політику струся. Забуваючи стару латинську максіму, що „природу можна опанувати тільки корючи ся її законам“ себто, коли послуговується її силами, „науковий соціалізм“ проголосив свою нейтральність. З трівогою бачив він велику хуртовину, що наблизжала ся до нас, знат, що навіть для пролетаріата не все одне хто з тої хуртовини вийде живим а хто ні, але мимо сего ціла його тактика обмежувала ся одним: пашовими резолюціями проти всіх імперіалізмів. Що робити, коли сі папірові резолюції не вдасться підтримати ніяким чином? Що робити, коли ті, проти кого вони направлялися, сих громів не злякають ся? — над сим ніхто не думав. „Боже милостив буди мені грішному!“ — в сих словах вичерпувала ся міжнародна програма II. Інтернаціоналі на передодні війни. Хто хотів обсервувати збори сих гонених страхом, безсилих думками і волею людей, заклинаючих протестами всіх імперіалістичних духів, як Хома Брут ріжне чортовиня словом Божим, той міг бачити іх в осені 1912. р. на міжнароднім соціалістичнім конгресі в Базелі. Де протестувало ся з одинаковим завзяттям і проти австрійського, і проти царського, і проти всяких інших імперіалізмів. Якою сардонічною усмішкою мусілоб скривити ся обличя Маркса, якби він міг оглядати се столковисько. В сотний раз довелося ся біому повторити своє іронічне: „*Moï, je ne suis pas marxiste!*“

Базельські засідання, як відомо, помогли міжнародній соціал-демократії так само мало, як чарівне колесо Хомі Брут. Вій, що спустив ся на нашу грішну землю з Маркса, що давно вештав ся клацаючи зубами навколо чарівного колеса, за котрим стояв переляканій соціалістичний Хома, — підніс свої довгі вій в 1914. р. тай Хома вмер.

Він став трупом, трупом стала II. Інтернаціоналя. Але, як кожна велика ідея, вона була безсмертна. „*Le roi est mort, vive le roi!*“

Друга Інтернаціоналя вмерла, хай живе трета! Сим разом, добра новина про воскресення того, хто мав принести збавлення світові, залунала звідти, звідки від віків виходило все гарне, добре і шляхотне — з московського Кремля.

Вона, ся нова Інтернаціоналя була активнішою від тої, що щойно вмерла. Браку активності ій ніхто закинути не міг. Мала вона і свою міжнародну політику, і ся політика була в дечому подібна навіть до політики Маркса, бо так як і перша рвала зі сентимантальним і безсилім нейтралізом. Як врештою могло бутн інакше, коли на її чолі стояли такі переконані борці за справу міжнародного пролетаріату, як Буденний та Брусілов! Армія, війна, протести і страйки проти исякої помочи воюючим з Росією — ось в які форми виляла ся та політика. Але в одному вона всеж таки ріжнила ся від політики Маркса: вона підтримувала нації, котрі ділали не в інтересі світової демократії, а проти неї: Росію Бронштейна (себто Троцького) і Угорщину Конна (себто Куна). Своєю агітацією проти довоза зброї до Польщі і до України (котрої народ цілий був в повстанні против Росії) вона помагала союзівському абсолютизму захиснити свою кріваву петлю на шії знеможеній в боротьбі за свою свободу українській демократії. Під сим взглядом вона зрештою мало чим ріжнить ся від політики свої попередниці. Бо коли „трета“ виступала герольдом московської експозітури в Харкові (так зв. Українського Совітського Уряду) то „друга“, як напр. група Sozialist. Monatshefte виступала за порозуміння з царатом, настановлючи віддати йому навіть Константинополь або викликаючи національні претензії України, як се робив Каутський в Neue Zeit через те, що — Гоголь писав по російськи. (Точна аргументація світила „наукового соціалізму“!) Під час цілої війни — і се нестерта ганьба в міжнародній соціал-демократії! — ніодна соціалістична часопись не піднесла голосу протесту против злочинів російського царівства в Галичині, ніодна не поставила ся з симпатією до націй, що визволялися з російського ярма. І одна і друга інтернаціоналя зі сувереним легковаженням переходили до порядку деного над терпіннями, сподіваннями і боротьбою України. „Друга“ підтримувала морально царську діктатуру на Україні, „трета“

тідтримувала там, і то не лише морально, діктатуру совітську. Обидві ставили понад все інтереси зникаючої горстки мійського пролетаріату над потребами величезної маси сільської демократії. Сим якраз дефінєється наше відношення до інтернаціонального соціалізму. Сей інтернаціональний чинник — ворожий нам і, як таїй, мусить бути викреслений з числа міжнародних сил, на котрі ми повинні спирати ся в нашій акції. Ті сили, на котрі ми маємо спирати ся в міжнародній політиці се ані інтернаціональний соціалізм, ані паціфізм, ані вільсонізм, тільки ті, що не є ні такі індолентні, як дві остані, ні такі ворожі нам, як перша, котрі в одній стороні представляють собою реальну силу в міжнародному житті, в другої — можуть ділати в напрямку здійснення нашого домагання — національної непідлегlosti.

Відкидаючи всі інтернаціональні доктрини, що перешкаджаються досягненню цього ідеала мусимо поставити націю в умови, котрі реалізацію цього ідеала роблять можливою. Інакше сперти ся на сили, сприяючі сій реалізації.

Тою силою, на котру ми маємо сперти ся є так званий імперіалізм європейських держав, оскільки його напрямок похивається з напрямком нашої політики. Ним — *de gré ou de force* ми маємо послугувати ся, коли хочемо не балакати про політику, лише її робити. Сей постулат: шукати опертя в державах, котрі ділають в напрямку здійснення нашого національного ідеалу не новий для нас. Він тільки продовжує нашу традіційну політику, політику Хмельницького (його союз з Карлом X. Густавом), Виговського (Гадяч), Дорошенка (Константинополь), Мазепи (Швеція) та іншої нашої політики від 1917. р. Позитивна сторона цього постулату, його деталізація — се шукання союзу з тими краями, інтереси котрих суміщать в дану хвилину інтересам Росії. Сю засаду треба проголосити отверто, не лякаючись політичних пройдисвітів або власних інтернаціоналістів, заметеличених большевіцькою пропагандою, грижаючих проти „запродання країни“ антанському чи німецькому імперіалізму. Ті чи інші держави, на котрі можна числити, можуть бути „імперіалістичні“ чи — „реакційні“ — се нас нічо не обходить. Се історичний факт, що ні одна нація не визволяла ся лише власними силами.

Здійснити свої політичні цілі вдавало ся ім тільки тоді, коли вони втягали свою справу в круг ідей загальнішого характеру, звязували її з інтересами інших держав. Ми не повинні робити ніякого винятку з того правила, мусимо спирати ся на кожну силу, котра помагаючи нам має ту саму мету: поділ Росії. Думати інакше, будувати свою справу на боротьбі з „світовою реакцією“ або еднати її з справою „визволення всіх націй“ — значилоб робити політику Дон-Кіхота, політику національного самогубства. Практично се значилоб, м. и. під час війни руйнувати таке важне забороло проти Росії, як Австрія, а тепер — нищити Британську Імперію, себто силу, котра не нині то завтра одинока буде спосібна вступити в отвертій конфлікт з Росією, в обох випадках — збільшувати силу і вплив на європейську політику держави, до розпаду котрої ми мусимо стреміти. Як вже вказано вище, Росія не має привілею забезпечувати свої міжнародні національні інтереси способами, які їй видають ся догідними. Коли для добра російської державної ідеї потрібно тягнути в сферу її впливів Україну та ослабити політично Європу з помічю азіатських ханів і претендентів на Падішахів, з помічю мусулманського націоналізму, то в наших інтересах лежить не допустити до сего всякими можливими способами. Подібно як Росіяне, серед ріжних імперіалізмів, можемо послугувати ся таким, котрий може бути нам корисний. Зрештою можна бути певним, що ні оден з них не буде для нас страшніший від імперіалізму Росії, котра по большевіцькім експерименті захоче ресурсами України в першій лінії відбудувати себе економічно.

Особливо під теперішніу хвилину поміч європейського „імперіалізму“ буде нам потрібна, як ніколи, а се з огляду на цілковиту зміну політичного положення Європи, що наступила наслідком війни.

Се положення поволі вертає до того, яким воно було перед 1871. роком, коли Росія була головним ворогом європейської демократії. Ролю, котру грава Росія в європейській політиці і політичних комбінаціях західних держав була цілковито інакшою перед і по 1871. році. До сего року не могла зважити ся Європа довірити Росії ролі оборониці цвілізації, котру ся дістала і відіграла з таким блеском під час війни. Німечина

не була ще злучена і не посідала Ельзас-Льотрінгії. Італія, що ледви уконституувала ся, яко незалежна держава, ще не мріяла про нові ревіндикації від Австрії. Ся останя (се було щойно по Садовій) ще не ввійшла в сферу впливів Берліна. Вона хитала ся між політикою вільної руки і союзом з Францією. Сепаратистичні тенденції її народів ще були за кволі, а дуалістична система, що сим тенденціям запобігала, числила ледви кілька років. Турецький труп ще не виражав нахилу бути перенесеним на цинтар, а привид Берлін-Баїгад ще не показав ся на політичному екрані Європи. В таких обставинах не було на нашім континенті жадної держави котраб жичила собі непомірний звіст російського кольоса. Навпаки, вже помітні російські наміри поділити Австро-Угорщину непокоїли Європу збуджуючи в неї недовір'я. Се була доба політики, що ще жила традіціями 1853—1856. років, політики, що не була ні русофілською, ні австро- ні германофобською. Льюїд Пальмерстон, граф Бойст, Віктор Гюго і генерал Ламермора, командуючий італійським експедіційним корпусом в Криму, котрого погрудя стидливо винесли з італійської Камери в 1915. р. були символами сих настроїв урядів і громадської думки на Заході. Сітуація змінила ся по 1871. році, а в роках 1907—1908 стала цілком протилежною. Австрія, котрій Наполеон III. відмовив союза, під претекстом що з трупом не робить ся союзів, наближується до великої Німеччини, що стає найбільшою мілітарною та найсильнішою економічною державою Європи. Від сего часу Париж знов, що інвазія французьких військ в Альзації напіткнеться не тільки на опір поморських гарнадірів, але й кроатських полків Франца-Йосифа, підтриманих гарматами Скоди. Італія знов, котрої політика до її східного сусіда офіціально не змінила ся, не могла все ж таки ігнорувати, що Тріест і Трентіно в разі потреби боронитимуться також баварською піхотою. Часто повторювана фраза — „будучина Німеччини лежить на воді“ почерпа славнозвісним морським програмом Тірпіца, звучала для брітійського вуха, як провокація, а романтична подорож Вільгельма в Святу Землю (1898) ясно показала, що коли наддунайська монархія не мала зробити ся помостом для економічної та політичної експанзії Німеччини в Малій Азії, з усіма

наслідками сего факту для держав, що вели активну орієн-
тальну політику, — то в такім разі треба було шукати сим
державам всіми засобами знищити турецьку і габсбуріську
монархії, ставлячи на іх місце ворожі Німечині славянські
держави. Свіжий дух, що зачав віяти з понад Шире в Ту-
реччині та в Австрії, куняючій в своїм лицарськім, але неп-
ристосованім до модерних часів февдалізмі, — сей свіжий
дух почули скрізь в Європі. Там рішили нарешті замісць
того, щоби безчіно приглядати ся одностороній ліквідації
двох політичних центрів, Відня і Константинополя, спрово-
кувати таку іх ліквідацію, в котрій кожний діставби свою
частину. Кожний, розуміється ся опріч Німеччини. З того кругу
ідей повстала спершу в Парижі та Римі, а пізнійше і в Льон-
доні ідея російської противаги (*contre poids russe*). Ся ідея,
до котрої францувька громадська думка поволі привычайла
ся ще від часів Тена і Гамбети, зробила свій урочистий вступ
до Франції разом з фльотою адмірала Авеяна в Тульон.
Під час боснійської крізи 1908. р., коли рівночасно албанське
питання і отрантське прийняло небезпечну актуальність, думка
про російський аліанс зачала мимо існуючого союзу з цен-
тральними державами, здобувати терен і на апенінськім шво-
строві. Власне приступлення Італії до союзу двох ціарів,
власне заключення тридержавного союза, було початком тої
дороги, що привела пізнійше Італію до війни з Австрією,
якби парадоксально се не звучало. Бо приступлення Італії до
австро-німецької комбінації та змінення через се тридержав-
ного союзу поклало кінець незалежній політиці кожної з великих
держав, гуртуючи іх в два ворожі табори. Сей поділ при-
скорив вибух війни, а тим самим ввів пляни Італії на Адрію
в сферу близької можливості, що, свою чергою, було виклю-
чене, як довго Італія стояла по стороні центральних держав.
Приєднання Італії до німецько-австрійського союзу прискорило
отже її отвергні виступ проти центральних держав. Раконіджі
(побачення італійського короля з царем 24. X. 1909) було
природною консеквенцією дня 20. мая 1882. р. коли Італія
ввійшла, як третій член до австро-німецького порозуміння. По
невдачі кількох спроб зблизити ся з Німеччиною (особливо за
канцлерства Бюлова) і розочарувавших спроб навернути Австрію

до давній політики Бойста, вийшла зі свої „бліскучої самітності“ також Велика Британія, що також зачала політику зближення з Росією (угода 31. VIII. 1907). В той час ніхто з союзників не мав нічого проти того, що Росія розпоряджала щолською розгоною дошкою для офензиви проти Німеччини, а українською — проти Австрії. Історичне призначення сих націй полягало для союзників на тім, щоб вони дали себе зівалити російським арміям, а прінцип національності в застосуванню до Східної Європи був для союзників „туманою засадою“ (*principe nuageux*). Росія стала істотним чинником европейської різноваги, російський прімітівізм — особливою формою демократії, а старий пансловізм, перехрещений на неословізм, свіжо зачесаний та наперфумований, став він *salonfähig* в Європі. В той час, як і тоді, коли ходило о коаліцію проти Туреччини в XVII. в., Європа робила розпечатливі зусилля добиваючи ся ласки московського царя. По скінченю війни світ опинився перед новою ситуацією. Спроба Німеччини (при допомозі Відня і Стамбула) скрижувати горизонтальні лінії експансії західних держав Марсель-Смирна, Венеція-Тріест, Отранто-Вальона, Каїр-Ковейт-Бомбей — не вдала ся. Роля Берліна в Оріенті скінчилася. Через дезанексію Ельзасії та Льотрінгії та союз Франції з досі нейтральною Бельгією ослабла ударна сила Німеччини на Заході. Повстання нових ворожих ій держав на трупі австро-угорської монархії — замкнуло ій дорогу на Південь. І колонії та фльота знищенні. Отже всі майже цілі, які ставляли собі держави коаліції, шукаючи союзу з Росією вже адіснили ся. Тим самим тратить сей союз рацію існування. Від тої хвилини, коли альзацьке питання розвязано так, як хотіла Франція, німецьке і турецьке — як хотіла Велика Британія, австрійське — як Італія, від тої хвилини зачав ся смерк ідеї російської противаги на заході. Росія, що володіє Варшавою, Київом і Севастополем, загрожує вже не Потсдаму, Шенбруну і Золотому Рогу, але — Празі, Букарешту, італійському Фіуме і антанським впливам в Малій Азії. Ся небезпека представить ся ще страшнішою, коли взяти під увагу, що в разі відновлення традиції славянської політики (посування в сторону Адрії та Середземного моря) Росія напіткнеть ся не на кільоси Німеччину і

Австрію, лише на рівалізуючі між собою новосформовані державки на Заході і Півдні, на розпорошенну Австрію і розпорошенну Німеччину. В таких обставинах виростає російська небезпека для Європи до розмірів, що лишають в тіні небезпеку з перед 1871. року.

Ся небезпека набере просто катастрофального значіння, коли згадати про можливість німецько-російського союзу. Загально беручи існування в центрі Європи компактної маси дісплінованої, пересякнутої военим духом раси, що числити близько 70 міліонів, е великим плюсом для України. Бо ся раса, осьбливо по збалансованню Середньої Європи се одинока сила, котра може встримати завойовання Європи Росією. Виходячи з того факту деякі німецькі політики (Рорбах) уважають, що сталою лінією німецької політики на Сході має бути попирання окраїнних держав, бо тільки ослаблення Росії може на завше усунути з німецького політичного овиду марево московської Dampfwalze. Можемо поминути питання, чи сі погляди слушні чи ні. Певно, що в деякі моменти, як остатніх десять літ перед війною та під час війни, німецька орієнтація української політики була одиноко можливою і, як показали події, такою, котра осягла головну свою ціль: розбиття Росії. Але тепер мало виглядів на се, щоб ся орієнтація могла принести які бути користні результати для України. Бо все женесі обидві держави, Німеччину і Росію, в обійми одну другій. До 1914. р. політика Пруссії, а потім і Німеччини, проти Росії була політикою заприяненої держави. Як в 1828—1829, в 1830—1831 і в 1863, під час польських повстань, під час Кримської війни Пруссія, а під час війни 77—78 рр. і Японської — Німеччина, все відносилася ся прямно до імперії царя. Потреба вести сю політику зближення обох країн знаходила свій відгук і в Росії, та коли генерал Куропаткін писав в своїх мемуарах, що не лежалоби в інтересах ні Німеччини ні Росії вести війну між собою, в него говорила іайже вся громадська думка Росії¹. Як відомо, також Бісмарк все шукав союзу з Росією. Він був тої думки, що коли Австрія та Росія знайшлиби собі заняття на Сході, се булоб лише на руку Пруссії, котраби тим способом

¹ Ґен. А. Куропаткін, Мемуари, ст. 59.

увільнила ся від тиснення сих обох держав¹. В сей момент Бісмарк ще думав, що ціле східне питання не варте кості одного поморського grenadіра. Тому він стремів в 1872 р. до союзу трох пікарів. Тому аранжував відоме побачення в Скерневіцах (14. X. 1884), де на перереження всого світа заключено славнозвісну „контрасекурацію“. Не мало услуг оказала свою чергою Берлінові також Росія, за Наполеона I. і III., під час порахунку Пруссії з Австрією і з Францією². Ся традіційна німецько-російська приязнь мала під собою чотири головні підстави. По перше, Пруссія не мала спершу інших oprіч континентальних претензій (1864, 1866, 1870) але ще ніяких світових і колоніальних забаганок. Далі, Німечина в своїй континентальній політиці не лише не стояла на дорозі Росії, але також мала з нею деякі спільні цілі, як напр. в своїй польській політиці. По третє, се були торговельні відносини, що лутили оба сусідні цісарства тісними вузлами. Нарешті географічне положення обох країн впливало на іх тодішню політику. Спільна границя між Росією і Німеччиною з погляду стратегічного має подвійне значення. Коли воїна з одної сторони наражає одну з тих держав на напад другої, то воїн дає можливість комбінованих спільних операцій проти третьої, координованого зосередковання скупчення і поділу сил воєнних і засобів виживлення. Союз тих держав позбавивби евентуальну блокаду зі сторони іх противників всякого ефекту.

Сю, так сказати, природну приязнь між Петербургом і Берліном трохи закаламучено від того часу, як вступаюча на арену світової політики Німечина стала рішучо по боці наддунайської монархії. Від сего часу, втягнуті в вир подій обидві „приятельки“ опинилися перед провалом, в котре зрештою таки звалили ся. Але се настушило не раптом і навіть під час війни уважала Німечина акцію проти Росії за неприємний, проти ії волі ій накинутий обовязок. Коли в перший рік війни стало перед Німеччиною питання: проти кого — проти „російського варварства“ чи проти „вампіра континента

¹ Gedanken und Erinnerungen I, 12.

² Про російську політику Німеччини пор. „Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland“, D. Donzow, Berlin 1915, переложено в Києві 1917; у Львові 1918.

— облудного Альбіона[“], відповідь не була на користь Англії. Вже оперативний плян німецького генерального штабу, інвазія Бельгії та раптовий наступ на Францію при дефензиві на Сході, свідчив досить проречно про напрям політичної орієнтації керуючих берлінських кругів. Др. Рорбах, в своїй новій книзі писав: „генеральний штаб рішив уважати стосунок до Росії, як істотний момент, а до него прихилила ся і публична думка, зведдано до сеї ідеї також імператора.“ Побідила концепція осібного миру з Росією і невблаганої війни проти Англії. Семуж русофільству треба завдячувати і факт, що раптом застновлено в осені 15 р. офензиву проти Росії, хоч, як оповідає той самий Рорбах, заявив Гінденбург, що взяття Петербургу рішилоби війну, бо 60 % процентів російської амуніції були в нім і коло него зосередковані¹.

В ніякій суперечності з таким курсом німецької політики не стояла так звана політика поділу Росії. Бе сю політику формально накинено Німеччині невблаганим ходом подій, але ніяк не намірами уплянованими з гори, як напр. політика розділу Австрії та Німеччини для Антанти. Подібно та-кож інвазія України була страшаком, котрим послуговувалися лише Москалі на доказ, що ціла „українська інтрига“ но-сить штемпель made in Germany — версія, в которую зрештою навіть вони самі не вірили, бо знали, що Берестейський мир заключено не для реалізації великої ідеї поділу Росії, лише тому, що се був коечний обов’єднанням державам центральним „хлібний мир“ (Brotfrieden). Ідея поділу Росії як певний політичний плян існувала тільки в немногих головах в Німеччині перед війною. По війні, мимо того, що ся ідея прибрала конкретні форми, сторонників її в Німеччині можна було обчислити на пальцях. Тепер в перший день, коли стануть на ноги Німеччина і Росія, вони опиняться в положенні сих продираючих очі пияк, покинутих товаришами, котрим презентують рахунок дебошу. Спільний ґрунт для amitié і навіть для alliance. Особливо, коли приняти під увагу повстання нікому з них не потрібної Польщі, та що по ліквідації німецької віправи в Малій Азії та Австрії, всякі причини до ворогування між двома державами зникли. Не можуть бути

¹ Politische Erziehung, S. 52.

такими причинами, розуміється, і претензії Великої Британії на Константинополь ні польнофільська політика Франції.

Ся змора німецько-російського союзу діктує нашій політиці більш колибудь шукати опори в так званого антанського імперіалізму, себто в тих держав, серед Антанти, котрі зі зміною політичної карти Європи попадуть в антахонізм до Росії. Обективно беручи для нас катастрофальне всяке ослаблення держав, котрі сусідують з Росією (взглядно з Україною) бо вони, як Німеччина, Австрія, а свого часу і Швеція і Туреччина, все були запорою російському посуванню на Європу і тим самим охороною для нас. Ось чому тепер для нас належить вітати всяку солідну комбінацію, котра могла б заповнити отвір, що повстав на західній границі Росії в наслідок Версальського мира. Для того в наших інтересах лежалоби створення солідного блоку держав від Балтика до Чорного Моря. Для того в наших інтересах сильна Румунія, Угорщина і Польща. Для того добре булоб, колиб *union* *Jak* зачавби повівати над Босфором і Дарданелами. Се вначилоб, що міст між Европою і Азією, як називав Константинополь Карл Маркс, зробився *tête de pont* Європи в її поході на Схід, а не Росії в її експансії на Захід. Взагалі, з всіх можливих анти-російських комбінацій на дальнюю мету найможливішою представляється комбінація з Англією, котра через свою активну цілітуку підтримання „окраїнних держав“ довела, що ій та може ій одиночко, залежить поважно на роздлії Росії¹.

Політики з жіночою психіологією, себто ті, для котрих льотіка пасує перед чутством, закинуть напевно одностороність сим поглядам. Як, бачити колективний ідеал нації тільки в боротьбі з Росією? Якуж ролю займає тоді в сій концепції Польща? Розуміється, щоб бути консеквентним треба булобше запитати де Румунія, де Угорщина, взгляду Чехія, але лишім ся при одній Польщі. Отже, питаютъ ся: чи ідеал, в імя котрого полумям горіла Україна як довга і широка 270 літ тому, не лишив ся колективним ідеалом нації? Ні, не лишив ся. Так, як ненавість Голяндців до Еспанії перестала

¹ На сю ролю Англії в розвязаню російського питання звертає увагу в квітні 1918 р. під час кінецької окупації України.

Гл. Д.Донцов, — Міжнародне положення України і Росія, — Київ 1918.

бути складовим чинником нідерляндської національної ідеї. Чувства, що одушевляли наших дідів проти Польщі, ввійшли лише як дрібна частинка в політичний ідеал нації, будучи, відновлені тепер, в своїй великій частині нічим іншим, як політичним атавізмом, хоч може і походячим з великої любові до рідного краю. Стендаль знову дві категорії любові (правда не до рідного краю): *l'amour passion*, любов, що мутить мозок і відбирає розвум і *l'amour goût*, любов для забави, флірт парижського товариства часів Людовіка XV., при котрім згубити *esprit* було найтяжчим непростим гріхом. Політики, про котрих мова, відчувають до свого рідного краю лише перший сорт Стендалівської любові, котра в політичному, так і в товариськім світі, часто тільки осмішує палкого адміністратора.

Так Польща. Мамо з нею багато неполагоджених рахунків, і тут і там, та ще десять. Але все се конфлікти льо-кального значіння, може болючі і страшні, як питання Ельзасії та Льотрінгії для Німеччини, згідно Франції, але все ж льо-кального значіння, котрі мимо свого трагізма ніколи не зможуть наповнити собою поняття колективного ідеалу, не лише частини, а цілої нації. Не треба спускати з ока, що відносини між нами і Польщею (що до взаємної числової та політичної сили) скоріше нагадують відносини між Австрією та Угорчиною, а не, скажім, між старою Австрією та Чехією, що колективного ідеалу з українсько-польського антагонізму так само не можна зробити, як для Франції XIX. в. по Ватерлью, по Седані та Мец, не можна було зробити свого національного ідеалу в антагонізму проти Габсбургів. Найзавзятійші ідеольоги ягельонської ідеї не мріють і не можуть мріяти далі, як по Збруч і Случ, не підносячи претензій на решту Волині, Поділля і Київщини, не кажучи вже про Херсонщину, Катеринославщину, або про дідизну Бишневецьких Полтавщину. Не значить се що зглядна скромність іх претензій йшла в парі з іх оправданостю, але наївно буlob робити з тих аспірапій центр нашої політики, тоді коли мамо під боком наріл, що підносить з сильнішими натиском права на шілу українську територію, навіть на ту ії частину, котра як Галичина, ніколи до него не належала. Не треба чайже забувати факт, що — Українці в Київі, се тільки винятково також значить: і Поляки в Київі, Але совітські Українці у Львові — се конче значить: і Росіяне

у Львові. Так було, коли „малоросійські“ полки вступали з українськими піснями до Львова в 1914. р. самим своїм видом заганяючи бідного Павлика в могилу. Так було в 1920. р., коли кавалерія Буденного, під оплески пари збожеволілих українських „патріотів“, готовила ся вступати у Львів. Дрібною частиною переживань і споминів входить і наш західний антагонізм в наш національний ідеал, але суть сего останого — інша. Більше. Концепція того великого і старого конфлікту між Європою та Росією кидає нас, чи ми того хочемо, чи ні, разом з Польщею, по сю сторону демаркаційної лінії, по сю сторону баріади. З тим фактом також мусимо числити ся, мимо протестів маняків, котрим мили традиції Тарговіци, або Переяслава. Не треба забувати, що в данім питаню ніколи перед нами не стояла так справа, як перед Поляками, котрі мали вибирати: Німечину або Росію, держави майже однаково сильні та однаково небезпечні і ворожі Польщі. Питання — Польща чи Росія в нас не існувало. Се питання ставляло ся так: або спираючи ся на цілу бувшу „західну Росію“ (нові окраїні держави), що без Польщі і (без Румунії) було неможливим, — і роблячи відповідні, зрештою часові і майже коначні жертви, прямувати до сувереності України. Або знов — через антипольську або антирумунську політику, розбити бльок західних окраїнних держав, старати ся відібрать українські провінції Польщі та Румунії — ціною зеднання іх всіх під Росією, ціною втрати національної сувереності. Жертвувати частиною для цілого, або цілим для частини, політика провінціональна і політика національна. Третої не було. І тому, яків горячі обвинувачення не кидали своїм противникам наші провінціалісти, якби не апелювали до чутя (проти Ланцути можна згадати безчислені „Чрезвичайки“ і навіть Талергоф, котрий міг однаке лише Дудикевичівців привести на сторону Росії якби вони ще перед тим не зробили вже вибору), кожний, хто стремить до зеднання всіх українських земель зараз ставляючи сей постулат по над все і орієнтуеть ся на схід — працює на користь Росії, помагаючи ій поставити хрест над українською ішодлелгостю. Льогічний наслідок першої, національної політики — болісна, але певно часова, втрата кількох провінцій. Льогічний наслідок противної політики — Росія на наших землях!

Суть спору між нашими „польнофілами“ і „московофілами“ — проста. Прибитість, інертність, аморфність російської суспільності, і се, що в ній всі реформи мусіла робити одинока. політична активна сила в країні — держава, витворили в безkritичних земляків легенду про меншу агресивність російської суспільності, про меншу небезпечність Росії, як і легенду про „соціальну монархію“, легенду, котрій як побачимо пізніше, був чолом навіть Драгоманів. Російська суспільність віками мовчала, не сміючи говорити, не беручи участі в публичному життю, тому в нас зачали вірити в її лібералізм (вона також була пригнічена). На заході, також і в Польщі, суспільність здавна була активна, вона, а не лише уряд, робила історію, отже мусіла сама власними руками робити се (пригнічення інших народів), що — за мовчазною згодою величезної більшості Росіян, робив московський уряд. Для того польська суспільність виглядала для вульгарного ума більш агресивною і більш небезичною. Там був суспільний націоналізм, там були всякі національні колонізації, боротьба о землю, там ціла суспільність вела екстермінаційну проти України політику, про що легко переконати ся хочби з лектури Костомарова, в-котрого однак — у всім деходить о Росію — стрчаємо ся лише з царськими боярами. Я вже з гори зазначив, для уникнення плутанини, що питання вибору між Польщею і Росією не представляється так, що або Польща або Росія має панувати над цілою українською територією, лише так: чи зднати всі українські землі під егідою Росії, тратячи іх непідлеглість або, в звязку з цілим союзом держав від Балтика до Чорного Моря (включаючи елементально Румунію та Угорщину) добивати ся сеї непідлегlosti ціною деяких територіальних хвилевих уступок. Зрештою, твердженя про меншу небезпечність російського націоналізму, про меншу агресивність російської суспільності тільки позірно мають слушніст. Польща провадить систематичну польонізацію українських земель?! Те саме робить і Росія: Реформа 1863. р. в своїй суті була нічим іншим, як примусовою експропріацією близько четвертої частини землі, що була в користаню українського селянина на річ російського панства, що стало ся не лиш в його економічних, але й в національних інтересах. Далі, систематичну колонізацію українських земель провадив російський.

уряд і пізніше, спроваджуючи цілі села з Московщини на Таврійські та Херсонські степи або навіть на Поділля. Все те були прояви новітнього суспільного націоналізму, котрий розуміється через нерозвиненість російської суспільності не був ще так сильно виражений, але тенденції котрого були вже ясно визначені. Далішим розвитком цього суспільного націоналізму в Росії була ціла політика всіх 4-х Дум та іх нагінка на українську пресу, ва створенні культурні та господарські, на цілий національний український рух, а столипінський закон 1907. р. (нова виборча ординація до Дум) був виданий в спеціальній цілі знищити вплив неросійських національностей, в тім числі і української, на внутрішню і віншну політику держави. З пізніше опублікованих тайних урядових документів видно, що обмежуючи представництво селянства і козацтва на Україні, уряд мав на цілі головне недопустити до політичного впливу національного українського елементу. Отже, той суспільний націоналізм, котрий за наших часів набрав такої величезної сили в Росії, та котрий повинен був вже бачити (але не бачив) Драгоманів, він так само характеризує російську, як і всяку іншу суспільність. Ріжниця між Росією та Європою під цим взглядом лише ся, що Захід свою культурою витворює рівночасно активність і в переможених, навчаючи їх хисту самоорганізації та духу відпорності. В Росії — аморфна маса в горі, але така сама аморфна, нездібна до опору маса з долу. Гаката і пруський мілітарізм нищив національно познанських і поморських Поляків, але рівночасно гартував іх відпорну силу, прищеплюючи ім свій дух організації та суспільної карності. Незвикла економічна організація пруської Польщі, котру подивляють самі Німці, і котра засудила на фляско цілу гакатистичну політику, першорядність і висока моральна вартість польського жовніра, Познаньчика, все се наслідки великого виховуючого впливу Заходу. Австрія могла нищити нас, але, може проти своїх волі, виховувала нас в дусі європейського почуття громадського обовязку і тим не тікъки зміцнила відпорність Галичині проти Поляків, але й дала новій українській державі багато цінних по європейських вихованнях робітників. Та сама унія, що ще зберегла ся в Галичині також показала ся ліпшою зброю проти польонізації, ніж православіє проти

обмосковленя. Приклади Ірландців, австрійських і турецьких Славян, що мимо всого лішне зберегли свої національні прикмети і національну волю ніж підбиті народи Росії, — ще зайва ілюстрація згубного впливу на самодіяльність суспільності, який робить Росія. Поки ся жива сила нації, її активність, її організаційний змисл ненарушені, доти не можна заперечувати її будучини, а активність може забезпечити нам лише західна культура. Воліємо боротьбу з усіма її наслідками, воліємо можливість боротьби, аніж російську рівність рабів, рівність, котра може гарантує від утиску зі сторони рабської суспільності, але котра і нас самих робить неспособними проти насильства спільного пана. Oprіч того не треба забувати, що географічні і числові відносины народів Європи роблять єю остану не так страшною для нас, як Росію. Захід вже задля поданої причини не потрафить знищити якоєві нації, ціла Німечина і Австрія не могли зробити з Польщею того, що зробила з нею Росія. В Австрії 8 міліонів мешканців Галичини мусіли стати королівством з далеко йдучими автономними правами, а 30 міліонів Угорців самостійною державою. Росія зробила з 12 міліонів „крулев'яків“ Привислянський Край з російським Генерал-Губернатором на чолі, а з 40 міліонів Українців „Юго-Западний Край“ та „Малоросію“, а коли недовго перед своїм упадком здобула Монголію, ся остана дістала назву „Жовторосії“. При поділі Австрії при всій ненажерливості її сусідів, — саму незаперечено національно німецьку Австрію ніхто не міг анектувати, Росія при поділі Польщі забрала не лише неполські території, але й величезний шмат етнографічно польських земель, — „Царство Польське“. Російський імперіалізм для свого успіху конче потрібue знищити Київ і Варшаву, як незалежні політичні центри, Захід навпаки в своїх імперіалістичних цілях потрібue аби такі центри в Варшаві і в Київі повстали. Навіть тоді коли він хотів обмежити їх самостійність, се йому з наведених причин і як свідчить історія, на довший час не вдалося. Росія се зробити може. Не допустити до сего можливо лише тоді, коли оперти ся на ті європейські держави, котрі в даний момент виступають проти російського імперіалізму, коли оперти ся на Європу взагалі. „Росія, — казав Герцен, — може оволодіти Європою до атлантичного океану, так само, як вона може

бути побідженою аж до Уралу. В першім випадку, мусить Європа бути порізною. В другім — Європа повинна бути міцно злучена в одну цілість¹.“

Ся лучність з Європою, при всяких обставинах, за всяку ціну, — категоричний імператив нашої зовнішньої політики.

IV.

Але не тільки зовнішньої, також і внутрішньої. Надзвичайно складне питання нашої внутрішньої політики майже ніколи не ставилося в нас прінципіально. Ся політика диктувала ся знова „l'amour-passion“ — правдивою або вдаваною. А тим часом і тут страшено мстити ся зрада колективного ідеалу нації: Знайти сей ідеал не легка річ і всякі ділетантські експерименти дають ся тут в знаки, як ніде. Наприклад, хотіти застосувати темп політичної еволюції Франції до Англії булоб цілковитим божевілям і партія, котра в Англії Пітта або хочби в Англії чартівма виступила з ідеями 1789. р. або з ідеями тираністства — на Британських Островах сталаби в найкоротший час свідком власного банкротства. Так само, напевно бувши зачислений до божевільних політик, котрийби в Англії старав ся оперги внутрішній політику на сих елементах на котрих опирала ся вона в Австрії: на бюрократії, клері та армії. Старати ся віднайти загал політичних ідей та понять нації, що базують ся на її історії та економічній структурі, котрі зачерпнуті з напів забутих традіцій предків, живуть в теперішній генерації, — значить знайти колективний ідеал нації в її внутрішній політиці, ідеал, котрого реалізація єдино може забезпечити народові його незалежність.

З тої універсальної засади політичної непідлегlosti випливає перша найголовніша максіма внутрішньої політики: мати все за ціль створеня не тільки культурної але політичної нації, нації свідомої свого політичного післанництва. Коли нація зформована, — не допускати впливів, котрі нищили сей цемент, котрим вона спаяна в одну державну цілість. Коли нація ще не представляє зформленої цілості — нищити все, що процес такого зформлення стримує. В обох випадках ідеалом є скерувати всі помисли і стремління одиниць, груп і

¹ А. Герцен, Старий міръ и Россія, стор. 54.

племін нації до одної вищої політичної цілі. Нітіше вживав колись вираз *Wille zur Macht*. Отже, категоричним імперативом внутрішньої політики повинно бути — прищепити всім складовим частинам нації — „*Wille zur Nation*“, — „волю к отечеству“, як казав Мережковський. В нас тим остатнім терміном („нація“) за часів нашого упадку і, як то не дивно, за часів відродження, нехтували. Замісць него вживалося термін народ („Українська Народня Республіка“). І в сім, як не може бути краще, відбивався факт, що ми не були ще тим, що Німці звуть *Staatsnation*, лише тільки — *Kulturnation*, себто націю, що трималася разом почуттям культурної спільноти, як напр. Німеччина до 1871. року), а не вузами спільніх політичних цілей, не волею взити у власні руки свою політичну долю, як напр. Швейцарія, котра, хоч зложена з ріжких „культурних націй“, довела сю волю до найбільшого напруження. Нація в котрій ся воля до власного політичного ідеалу, до політичного чину ще не розвинена, або розвиненаrudimentарно, власне не нація, а тільки народ. Слово народ (*Volk*, *peuple*, *people*) мало у всіх народів трохи згірдливий сенс (звідси французьке „*populace*“), як щось низше, недозріле, як одна з верств нації, як російське „простонароде“, себто маса, позбавлена політичних аспірацій; а в Англії, наприклад, нації, що найповнійше втілила в собі поняття нації політичної, слово народ (*people*) взагалі майже щезло, як означення поняття народ; істнуючи тільки в сенсі „всі“ або „люди“ або „служба“. Лише в польській мові слово *naród* не носило в собі сего згірдливого значіння, а се тому, що *naród* се властиво по польськи нація, а народ буде по польськи *lud*, котре якраз має сенс, що в інших мовах поняття народу. І лише в Росії безперестано плуталися сі два поняття — „народ“ і „нація“, бо там нація суверена і незалежна завше мислила ся, як панування плебса, простонародя, діктатура мастерових.

Навпаки слово „нація“ завше служило на означення чогось вищого, пляхотнійшого. Се слово виражає стремління народу до гори, до вищих форм, до політичної самостійності. Се слово родилося або виринало з забуття в народів, котрі лаштувалися переходити зі стадії *Kulturnation* до стадії *Staatsnation*, котрі дозрівали до власного політичного ідеалу, коли в них прокидала ся „воля до нації.“ Про *teutsche*

Nation зачинає говорити Лютер. Слово la nation набуває чим раз більшого значення в політичній думці Французів з хвилою наближення революції, коли воно, яко поняття держави стало домінувати над всіма стремліннями, ідеями і чуттями тої страшної доби, котра нишучи язикові та історичні партікулярізми зформувала Ельзасців, Бретонців, Провансальців, Полуднівих і Північних Французів — в одну політичну націю. В самім самі сенсі вживаеться слово „нація“ і в Угорщині, в сій політичній нації par excellence. В уяві її великих державних мужів, Кошутів, Тісс та інших, — на всій території бувшого угорського королівства існували правда ріжні національності (племена), ріжні культурно-язикові гуртовання, як Румуни, Серби, Словаки, але одна одніська всіх іх обіймаюча мадярська політична нація з одною і тою самою політичною волею, в середині держави і на віні. Така була іх теорія (ви-няток робилося тільки для Кроації, котрауважала ся за націю політичну), котра, як в уже згаданих випадках, досягла повного розвитку в момент найвищого напруження самоохороного інстинкту нації: в роки безпосередньо попереджаючі велику війну і під час сеї останої.

Ми про себе не можемо сказати, що ми, подібно, як неісторичні народи Австрії (Словінці, Словаки тощо) тільки народ, тільки культурницька нація. Щоби бути першою — жили ми занадто ріжничкованим суспільним житям, маючи все і свій міщанський і свій дідичівський стан (слабий розвиток першого — прикмета цілого Сходу Європи, не виключаючи Польщі), свою давну культуру. Щоби бути другою — занадто багато виявили ми волі до самостійного політичного життя. Дикої волі, часом викривленої, часом ніби атрофованої, ніби корчами зводженої на цілі віки, але такої, що потім прокидала ся раптом знова з тим більшим розмахом, з тим більшою енергією. Українці — се ні люд, ні народ, се нація, нація політична, бо перший не має взагалі ніяких історичних традіцій, як збуджений зі сну люматик жадних споминів про свою вандрівку, другий — має традіції, але однобокі, лише культурницькі. Ми маємо повноту сих традіцій, хоч може й не таку богату, як щастливіші нації, але все ж традіцій, котрими живе тільки історична нація. Ми може не маємо традицій Сорбони і Саламанки, але маємо спомини про Київо-

могилянську Академію. Може не маємо декларації прав людини і громадянина, ані *habeas corpus act'a*, але зате маємо традіції Немирича і Орликівської Конституції. Може на маємо традіції Столітної Війни і „Великої Армії“, але маємо спомини про Жовті Води, Конотоп і Полтаву. І ніхто не сміє сказати, що на цих полях або за мурами наших культурно-просвітних інституцій рішалися справи менш важні для долі людства, або для політичної будучини нашого континенту, ніж ті, котрі рішалися в Упсалі, в Сорбоні або на зрошеніх кровю полях Фландрії. В своїй філозофії права каже Гегель: „держава — се не штучний твір, вона знаходить ся в світі, отже в сфері сваволі, випадку і помилок. Невластиве заховання може її деформувати, з одної чи з другої сторони. Але її найгідкійша людина, злодій, хорий або каліка, все ж живий чоловік: афірмативний прінціп життя живе в нім, мимо його хиб, а тут власне якраз розходить ся о сей афірмативний прінціп.¹“ Ми можемо каліка серед націй. Як на обставини, серед котрих нам довелося жити, се її не дивно, але все ж — нація з великими історичними традіціями. Плекання цих традіцій політичної нації — се власне той перший категоричний імператив нашої внутрішньої політики, про котрий говорило ся в горі. Сей імператив каже нам ніколи не забувати, що головною цілю нашої політики мусить бути національно-державний, а не національно-культурний ідеал. Нація, що сего не розуміє, задивлена лише в культурні цінності, — засуджена скоріше чи пізніше на смерть. Ніякий культурний розвій без політичної непідлегlosti неможливий, ні навіть розвиток національної літератури. „Що се може бути за література, література народу без політичної самостійності?“ питаеться Фіхте і відповідає, що цілю літератури е вривати ся в публичне життя і старати ся зформувати його після свого ідеалу. Літератор думає, за тих, що правлять і „тому може він писати тільки в такій мові, в котрій править ся державою, в мові народа, що творить національну державу.²“ Баварці не стали нацією не тому, що мали спільну мову з іншими Німцями, лише тому, що стратили свою політичну незалежність. Мають натомість свою осібну культуру Голянді, себто такі самі Німці, як і

¹ Hegel, Philosophie des Rechtes.

² Rede an die deutsche Nation.

Баварці, тільки через те, що ім удалося вибороти власну державність. Нація „культурна“, не маюча власних політичних ідей мусить жити чужими, звикло переложеними, чужим колективним ідеалом. Вся її культура, що не виходить поза рамки прімітивного, стає перекладом в чужого. Національна психіка вироджується в скалечення. „Нація“ перестає бути повним організмом, вона робиться сектою, як Ніди або „старообрядці“. Роздвоєна психіка одиниці, що має нещастя належати до такої нації, шукала повноти змісту і в своїх безуспішних змаганях кінчила або Дон-Кіхотством, як Містраль, або божевілям, як Гоголь.

З прінципу політичності нації випливає недопустимість ніяких інших, що претендували на вищість над ним, над прінціпом політичної непідлегlosti. В імя сеї засади відкидається ся поперше примат теріторіального зedнання всіх частин нації. Бо лише коли хоч в невеличкій частині народа жевріє ідея незалежності, коли хоч частина народа має змогу виявляти волю нації то се лішне, ніж коли нидіє цілий мозок нації в рабстві атрофуючи в цілій нації волю до самостійного життя. З того ж прінципу випливає недопустимість жертвувати політичною незалежністю задля отримання економічних вигід для країни, бо втратизши власну політичну волю, народ не довго користатиме мнимими економічними вигодами, стаючи скоро рабом переможця. Рівно ж не сміється жертвувати політичним ідеалом в імя „соціальної справедливості“, в імя сих чи інших космополітичних, інтернаціональних ідей, бо і в сім випадку кінчується на уярмленю нації.

З того ж прінципу випливає конечність відстоювати права нації не проти того чи іншого режіму, лише проти агресивних замірів інших націй, бо не соціальна боротьба є домінуючим чинником в міжнароднім житті, а боротьба расова, боротьба народів з народами.

Той хто сего не розуміє, якимби патріотизмом не прикривав ся, бореться за ідеали суспільної верстви, провінції або племені, але не за політичні ідеали нації.

Засада політичності нації тягне за собою другу важну засаду внутрішньої політики, засаду, з котрою нація стоїть і паде. Ся засада — се примат зовнішньої політики над внутрішньою, або підпорядковання остатної першій. Всі напрямки та цілі

чолітики внутрішньої мусять оцінювати ся після того, чи вони сприяють устояти ся нації в тій війні всіх проти всіх, котра планує в міжнародному житю, чи ні? Внутрішні реформи, урядження, прінципи, що захищують незалежністю нації на віні, мусить ся без жалю викидувати на смітник історії. І навпаки, ідеї та прінципи, якими вони кенськими не вдавались засліпленим доктрінерам або фанатикам всяких „іамів“, треба з залишкою енергію проводити в життя в середині держави, коли саме вимагає інстинкт самоохорони нації, коли через них вона потрафить встояти на власних ногах, як незалежний гуртовий організм.

Організація внутрішніх сил в державі мусить відповісти вимогам її зовнішньої екзистенції, та ніколи навпаки. Се передовсім не треба забувати сторонникам певної універсальної форми конституції, парламентарським або „радянським“ кретінам, котрі навіть в епосі, коли йде о житті нації, коли всі її сили треба сконцентрувати в одній руці, підпорядкувати одній волі, — домагають ся „привернення конституційного режиму“, „свободи преси“ і пр. В одних випадках сі фанатики — се тільки папуги, що вміють вимовляти давно заучені слова про свободу, рівність і братерство. В других — свідомі провокатори, котрі з тих чудових слів роблять собі ще менше, ніж ті проти кого вони іх беруть в оборону. В сіх остатніх випадках, іх робота се робота людей над руїнами немилого ім державного організму. В обох випадках се демагоги, що можуть стати незвичайно шкідливими в критичні моменти напруження всеї енергії нації. Сю зasadу треба памятати рівно ж Дон-Кіхотам всенародного братерства і міжнародного паціфізму. Серед сіх людей також не мало шкідників, в загалі ж вони належать до кляси, котру Німці називають загально-небезпечними ідіотами. До сеї категорії належала між іншим німецька соціал-демократія до 1914. р. в своїй політиці відмовлення воєніх кредитів. Лежачи на центрі Європи, оточена державами, котрі всі мали претензії до її території мусила Німеччина збройти ся до зубів. Сemu приказу мусила підлягати ціла ії внутрішня політика, се мусів признати і один з найбільших ворогів Німеччини, Льюїд Джордж, котрий ще перед війною сказав, що народ, котрий знаходить ся в географічнім положенню Німеччини, мусить бути мілітаристичним народом. Про сю зasadу думав і

знаний Штайн в остатніх днях 1813. року, коли запитаний про бажаний будучий устрій німецької держави, відповів, що «сей устрій має бути такий „котрий давби силу ыдпору проти заграниці¹.» Сю засаду знов добре й Бісмарк, що хоч сам юнкер, монархіст і консерватист,уважав потрібним послуговувати ся навіть революційними гаслами в середині держави, коли се було потрібно до зміцнення ії зовнішньої незалежності. В своїх „Думках і Споминах“ писав він: „з огляду на конечність боротьби з кольосальною перемогою заграниці, в конечнім випадку, хапати ся навіть за революційні средства, не вагав ся я ні хвилину викинути на стіл найсильнішу тоді з карт лібералізму, загальне виборче право... Приняття загального виборчого права було зброю в боротьбі проти Австрії та інших держав, в боротьбі за німецьку єдність, а рівночасно погроза остатніми средствами в боротьбі з коаліцією².“

І ми знаємо, що він не помиляв ся в своїх рахунках. Навіть Лясала і його партію зеднав для себе і для держави в критичний для нації момент. Підводячи висновки сій своїй політиці старий канцлер писав: „в подібній боротьбі на життя і смерть не бачить ся зброї, за яку хапається і цінності, котрі через її вживання нищать ся: одинокий дорадник тоді успіх в боротьбі, рятовання незалежності на він.“

Революція чи еволюція, загальне виборче право чи діктатура, клерикалізм чи антіклерикалізм, роялізм чи республіканізм, — все мусить підлягати категоричному імперативу зовнішньої політики, утреваленю політичної незалежності нації.

В наших умовах зміст поняття „волі до нації“ набирає спеціфічний характер, і тут ми підходимо до третього постулату нашої внутрішньої політики: до т. зв. традіціоналізму. Аби нація могла утримати ся на віні, мусять бути міцними сі урядження та ідеї, котрі віками довели свою пристосованість до народної психіки, досвідом довели, що потрафлять бути міцним цементом суспільності. Сі ідеї та урядження випливають з того ідеалу нації, котрого головною прикметою є відстоювання своїх незалежності проти Росії. Нарід, котрого історичним завданням і цілю було не позолити московським впливам вийти поза свої етнографічні граници, му-

¹ Meircke, *Weltbürgertum und Nationalität*, ст. 182.

² Gedanken und Erinnerungen, Т. II, ст. 78.

сить плекати в своїй внутрішній політиці ідеї, на котрих нація в своїй боротьбі зросла і зміцніла: ідеї окцідентальної культури. З прімату зовнішньої політики над внутрішньою, з вимоги політичної незалежності і традіціоналізму випливає, як льогічний наслідок вимога окціденталізації цілого нашого внутрішнього життя. Можна мати ріжні погляди на наше минуле, як і ріжні культурні симпатії. Але два факти ніхто не посміє заперечити: що першим етапом або передумовою політичної сепарації від Росії є культурна сепарація та що тільки так довго могли ми опирати ся російським впливом, як довго непорушно стояли засвоєні нашим народом традіції германо-латинської культури. Се вона вложила в нас індівідуалістичну психіку, її активність, котрі ділаючи, як в одиницях, так і в групах, позволили ставити чоло російським впливам. Литовський Статут, Маїдебургське Право, незалежна від світської влади церква (латинсько-римський принцип) церковні братства, козацькі товариства (ідея „лицарства“, що лежала в іх основі, також чисто європейська), становий констітуціоналізм, зрештою приватна власність — все це були урядження, що виробили з нації європейський тип організованого колективу, вбудованого не на московськім принципі приказа, тільки на англійсько-європейськім — самоуправи (*Selfgouvernement*). Інституції, що виробили в нас велику відпорну силу, а в одиницях — сю активну психольогію борця, що своє найбільш викінчене виявлення знайшла в Америці. Я вказував вище, як ся активістична психольогія помогла Україні стати запорою побідному ходові російського деспотизму, в його політичній, релігійній та соціальній експанзії. Се, що було переноною сій експанзії тоді, лишило ся нею і десі. Коли інституції, що витворювали сю психіку, зникали, „московили ся“ або, що було те саме „православили ся“, нація стала наблизати ся до тої медузовоатої маси, якою була і є маса російського народу. Шляхта, насильно і передчасно позбавлена політичного проводу в суспільноти, стала забавкою в руках самодержця; за нею пішли позбавлені права самоуправи міста і церква, що організувала таку величаву самооборону в XVI. віці, спускаючись до рівня московського „ведомства православних дел.“ Передвиборча агітація на Україні під час виборів до катеринінської комісії, разумовщина, укра-

інська масонерія початку XIX. в., опозиція українського духовенства секуляризації церковних маєтків, слабий відгомін ко-зачьких традіцій за часів кримської війни, селянські повстання на Полтавщині і Харківщині в 1902. р. та велика участь Українців в російській революції — були останіми вибухами завмираючої енергії нації, зведені московськими політиками до значіння кількох десятків міліонів Платонів Карапетових, що разом з 70-ма московських стали тим тараном, перед котрим тримтіла Європа.

Нам нема ніякого іншого виходу, щоб врятувати ся перед політичною смертю, як здобути назад давну активність, як вернути на стару дорогу, врятувати се, що дасть ся врятувати. Уживаючи англійського виразу, можна сказати, що внутрішною нашою політикою, що відповідала зовнішній політиці сепаратизму, має стати: *вестернізація нації* (the westernisation „узахіднення“, „зокціденталення“,) плекання всіх живих ще в народній психіці традіцій та інституцій Заходу, котрі колись зробили з нас націю та з занепадом котрих стали ми народом. Сю вимогу мусимо переводити консистентно, в усіх областях нашої внутрішньої політики: в стисло політичній, соціальній, культурній і релігійній.

Характеристику сего західно-европейського ідеалу я спробував дати вище. Його загальні риси, се — признання вартості індівідуальності, особистого зусилля, егоїзму в суспільній праці поперше; засади організованого колективу і самоакції подруге; енергічна оборона національним колективом своїх прав на віні потрете, зрештою, негація російських ідеалів орди (охлократії або деспотизму) уярмленя одиниці і космополітизму.

В області політики, се значить передовсім — ідея демократії так як се слово розвуміється на заході. Булоб трівіальністю хотіти сим словом означити суть европейського типу політичної еволюції, але на жаль з браку лішнього терміну мусимо ним послуговувати ся. Під демократію розуміємо тут, як вже не раз зазначено вище, економічну і політичну самодіяльність, оперту на свободі одиниці. Ся демократія переходить тепер велику крізу, в котрій її вороги хочуть бачити такий самий смірк богів, як був колись упадок монархії та аристократії. Кріза репрезентаційної системи (парламентаризму), що викликала рецідив монархізму не лише на Заході, але й

в нас і загальний крик за новою економічною і соціальною демократію (не соціал-демократію), все се тяжкі симптоми ще тяжкої хороби, в яку впала демократична суспільність. Але мимо сих хороб нікому в Європі не впадало до голови захитувати самим прінціпом, на котрім базувала ся досі ціла суспільна еволюція в Європі: Прінціпом самодіяльності і негації всяких форм „просвіченого абсолютизму“, монархічного чи совітського. Виняток під сим взглядом роблять хиба купки платних або збаламучених агентів кремлівського маняка, що зрештою стрічактв велику опозицію у власних країн. Сей прінціп демократії не сміємо опускати і ми, що маемо усталити провідні лінії нашої політики по тій великій революції на сході Європи, которую закохані у всяких пляшіятах Москалі називають російською. Ся революція привела до упадку царського абсолютизму, офіціального православія і політичної переваги російської народності. На Україні вона повела до уконституовання власних форм політичних, правно-державних і церковних.

Що до оцінки сеї революції, панує в нас найдивніший хаос. Взагалі слово революція має в нас якийсь містичний і, що так скажу, анти-науковий змисл. В нас часто під сим словом розуміють просто великих розмірів дебош. Революцію робило ся не тому, щоби щось позитивного осягнути, лише тому, що ображене революційне сумління шукало виходу на вні. Не акція, не свідомий плян, а помста. Не *ut a quia*. Відповідно до сего скептично дивлять ся в нас на кожного, хто з будинку, заваленого революцію збирає цеглини на будований нового. Се в нас називається ся контр-революцію, революцію — зрівнання з землею зненавидженої уставови, щоб на місці, де вона колись стояла, як колись на площі Бастілії, можна було повісити табличку з написом *on danse ici*. Контр-революцію називають ся рівно ж тенденції замінити анархію новим, але всеж ладом, котрий, як і щойно повалений, незабаром зачинає зраджувати нахил до стабілізації, а значить і до консерватизму. При сім забувають, що, як в механіці, так і в геометрії революцію зветь ся коловоротний рух, що кінчиться в тім своїм пункти звідки почав ся (що французыки оборіт землі навколо сонця зветь ся *la révolution de la terre autour du soleil*). В нас революція — се рух, котрий ніколи ніякого кінця не сміє мати. Се надзвичайно орігінальне розу-

міня слова „революція“ виявило ся і в оцінці російської революції також того перевороту на Україні, котрий, мимо декретівsovітського уряду, зробили все ж таки Українці, а не Росіяни. Не можучи допустити, аби революція вірнула до своєї вихідної точки, наші політичні публіцісти, покликані і не-покликані провідники нації та представники соціалістичних партій (а яка партія в нас не є соціалістична?) прийшли до виску, що революція, котра відбувається в нас, се — революція соціалістична. Не могло бути більш абсурдного твердження! Бо соціальна революція, котра доконала ся на Україні, була не соціалістична а буржуазна, в правдивім сенсі того слова, так зненавидженої нашими давніми і новонаверненими, безвусими і сивобородими прихильниками Маркса та Йоффе. Се була в своїх причинах і наслідках, в самім своєму типі та сама революція, котру легалізувала славнозвісна ніч 4-го Серпня у Франції і котра скінчить ся на Україні так само, як вона скінчила ся там — витворенням поважної верстви середнього селянського буржуа, типа, котрий *mutatis mutandis*, як одно око до другого буде подібний до сего мужика, котому присвятів стільки годин свого таланту Мопасан. Соціалістичним ідеям в масі українського селянства не було зрештою звідки взяти ся, за ними ніхто не стояв, oprіч горстки міського робітництва і неосвіченої, здекласованої та змосковщеної, хоч і закоханий в „Кобзарі“, інтелігенції. Твердженя деяких „чесних з собою“ інтелігентів з тої породи, що кожний селянин ніби з природи річай вже соціаліст, належить до сих мілих і наївних дотепів, котрі охоче дарують ся жінкам і поетам, але котрі, як льогічні аргументи в рахубу не йдуть. Лишається ся звичайно-верства „бідного селянства“. Але вона від соціалізму так само далека, як і інші селяни. Соціальні сіmpатіїожної верстви означають ся не висотою її доходів, тільки тим, звідки він йде, його природою. Робітник, котрого джерело доходів — зарібна платня, якби висока вона не була, може бути соціалістом. Селянин, що черпає свій дохід з приватної власності (якимби малим сей дохід не був) лишить ся сторонником засади приватної власності. В своєму „Терорізмі і Комунізмі“ глузує Каутський з тих наївних економістів, котрі „думають, що бідний селянин має інші класові інтереси, як заможний, а такі самі, як міський зарібник. Се так само фальшиво, як

думка сих, що малі капіталісти мусять мати інші інтереси, як великі. Малі капіталісти хочуть стати великими, а дрібні селяни — збільшити свою посілість. Се якраз іх мета а не соціалістична суспільність. І одні і другі хочуть збільшити свій дохід жоштом робітників, одні через низьку зарібну платню і довгий час праці, другі — через високі ціни на средства поживи.¹⁴

До останої уваги я ще верну пізніше, а поки що обмежується на занотованю авторитетного свідоцтва визначного теоретика марксізма про анти-соціалістичність селянства в його цілому.

Отже не могла революція, которую зробило се селянство бути соціалістичною, навіть в своїх замірах. Не була вона нею і фактично. Причини її лежали в недокінченості того переворота, котрий зробив в 1863. р. Александр II. Визволення селян з наділенням іх землею привело до сего, що селяни стратили до 24 % землі, котрою користалися за панщини на річ дідичів. З тоїж, що ім лишила ся (1, 9 десятини на господарство в середньому на Поділлю, 1, 2 — на Полтавщині і Київщині) було фактично неможливо вести господарство, бо для того, як на українські відносини, треба було мати від 5 до 10 десятин². Бракуючі десятини старав ся селянин шукати, докуповуючи іх або, хто не міг, арендуючи панську землю. Отже та сама панщина залишила ся в суті річи і на далі та за її остаточне скасовання якраз зачав свое повстання український селянин ще три роки перед т. зв. російською революцією, бо вже в 1902. р. в величезних мужицьких розрухах на Полтавщині і Харківщині, розрухах, котрі витягнули на Україну з Петербурга всесильного Плеве, котрі були прольогом до „російської“ революції та котрі, як всі самостійно-національні, непідтримувані з Москви рухи, замовчували наші фахові історики. Отто Бауер бачить в сій новій революції за повне знищення панщини анальгію до європейської революції 48. р. І в Середній Європі абсолютізм зніс кріпацтво, як і в Росії. Але він зніс тільки особисту неволю. Повиність селян працювати на дідичівських ланах і обовязок платити податок панові лишили ся, аж — до 1848. р. Як в 48. р. в Середній Європі,

¹ „Terrorismus und Kommunismus“ von Karl Kautsky.

² O. Bauer, Bolschewismus oder Sozialdemokratie, Wien 1920. — D. Donzow, Grosspolen und die Zentralmächte, Berlin 1916.

так на Україні 1917. р. положено підвалини для нового буржуазного ладу, що приходив на зміну збанкротованому феодалізму.

В 1863. р. правний титул взаємин між селянином і великим земельним власником змінено, але не змінено його економічного змісту. В 1917 змінено його економічний зміст, але ні одному селянинові на Україні навіть не сило ся змінити правний титул на підставі котрого він володів землею: титул приватної, буржуазної власності. „Особое мненіе“ поетів, як вже вазначено, справи не міняє.

Соціалістичні сімпатії малочисленого і малоосвідомого, цілком не організованого мійського робітництва на Україні і большевізмоманія ще менше числених російських і жидівських партій на Україні не міняють нічо в суті революції, що доконала ся на Україні в остатні роки по упадку царата. Сей переворіт, відбувається тепер в цілій Східній та Середній Європі. Угорщина, Румунія, Крація, Польща і Балканські Держави так само, як і Україна, стоять під знаком великої селянсько-буржуазної революції, котрій дала війна незвиклий розмах. Наслідок сеї війни — розпад трох великих держав, Росії, Австрії та Угорщини, і революція в Німеччині був кінцем політичного впливу земельної аристократії в сих країнах. В сих землях, котрі ми назвали скрайнім Сходом Окпіденту, слабий розвиток мійського життя і мійської буржуазії зробив се, що політичний вплив в державі лишив ся в руках земельної аристократії: українських дідичів, балтійських баронів, польської шляхти, румунських боярів, богемських великих панів, угорських джентрі і східно-prusьких юнкерів. Позбавити політичного впливу сю клясу, що найбільш очевидним способом стратила колишній політичний елян, стало цілю революційних рухів. На зміну ій приходить нова кляса — селянська демократія. Се була наскрізь буржуазна ціль, що однаке не позбавляє цілого історичного процесу, про котрий мова, несподіваного ренесансу селянства, епохального значіння в політичній історії Європи. Така оцінка сеї революції означує також головні лінії зовнішньої та внутрішньої політики України. Разом з революцією війна пересунула осередок ваги економічного і суспільного життя на село, нищучи промисловість, викликаючи валютову крізу, звільнюючи селянина від гіпотекарних довгів, змен-

шуючи силу міських занепадаючих центрів всякого люксусу. З загалюваного білого раба, невільника міста, став селянин вісю, коло котрої зачинає крутити ся все господарське житя країн, діткнутих війною. Нема нічо дивного, що се пересунення центра економічного життя мусить відбити ся і в області політики.

В сій області конечність історична вимагає, щоби кляса земельної аристократії, що перестала віддавати суспільності соціальні вартості, відложила провід нації, уступаючи його новій клясі, котра має своїм ідеалом „організовану індівідуальну ініціативу“ як ії називає *Jules Meline*, *Le salut par la terre et le Programme économique de l'avenir*. Виступленя на політичну арену селянства наступає і в нас. Кляса дідицько-шляхоцька, що за часів Виговського і Мазепи віддала справді великі прислуги рідному краеві організуючи його та служачи йому шаблею і пером, випустила тепер з своїх немічних рук зброю. Справжнім організатором господарського життя країни та його військовим оборонцем стає селянська маса. До неї новинен перейти і політичний вплив, а не, як того хоче Росія до нової бюрократії. Двіста літ тому ся Россія усунула організаторські кляси на Україні не в імя недозвілості маси до політичного життя, а для тріумфу московської бюрократії. Се, що тепер старають ся робити Москалі, і наші червоні москвофіли, се знов в імя суторосяїської засади не допустити до політичного панування нової організаторської кляси, що становить величезну більшість людності, і застуپити ії знова московською бюрократію. Боротьба проти прінципу самоуправи тоді, і боротьба проти того самого прінципу — тепер. Скованя демократії, унерухомленя ії активності — і тоді, і тепер. Для того не можемо абсолютно приняти абсурдного прінципу диктатури пролетаріату, пропагованої в нас ековомістами, вихованими на безконечних дебатах в брудних емігрантських кімнатах над *lac Leman* або політиками, що черпали свою соціалістичну мудрість з популярних брошур „для детей младшего возраста“.

Не говорю тут про большевізм. Для кожного, хто хоче трохи розуміється на загальних прінципах економіки, ясно, що ся система засуджена на банкротство. Але навіть в своїм іншім виді, в виді диктатури пролетаріату, совітська система небезпечна для нас нісенітниця. Після совітської констітуції

з 10 липня 1918 р. найвищий орган республіки — се всеросійський совітський зізд. Він вибирає всеросійський центральний виконавчий комітет, котрий знова делегує в себе Совіт Народних Комісарів. Отже сей совітський зізд складається з висланців міських совітів, з котрих кожний припадає на 25.000 голосуючих, та з висланців губерніальних совітських зіздів (що складають ся переважно з селян), з котрих кожний припадає на 125.000 мешканців.

До губерніальних зіздів посилають міста, котрі мають таким чином плуральне право голосування на 2000 управнених до голосування, одного посла, а повітові збори вибирають також одного посла, але на 10.000 мешканців¹. Отже вся, ніколи на практиці зрештою нестосована совітська Конституція спирається, так само, як і знана вже виборча географія та арітметика Століпіна, на штучнім майорізованю демократії пануючою класою, котрою за царата було дворянство і котрою за большевізма був в теорії пролетаріат. Як справедливо зауважив Отто Бауер „діктатура пролетаріату в Росії спирається не так на отвертім погвалтованю буржуазії, як на замаскованим позбавленю прав селянства².“ Зрештою навіть самі соціалісти большевіцького автораменту не криють ся з тим, що іх політика проти села — ніщо інше, як звичайне хлополапство, як кажуть в Галичині. На партійним зізді злучених німецьких комуністів в грудні 1920 р. отверто признавалися промовці, що ніоден совітський режим не мисливий без селянства, себто без його бодай нейтральності, а А. Гофман мусів призвести до залишення опозиції комуністичним політикам. Такі думки тримається і Ленін, котрий, як вірити Уелсу, дослівно сказав йому, під час візити остатного в Москві: „се може бути тяжко поконати селянина en masse, але нарізно се не представляє жадної трудності³.“

Як бачимо, апостоли комунізму зовсім не криють ся з тим, що іх цілю на селі не є безвиглядне зрештою запровадження комунізму, тільки накинення селянству свої політичної

¹ Конституція Р.С.Ф.С.Р. в „Собраниї Узаконеній“, ч. 51.20./7.1918 р.

² Bauer, дітор. твір., стор. 48.

³ Morning Post, 9./XII. 1920.

волі, зробленя з него безсловесної худоби, з котрою моглиб робити що схочуть червоні ущасливителі світа.

Для Українців, як нації селянської, ніякий компроміс з тою ідеольгією неможливий. Як тому, що вона, як кожна діктатура, як кожна негація демократії — убійча для розвитку нації, так і тому, що ся діктатура скоріше чи пізніше завше виродить ся в діктатуру російської меншості, до зведення до нуля політичного значення селянства на Україні. Аргументи, що політична перевага буржуазно настроєного селянства може легко повести його до союзу з міською буржуазією, отже до упадку соціальної революції, нас так само мало обходить, як аргументи, що союв з європейськими імперіалістами може привести до іх переваги над міжнародною революцією. Сі аргументи нас не обходять, поперше тому, що український селянин свою революцію вже зробив і ніякої іншої вже не потребує. Протиsovітського режіму, проти діктатури люмпенпролетаріату він, в правдивім сего слова значінню, контр-революціонер. Далі не обходять нас сі аргументи тому, що ми можемо лише вітати все, що веде до упадку Росії, з якоюби то помічю се не стало ся, зрештою тому, що ні в якій мірі Українці не заінтересовані в перемозі соціалістичної революції в цілім світі. Для цілого українського селянства буржуазний лад, що панує в Англії або Америці та ідеї, котрими він пересякнутий, безконечно близші, ніж абсурдна „система“, що вродила ся в татарськім інтелекті Леніна, система, що близше стоїть до способу думання ідеольгів царату, ніх проводирів європейського соціалізму. Під час одної з таємних нарад, що скликав перед запровадженням Думи Микола II, заявив Коковцев, „селяни — се віск, з котрого можна ліпити як чудові, так і иі до чого непотрібні річи¹“. Так само, як царський міністр Коковцев задивляється на селянина, очевидно, і „вождь світового пролетаріату!“ Апольогети нової форми російського абсолютізму глядять на селян з кепсько укритою погордою і ненавистю, як на щось нижче, як на щось, що має лише служити фундаментом іх пануваню, як колись служило воно основанню панування дворянства. Сеі погорди не викреслити з життя ні дешевими фразами про єдність інтересів пролетара і селян.

¹ Die russische Gefahr, Heft 3. (Aus den Geheimprotokollen des Zaren.) Stuttg. 1916.

нина. Коли хочете знати, як т.зв. пролетаріат, а особливо його самозванчі ідеольгої, глядять на селянина, прочитайте твори ідейного босяка Го́рького: „я всіх мужікоф не люблю, — каже оден з його героїв, — ані сволочі. Ані пракінулісь сіротамі, сідят да прітвояютса, но жить мауть, у ніх есть запечка — земля. А я што протів ніх? — Я мещанін... А мужіка би, етаво черназемнаво баріна, ух ти! Грабь, дері шкуру, виварачівай на ізнатку“, і далі: „што есть мужік? Мужік есть для всіх людей матеріал пітательний, сіречь с'єдобное жівотное.“

В сих словахчується вже програма другого духовного босяка, Леніна. Всі вони глядять на мужика, як глядів на него колишній барін, як на матеріал для політичних експериментів. Колись робилося сі експерименти „в Гасударственном Савете“ і в Думі а потім в Совітах, але в обох випадках лишився він обектом політики. „Грабь, дері шкуру, виварачівай на ізнатку“ — це лише запопулярізована формула діктатури пролетаріату. І таке відношення, розуміється, не виняткове, а сумарне. Не тільки вже цітовані німецькі, але й інші соціалісти, тримають ся тих самих поглядів на селянство, думаючи, що воно лише припадково проявилося з політичної летаргії, та що ціною дрібних уступок можна буде його примусити продати права політичного первородства і сховати ся назад в свою клуню. Се побожне бажання леліють і російські соціалісти та іх українські підніжки, розвиваючи демагогічний прапор боротьби з „кулаками і куркулями“, мобілізуючи сільських „паливодів горлорізів“, збираючи під свій стяг під терміном „деревенской бедноти“ злодіїв, конокрадів та інші знищенні екзистенції, сих, як думав Бакунін і Ленін, переконаних сторонників соціалізму.

Се робилося в тих самих цілях, в котрих колись цариця Катерина мобілізувала поспільство на Україні проти шляхти і козацтва, аби по знищенню політичної сили, що була одиночкою перепеною для її деспотізму, віддати „вивволені“ демагогічними гаслами маси до рук московської деспотії. Тоді, колиб політична сила українського панства не була зломана царatom, себто, колиб Україні вдалося відстояти свою незалежність, тоді економічне панування свого панства ніколи не тривало таک довго, як воно тривало фактично. Говорять,

що указ 1783. р., що запровадив панщину в нас, тільки дав правну санкцію існуючому станові річий. Поперше, се не цілком так. Подруге, без тої санкції, без санкції всого апарату великого самодержавного цісарства ніколи не набрало кріпацтво на Україні такої сили і консолідованості. Нарешті, як і скрізь на Заході, здана на свої сили Україна скорше прийшлаб на дорогу зламання політичної та економічної домінації панства або через повстання здолу, як у Франції, або шляхом компромісу, як в Англії, шляхом перетворення станового конституціоналізму в модерний, початки чого вже намічалися в конституції Пилипа Орлика. Так само річ мається і течер. В чиї руки українське селянство добровільно не віддало свою долю (як від Хмельницького віддало воно її в руки козацтва і нового панства) все се буде лішою запорукою його будучини, ніж повне знищення політичної активності суспільності і віddання її під курателю деспотізму. Не є виключене, що селянська реакція проти діктатури голоти приведе до українського 18-го Брюмера, але скорше чи пізнійше панування селянства, себто більшості, мусить виляти ся в формі демократії. Можливо, що селянство піде рука в руку з міською буржуазією, а навіть і з фінансовим капіталом. Війна, через обезцінення гроша, і кооперація знищали значіння гіпотеки і лихви, котрі тяжили над селом і гонили селянина в анти-капіталістичний табор, а потреба високого мита на збіжжа також лучить його скорше з великою промисловістю, як з пролетаріатом. Се економічне положення веде селянина часом в табор християнського соціалізму і антисемітизму, часом в табор т. зв. клерикалізму (*Partito popolare* в Італії). Коли сі ідеольогії відповідають інтересам нашого селянства, воно засвоїть іх, мимо охів і ахів сторонників ріжних „ізмів“, коли ні — воно відкине іх, так як відкинуло вже царську і совітську ідеольгію. Головнеж аби зістала неварушенюю політична активність нації, що не даеть ся ніяким способом погодити з російським комунізмом. Визволенаж від свої „буржуазії“ (під котрою розуміється не лише клерикалів, анти-семітів, але й всіх небольшевіцьких ідеольгів селянства, в тім числі „правих“, кооператорів і „кулаків“), уярмлена московською бюрократією маса знов політично вире, як виерла по упадку

першої гетьманщини. Старати ся не допустити сего — значить помочи тріумфові виставленої вище тези нашої внутрішньої політики, „вестернізації“ нації, тріумфові європейських понять політичної революції.

Отже, селянська дрібно-буржуазна республіка. Такий наш ідеал. Чи економічний розвій має на сім скінчити ся? А де ж „соціалістичний лад“? Говорити про соціалістичний ідеал — для того треба буlob писати нову книгу. Питання про його можливість або ні в даний момент не входить в рамки сеї книги. Можливо, що має рацію Бауер, котрий каже, „що війна, правда, створила субективні психічні премісси пролетарської революції, революціонізуючи європейські робітничі маси, але правда також, що вона істотно погіршила об'єктивні економічні премісси соціальної революції в промислових державах, що вели війну, бо розклала іх продукцію, а через те надзвичайно збільшила їх залежності від закордону, а перед всім від Америки, котра не зубожіла через війну, а ще більше збогатила ся, і через те не зреволюціонізувала ся.¹“ Може він має рацію, коли каже, що так звана надвартість стала меншою, як перед війною, а що з другої сторони суспільність мусить більшу ії частину акумулювати, то в таких умовах конфіскація сеї надвартості робітництвом мало що тому помогла. Може він має рацію, що в таких умовах лішче не спішити ся з юрідичним актом соціалізації. Може має з ним рацію Каутський, на думку котрого основною задачею, що тяжить над Європою буде ще довгий час не так запровадження соціалізму, як ліквідація війни, що „моментальне відновлення продукції — значить моментальне відновлення капіталістичної продукції“ та що в сім „найсильніша соціалістична воля нічо змінити не може“ (*Arbeiter-Zeitung*, 13./VI. 1920). Може обидва автори мають рацію (я, власне, так і думаю), може — ні, але одно певне: завданням внутрішньої української політики не може бути фаворізовання того соціалізму, що зродив ся в незвичливих до льобічного думання хастичних мозках Москалів, у людей, що в крові мають звички татарщини і кріпацтва. Європейський соціалізм може приймати різні форми. Наша суспільність справді хора і божевільний сей,

¹ О. Bauer, Цітов. тв., ст. 82, 83.

хто думає її врятувати самими багнетами. Тому, в стремліннях європейського соціалізму є багато здорового. Сей соціалізм має ріжні форми: етатізм, сіндікалізм, націоналізація, муніципалізація, фабіанізм, тред-юніонізм, кооперативний соціалізм або тепер так популярний в Англії т. зв. гільдійський соціалізм.⁴ Всі вони — проти системи наемної платні (*salarariat*), натхнені глибоким недовір'ям до парламентаризму. Деякі з них стремлять взагалі до заміни істнуючої системи системою „економічної демократії“, в котрій *pays légal* (правляча верства в країні) буде ділити ся не після дістріктів, не після засади географічної, а на організації консументів і продуцентів, в повним поминенням дотеперішнього територіального принципу. Але при всіх іх ріжницях всі ці соціалістичні течії твердо стоять на відкиданій Москвою засаді самоуправи, репрезентації та активності мас. Навіть гільдійський рух, котрому Бернард Шоу закидує наміри застувати нову діктатуру, зв. сти ні на що „пана Кожного“, консумента (*Mr. Everybody the consommer*), на користь „пана Хтося“, продуцента (*Mr. Somebody, the producer*), але й він, сей гільдійський рух схиляється чим раз більше до вищезазначених принципів. Його метою, так як вона була означена в конституції Національної Гільдійської Ліги, є знищення системи наемної праці та „запровадження self government в промисловості через демократичну систему національних робітничих гільдій в порозумінню з демократичною державою¹“. Розвій, взятий тред-юніонізмом в напрямку до joint control також не грішить проти повисших засад. Цілий професіональний рух робітництва також збудований на сих самих засадах демократії. Найдрастичніше висловив се президент американської федерації Самуель Гомперс, федерації, що числить стільки робітників, 5 міл., скільки в Росії ніколи не було пролетаріату. Він назаввав ці засади засадами „свободи, справедливості і загального виборчого права“, котрі на його думку, американські „мужчини і жінки ледви згодяться викинути на смітник лише тому, щоби подобати ся московським діктаторам Леніну і

¹ Le probleme des nationalisations et le „Guild socialism“ en Angleterre, par Edm. Laskine, Revue d'Economie politique, No. 4, 1920, Paris.

Троцькому“ (гл. Берненський „Бунд“ ч. 463, 1920 р.). Засади, що лежать в основі європейського соціалізму, абстрагуючи від його конкретних вимог і можливості соціалізму взагалі — се загальні засади динаміки європейського громадського життя, і яко такі мусить бути приняті нами. В політиці — парляментарізм, а не совіти. В промисловості — національна угода, а не хаос і діктатура меншості.

Зовсім інші прінципи московського соціалізму. Бо згодити ся, щоби одна партія, що зве себе комуністичною абсорбувала в собі всю соціалістичну акцію, претендувати, що вона одна повина підчинити своїм вказівкам цілий робітничий рух, що вона має заступати всі робітничі соціалістичні організації, партії, сіндікати і кооперативи — се не європейський соціалізм. Осудити парляментарізм, як систему, що має свої дефекти — так, але відкидати загальне виборче право як джерело і средство до опанування масами політичної влади — се не європейський соціалізм. Піддати цілий робітничий рух безконтрольному діктату тайних організацій, зреши ся прінципу більшості, свідомої свої сили і прав, відкидати свободу преси, особи, створищень, яко буржуазні пересуди, а пропагувати прінцип дефектізму — се не європейський соціалізм. Се скоріше ідеал, котрий присвічував попередникам Леніна, московським царям, від котрого від тим самим духом терору і нетолеранції, тим самим дрібязковим формалізмом. Читайте напр. § 17 випрацьованих II. комуністичним конгресом умов приступлення до III. Інтернаціоналі, „всі партії, що хочуть належати до Комуністичної Інтернаціоналі мусить змінити свою назву, так що кожна партія, що хоче приступити до сеї Інтернаціоналі, має наперед носити імя: Комуністична Партія такої і такої країни, Секція III. Інтернаціоналі“. Чи не пригадується вам при читаню сего параграфа маніфест царя Олексія Михайловича до православних мешканців Польщі і Литви: „а ии бы, православные християне, асвабодівішсь от злих, в міре і благоденствї свое житіе правождали, і сколько вас Господь Бог на то добroe дело возставил прежде нашево царскаво прішествія разделеніе с Поляками соторите, как верою, так і чіном: хахли, каторие у вас на ыалах пастрайте.“

Хиба се не одно й те саме? Правда, в умовах приняття до московської інтернаціоналі (не Олексія Михайловича, а Леніна) стоять в тім самім § такі слова: „питання назви не є лише формальне, воно питання політичне великої ваги. Конечно потрібно, щоби кожному звичайному робітникові стала ясна ріжниця між комуністичними партіями і старою офіціальною соціал-демократією, котра зрадила прапор робітничої революції.“ Але і цар Олексій напевні мігби додати до свого маніфесту: „питання чубів не тільки формальне, але в великій мірі політичне. Конче потрібно, щоб кожному послідитому була ясна ріжниця між сторонниками православного паря і номінальними його прихильниками, що зрадили інтереси православія.“ Анальгію можна було перепровадити і далі, бо в обох випадках ціль в суті річі була одна й та сама: знищення групи, що стоїть на чолі якогось масового руху, котрий Москалі хочуть використати для себе, щоби зробити аморфну масу потульною приказам Москви. Ленін гремить проти „робітничої аристократії“ в Англії. Проти неїж виступає і Апфельбаум в відозві до французького робітництва (гл. *Nimaté*, 18./XI. 1920). Хоч ся аристократія була соціалістична, але рівночасно і небезпечна для Москви, як самостійний чинник, що може стати ій в опозицію. Подібно було, коли Московщина зеднувала собі в XVII. в. хлопські маси в Польщі, як тепер пролетарські в Європі. Тоді в Могілевськім Воєводстві цілі повіти покозачили ся, йдучи ій на поміч, але Москва, як каже Драгоманів, „воліла мати до діла з неорганізованою хлопською масою, як з козаками і тому сама встримала розвиток козацтва на Білій Русі“. Подібно й тепер воліє вона мати діло з дезорганізованим робітництвом, з робітницею голотою, ніж з його свідомою і активною частиною, бо ся остатна, як колись козаки, ніколи з московським деспотизмом не погодить ся. Ту саму політику обсерували ми і під час російської (большевіцької) інвазії в Галичині. Тоді організуючою силою була там галицька інтелігенція і власне вона стала тою клясою, з котрою треба було звести рішучу боротьбу, здіскредітувати її в очах селян (гл. „Факел“, орган політичного відділу 14. червоної армії з 1. серпня 1920. р., ціт. з „Гром. Думки“ 10. жовтня.)

Там проти шляхти, тут проти кваліфікованого робітництва, проти інтелігенції або проти „кулаків“ — і все з найбільш темними масами, аби знищити елементи політично думаючі та опозиційні всякій деспотичній методі, що оперує лише з рабами, та щоби запанувати над масою, що пріч шлункових інтересів і демагогічних клічів нічо не розуміє. Се якраз властива метода також московського царату і московського соціалізму. Для того напр. і в своїм посланні до французьких робітників домагається Апфельбаум не лише вірності соціалізму але й Москві і перестерігає проти шовіністів, котрі нарікають на диктатуру Москви. Отже спершу служба Москви, далі боротьба з шовіністами, котрі інакше називають ся ще кулаками, українськими націоналістами і т. д. заповідь всіх дотеперіших панів на Кремлю... Ясна річ, що такий соціалізм повинен стрінути в нас невблаганих противників.

В політиці — демократія, в соціальнім житю — закріплення здобутків селянсько-буржуазної революції та рішуча боротьба з диктаторським соціалізмом, так виглядає на практиці поставлений вище принцип „вестернізації“ нашого внутрішнього життя. В церковнім житю сей принцип вимагає визволення нашої церкви з пут російського православя, повернення до сих часів, коли церква на Україні була грецька, але й католицька, греко-католицька, а не „греко-кафоліческая“. Я в горі вказував на величезну роль церкви, яко чинника формуючого народну психіку. Тому церковного питання ніодин політик обійти не сміє. Не входячи в догматичні розумовани, виходимо з простого факта істновання церкви, як великого культурного фактора, з факта її впливів в масах. З того простого факта якраз маємо намітити лінії нашої церковної політики: якою має бути вона в сім кольосальнім реформаторськім русі який настав на Україні по упадку Росії на всіх полях громадського життя. Зачепивши поле соціальне, політичне і культурне, сей рух розуміється не міг затримати ся і на полі релігійно-церковнім. Реформація мусіла наступити і тут. В якім напрямку піде сей реформаційний рух на Україні та який його розвиток бажаний тим хто стоїть на прінципах, боронених в сій книзі?

Напрямок сей вказується ся знова всіми, європейськими в своїй суті, традіціями нашого церковного життя. Принявши

релігію з Візантії, Україна скоро з під залежності від константинопольського патріарха визволила ся, і з другої сторони коли східна церква, за Керуларія, звязок з римською церквою зірвала Україна за нею відразу не пішла. А хоч і зробила се пізніше, однаке старих звязків з церковним заходом нервала, при першій можливості навязуючи знов обірвану нитку. Сим звязком з незалежною, без порівнання від східної культурнійшою церквою, пересякнутою духом активності та індівідуалізму, — завдячує також українська церква і народ сей дух відпорності, сю високо розвинену правову психіку, про котру я говорив в горі. Сі прикмети можна ще й тепер спостерігати там, де наш народ не підпав під ярмо московського православя, як в Галичині з її національно свідомим і активним духозенством. Здобути іх назад може наша церква, як я вже сказав, тільки тоді, коли звернеть ся до своїх давніх традіцій. Хочемо сего чи ні без релігії народ поки що жити не хоче, з московського православя незадоволений. Одинокий вихід з того ненормального стану — не зупиняти ся, на втіху демагогам, на половині сего великого шляху реформації, на який вступив наш народ по 1917. році, а перейти його до кінця, не ганяючись за отруйними для нації московськими взірцями, і вертаючи як в політиці, так в соціальнім і релігійнім життю до європейських зasad, котрі Україна, хоч в змінених формах, але все, визнавала та котрим завдячує, що досі ії не знищила московська „культура“ . . .

Росія вмирає на наших очах. Організм сего потвору смертельно зранений в своїх трох головних підставах: самодержавю, народності і православю. Наш колективний ідеал ставляє замісць першого — прінціп самодіяльності, замісць другого — самоовначення націй, замісць третього — незалежну, навернену до своїх давніх звязків з окцідентом, церкву.

Доходячи до кінця мої спроби дати короткий нарис того, що я називаю колективним ідеалом нації, реасумую сказане. Нашим ідеалом повина бути — непідлегла нація з власним національно-політичним ідеалом. Се значить по перше, що неємо ставити на перший план або чисто-культурні, або чисто-економічні, ані чисто соціальні, ані чистоплемінні („всі в купі“) потреби національного колектіва. Хто продає:

шрава політичного первородства за „Наталку Полтавку“, за принесене на ворожих багнетах „визволеня“ сеї чи іншої кляси нації від сопіального гнету, за гарантію приналежності до великого господарчого організму, за „національне зединеня“ всіх частий нації — сей револют, а його політика політика кляси, племени, а не політика сувереної нації, котра сю сувереність ставить понад все. Дальше, мусимо стреміти до національного ідеалу, а се виключає щоб ми ставили понад сей ідеал якісь космополітичні цілі (світсьва революція, інтернаціональний соціалізм, пасіфізм). Стремлючи до власного національно-політичного ідеалу, мусимо потрете відкинути всякі, його заступаючі чужі, що зрештою виходить на одне і те саме, бо за т.зв. космополітичними ідеалами, під гіпнозу котрих попадають слабі нації та мало відпорні одиниці, криється звичайно супернаціональні, але чужі ідеали, як під славнофілством, большевівом то що. Конкретно — сей наш ідеал провадить до політики лучності з Європою і сепаратизму від Росії — на віні; до „окціденталізації“ нашої культури, до засвоєння європейського способу політичної еволюції — в середині. До опертя на сей чи інший європейський „імперіалізм“ і до оборони аграрно-буржуазної революції — в даний момент.

Тільки ясна свідомість сего ідеалу врятує життя нації. Тільки напія, що свідома великих задач, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягається яко самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такій напія відводиться спеціальна клітка на шахівниці світової історії. Лише ясно зформулювавши національний ідеал, робить з певної національної ідеї кристалізаційний осередок для індівідуальних і групових воль внутрі нації, котрі інакше шукають інших центрів тяжіння.

Постивити сей ідеал вимагала від нас історія під час великої катастрофи, що наступила в наслідок світової війни. Як сю вимогу сповнено?

V.

Роки, що почалися від 1917., були свідками трагічних зусиль нашої генерації вибороти для нації се, що не вдалося дідам і батькам. Як вона взяла ся до виконання великої задачі? На се не можна відповісти, зацім не здамо собі справи з

тих сил, котрими, з волею чи проти волі, довело ся будувати українську державу або так чи інакше брати участь в політичній творчості нації в остані роки, починаючи від воєнної катастрофи Росії. Сі сили були: селянська маса, національна інтелігенція ріжних класів і український Ульстер, себто національні меншості. Селянська маса хоч цілком непідготована до державного будівництва, показала себе чудовим матеріалом до него. Глибока свідомість своїх інтересів, великий політичний інстінкт, бистра орієнтація, незломна упертість в переслідуванню цілей, організаційний сприт, змисл порядку, повна байдужість до пашіфізмів, антилітарізмів та інших „ізмів“, аристократична відраза до всяких форм охльократії, насильно накидуваних ій інтелігенцію, — ось були прикмети нашого селянства. Іх не в стані зменшити ніякі наївні, скороспілі осуди його ворогів ні приятелів, що старалися представити його раз „небезпекою для Європи“ (гл. славнозвісний колись польсько-французький памфлет: „Un danger pour l'Europe“), раз „гайдамацькою дичною“, то знов бандою, ворожою всякому порядку. Остатні голоси зверталися особливо проти так званої отаманщини, забиваючи, що вона, яків жорстокі quasi антикультурні (розбирання залізниць) форми не приймала, була лише реакцією на спроби насадити в нас большевіцьку державність. Реакція була страшна і в своїх формах може ніде oprіч України в теперішньому світі не стрічала ся, але хиба деінде існували подібні форми державності, як в пореволюційній Росії? Та чи цівільна війна у Франції, припустим, малаб інші форми, колиб ій довело ся зі зброю в руках боронити ся не тільки проти зовнішнього ворога, але й проти напівзаймчених або переповнених німецькими патріотами-жидами міст? Відповідю хай буде французьке франктірство в 1871. р., і бельгійське за сеі війни, а вони препінь мали до діла тільки з зовнішнім ворогом ще до сего в тисячу разів культурнішим і більш людянім — ніж большевіки. Люди, що знали наше селянство близче, дивилися на сі і подібні експреси, як на протест проти дегенерації державної влади, котрої значіння селянин розумів, як не кожний з інтелігентів. Так дивився на сю справу, м. і. також Стефан Баторий, котрий казав, що з тих „лотриків“, як він називав наше козацтво,

може колись повстане самостійна держава. Подібно дивились на справу і многі самовидці Хмельничини, що не відмовляли ій певних елементів лицарськості. Не інакше справа маєть ся і тепер та напевно на фундаменті українського селянства можна буlob вибудувати міцний будинок власної державності, колиб сей народ не був народом без голови. Він ії не мав, бо в супереч до свої назви інтелігенція сею головою не була.

Тут переходимо до другої верстви, котра несла на своїх плечах наше державне будівництво від 1917. року. І тут бачимо дивну діспропорцію між генієм української раси, між глибокою мудрістю селянина, з його вродженою шляхотністю, розвиненим змислом до дістінкції, — між цілим підсвідомим житям нації та верствою, що ії репрезентувала наві — інтелігенцію. Між генієм країни та ії інтелектом. Серед сеї інтелігенції треба спершу відділити сю ії частину, котра активно з зброю в руках віддала ся праці здійснення національної цілі. Перед нею стояло з німим подивом, бо всякі слова похвали були тут блузніством. Вона в остатні літа одинока представляла волю нації до чину, була властиво кажучи майже одиночним політичним чинником на Україні. Яко така вона зливалася ся з масою нації, з селянством, що робила одне і те саме діло. Зовсім що інше доведеть ся сказати про масу інтелігенції, котра „робила“ нашу історію останніх літ. Українська інтелігенція здавна носила на собі подвійну каїнову печать: власного духовного каліцтва та історичного каліцтва нації. Нація була ампутована, позбавлена більшої частини своїх вищих кляс. Інтелігенція терпіла на духовне каліцтво, будучи — в найвищих проявах свого інтелектуального життя, — змосковщеною до неспівзанання. Обидва факти склали ся на дивну гермафрідітську анахістську псіхіку українського інтелігента. Належачи до „мужицької нації“ він скоро зачав ідентифікувати націю з клясою. Се зачало ся ще від „Старих“, котрі ні слова не вміли нам оповісти ні про чудові палаці Розумовського, ні про бібліотеку Самойловича, ні про Батурина, ні про Глухів, ні про іх панів, котрим стільки завдячує матеріальна і духовна культура України, і котрі скорше нагадували *grands seigneurs* в стилі Валенштайнда, ніж вічно п'яних дурників, як іх малює Мордовцев

або Костомаров. Се почало ся від „Старих“, що робили разом з російськими істориками в Виговського — Ляха, з Мавelli — „реакціонера“, що поминали мовчанкою конституцію Орлика і незалежницькі змагання українського панства за Катерини, що знали Котляревського — веселого оповідача і не знали Котляревського — члена національно-патріотичної організації; що цілий історичний ідеал народу хотіли представити в виді якоєсь кольосальної „демократичної“ та „антібуржуазної“ махновщини. Шевченко був тільки метеором, що блиснув в сій темряві, в котрій куняли в своїх зруйнованих храмах україnofілські божки. По нім темрява залягла ще темнійша. Значайно, він став національним пророком, але сфіціальне українство викидало з него все, що не гармоніювало з „демократичним“ ідеалом як його розуміли семінаристи, фармацевти і ліберальні учителі „словесності“. Найглибші акорди його поезії, в котрих дзвеніли мельодії стародавної традіції та пориву до національної боротьба — не знайшли жадного відгомону в нашій інтелігенції. Тужливі згадки „про степи та про могили“ були не на часі, а мрії про се, коли на сих степах „блісне булава“ — шовінізмом. „Гайдамаки“ — ляпсусом поета, фальшивим акордом, що бренів національною ненавистю. Лишилися отже лише „вищевий сад зелений“, „ласки дівочі“ і „червоний місяць мов діжа“, та ще протест кріпака проти панщини. За се остатне і вхопили ся в нас, прімітивізуючи всого Шевченка і роблячи з цілого „Кобзаря“ якийсь перелицьований „утис Стенкі Развіна“. Ідеал, котрий створила собі українська інтелігенція з чудового богатства Шевченкової поезії був не політичний ідеал нації, а соціально-економічний ідеал кляси, ідеал Спартака, Феллахів, паріїв, китайських кулі, ідеал народів-кляс, котрим, з галюканням, не в голові були якісь політичні стремління. Почуття національності в пересічного інтелігента розливало ся в сентименталізмі, в чувстві. Волеві моменти в поезії Шевченка, що де в чому так нагадували Франка; моменти, що творять істотну прикмету політичних націй, — лишились мертвими для української інтелігенції. Найбільш популярним гімном була „сладкозвучная“ „ще не вмерла Україна“, в котрій навіть тріумф над воюгами мислив ся не як вислід волевих зусиль нації, тільки як

якесь побожне бажання („згинуть наші вороженьки як роса на сонці“), як зникнення нечистої сили перед обличчям вічної правди або перед фіолетовими проміннями, кутрими колись французький консул Енно лякав нас, а ми большевіків. До того самого приводила також ширена з давніх часів концепція, що ми „нація без буржуазії“, твердження безконечно наївне (бо ні одної європейської нації без буржуазії нема, лише одні мають свою, другі чужу) але котре, культивоване з запалом ученими, ще більш аміцняло в нас розуміння нації, яко кляси. Іншими словами інтелігенція стратила не тільки колись її одушевляючий політичний ідеал, не тільки спустила ся до ролі „культурної нації“ якою були напр. Чехи або Словаки перед 1848. роком, але ще низше: до сего щабля, де саме поняття нації зникає, уступаючи місце понятю суспільної верстви. В іх очах українство не було прастарою, історичною расою, що будила ся в довгого сну, сягаючи по політичну владу, се була суспільна верства, упосліджена, без традіцій, що прийшла упоминати ся о свої соціальні права. В головах нашої інтелігенції українське національне відродження не викликало споминів про італійське рісордажіменто або угорські чи польські повстанчі рухи. В її памяті вставали не великі фігури нашої історії, не тіні забутих предків, що будували державу, тільки рухи, що сю державу будувати перенесли, іх ідеалом було провансальство і каталіонство. Весь примітивний український націоналізм (рідна мова в школі і т. д.) засновував ся не як постулат нації хвилево пригніченої, але не забувшої своїх прав, ні! Наша інтелігенція вибірала українську мову, як російський революціонер косоворотку або козакоман смушкову шапку. Як аксесуар не нації, а плебса, бачучи в ній, як Драгоманів „етнографічну ознаку мужицтва“, або як український Арцибашев ознаку „простоти“ (чи не простацтва?). Поворот до української мови в нашій літературі — се часто-густо не дальший тяг гетьманських універсалів або листів Мазепи, мови предків, мови традіцій, ні, се було звернення до волянюка сіроми, свого рода арго, котрим пописують ся французькі сімпатики большевізму Барбюс в своїй „Clarté“ або Ролян в своїй „Liluli“. Українська мова не була мовою колишньої цівілізації, мовою Литовського

Статута і старих наших констітуцій, се була мова іноранта, що прийшов діктувати „панам“ свою волю. Се була мова сей „*grande canaille populaire*“, котру Бакунін думав ужити для своєї соціальної революції. Ії плекало ся і шанувало ся не як переказану дідами святощ, лише яко річ, що належала до бояцького, стилю до стилю масовика, ворожого, як думали, всяким буржуазіям. В своїх споминах („Грядущая Россия“, Париж січень 1920) описує Боборикін оден російський революційний кружок в Швейцарії, котрого „дами“ (зрештою з інтелігентських кругів) інакше не називали одна одну як „Варька“ і „Катька“, та щоби стати подібними до „народа“ вживали таких виразів, як „трескати груші“ і „лопати яблокі“. Вони думали, що се жаргон нової класи, 4го стану, котрий кожний правдивий революціонер мусить засвоїти, як, на думку Толстого, кожний народолюбець мусить врати ся в лапті та зіпун. Чимсь подібним була для української інтелігевції народна мова, котру вона все плутала з мовою пригніченої суспільної верстви, так само як поняття суспільної верстви з поняттям нації. Таке розуміння нації знайшло м. і. своє відбиття і в літературі. І темою стали невина етнографія або протести проти соціальної неволі, а таких поем, як „Войнаровський“ Рильєва українська література, oprіч Шевченка, не здобула ся дати. Характеристичне для сего настрою також, що навіть таємнича фігура Мазепи, що натхнула своїм трагізмом Ліста, Верне, Гюго, Байрона і багатьох інших, зацікавила лише одного — двох з наших письменників. Першою фігурою в нашій літературі 10 літ перед війною став згаданий вже мало-російський Арцибашев, котрого чисто толстовська, чисто бояцька ненависть до інтелігенції йшла в парі з несхайностю стиля і карікатурізацією мови, що часто справді спускала ся до якогось огидливого арго. Навпаки, немногі письменники Європейці, що будили старі традіції нації, що хотіли вивести свою творчість поза вузькій овід суспільної верстви або племені, торкаючи моменти чисто національні, як Леся Українка, дусили ся і гинули неарозумілі, в атмосфері літератури народжуючого ся хама, соціально-революційної фанфаронади, благодушного провінціалізму, селянського етнографізму, порнографії. Перед ними з респектом відкривали

голову, інстінктово, як звірі в людині, чуючи в них вищий інтелект, але — охочо збочували. Не до них, великих пророків національних, летіли оплески інтелігентської юрби, не ім усміхалися розпромінені обличя розентузіазмованих земляків, не ім співали хвалу в пресі: тріумф належав ся ідеольогам сперматоідізму і поетичним горобчикам, цвіріньяючим славу сходячому сонцю „соціальної революції“.

Очевидно, що в такій атмосфері не могла зродитися думка про власну державність, повстати національно-політичний ідеал. Живучи пісіхольгію соціальної нервоти, інтелігенція наша не могла протиставити свій народ, яко націю — другій теж нації російській. Свідомості протилежності політичних інтересів між Україною та Росією, між українським і російським народами, не було. Еорогом був режім, тай се вороговання було властиво лише непорозумінням, що виникало з „непоінформованості“ про правдиві цілі та стремління українського руху. Ідея національної самостійності була смішним і шкідливим шовінізмом, бо так глянділа на него пануюча серед нашої інтелігенції російська сопіалістична думка. Отже не тільки не мало ся власного політичного ідеалу, без котрого нація не є нацією, навіть його матиуважало ся за непотрібний шкідливий люксус. Взагалі на всі політичні прояви нашого життя гляділо ся через прізму московської державної ідеї: всі великі рухи минулого, як самостійницький рух українського панства, до Орлика включно, як рух уніатський, стемплювало ся, як реакцію або клерикалізм. І тільки сі з них, котрі носили московофільський характер, підносили ся до значіння народного ідеалу. Під впливом сеі московської соціалістичної ідеольгії навіть початки державнилької думки (Р. У. П., Н. У. П. та інші) завмирали і гинули. Чесноти плекані в кожнім національно-державнім ідеалі, як суспільна дієспіліна, державний авторитет, мілітарізм, відкидали ся, як лахмітія. Міжнародне братерство, погодження народів, іх федерація, знищення національних границь — ціле сміття засад, котрими ще до недавна дурили собі голову упосліджені верстви суспільності, забуваючи про інстінкт самопомочи і самоохорони — стали доктриною, котрою мала жити нація, що хотіла собі вибороти самостійне істновання! Традіції в нас були, але до них звертати ся забороняло

пануюче розуміння української ідеї, ідеї нової кляси, що підносила ся з долу, котрій яко такій ніяких традіцій мати не належало ся. Таке розуміння не лишало ся без впливу і на концепцію зовнішньої та внутрішньої політики. Нація — держава, котрої інтереси означають ся її географічним або стратегічним положенням, може входити в усякі політичні комбінації, як напр. Росія Александра III, що союзничала з республіканською Францією або Росія Леніна — союзниця Кемаля і Енвера. Упосліджена суспільна верства, що бореть ся за своє визволення в даній вже державі шукає тобі союзників тільки в інтернаціональнім соціалізмі, в визвольних рухах рабів інших рас. В середині нація, що стратила колись свою державу могла стреміти до її відисканя, пригноблена суспільна верства іріє тільки про зміну режиму в уже істнуючій державі. Сей клясовий світогляд перенесла наша інтелігенція також в сферу свої національної політики. На зовні се була політика кокетовання з космополітичними доктринаами, опозиції „клерикализмові“ та „реакції“. В середині — політика не будови, але революції. Відхрещуючи ся від держави, як від шовіністичної вигадки, ніхто з тої інтелігенції навіть не сушив собі голову над цитаннями, як має виглядати ся держава. В суті річі національного ідеалу інтелігенція не мала. Його заступав ідеал соціальний або інтернаціональний. Річ природна, що в таких обставинах чужий національний ідеал заступив місце власного, як за браком власного засвоював ся Провансальцями політичний ідеал Франції. Спершу се був ідеал російської державності, потім — славянофілський або антінімецький, в остатні часи — ідеал „світової революції“ — всі в московською фабричною маркою. Під гіпнозою сего в суті річі московського ідеалу знаходили ся майже всі цілітичні течії на Україні. Поперше соціал демократія, що була копією російської партії тоїж назви, та котра, хоч працювала також серед селянства,уважала його за причепок, за таран, котрій має розчистити дорогу до соціальної революції пролетаріату. Ще більше перенята московофілськими тенденціями була партія українських соціалістів-революціонерів, котра, в її соціалізацію землі була на Україні таким самим дивоглядом, якби були напр. торі в Франції або Якобінці в Англії або христіанські-соціалісти в Росії, і

котра зродила ся лише з невільничої психіки українського інтелігента, задивленого, як в сонці, в сліпучі московські бани. В супереч до соціал-демократії селянство було всеж для них самоцілю, але зі своїм бакунінським анархізмом і з російською „общиностю“ вони так само далеко стояли від него, як соціал-демократи зі своїм пролетароманством. Інші несоціалістичні течії, за малими винятками, (Н. У. П.) рівно ж пливали в російськім руслі.

Сі партії та течії ріжнили ся між собою. Одні, ліберали, робили величезне культурне виховуюче діло, були справжніми працівниками, а не героями революційної фрази, але мимо того фактично звужували розмах національного руху, відбираючи йому всякі політичні тенденції. Другі, соціалісти, підкреслювали політичність українства, однаке вистерігали ся надати йому самостійний національний характер. І перші і другі старали ся погодити українство з існуючим або з будучим російським режимом. Свідомості великого конфлікту Європа-Росія в них не було, тим менше, що сей конфлікт вступає в свою гостру стадію. Для всіх них Україна належала до російського світа, хоч і представляла певну його відміну. Голоси, звертаючі увагу на неминучу війну, на потребу використати її в інтересах напів уходили за голоси маняків коли не провокаторів. Ідея самостійності маєла кредит тільки в Галичині, але й там се була лише фраза, повторювана на всіх вічах; скоріше звичайне „умонаклонені“, як сказалаби Катерина, без жадного конкретного змісту, а головне зовсім непередумане і позбавлене розуміння конкретних шляхів для його реалізації. Опірч сего, ся вмога завше підпорядковувала ся гаслу „пролетарської революції“ (в соціалістів) або „єдиненю нації“ (в несоціалістів). На програмі зовнішньої політики стояли гасла, перекладені з російського, як установчі збори, славянська федерація, тощо. На програмі внутрішньої політики — подібніж плягіати з маленькими ледви помітними відмінами. Але сі відміни, як „автономія“, „сейм“ були розплівчасті, неясні, ніколи в агітації не акцентовані, аби могли стати центром, притягаючим унагу мас. Різко зформульованих національних гасел в нас не було. Тому національна українська ідея не могла внайти формули, що обед-

налаштував більшу частину населення країни, як українського, так і чужого. Неясність і москофілство в програмі зовнішньої політики не могли прикувати до українства також уваги за-границі, як до можливого міжнародного чинника. При тім ся неясність не була, як дехто думає, „малоросійською хитростю“ для улегшення легальної акції. Вона була щирою і представляла собою скоріше сю „малорасійську самоавтерженість“, которую подивляла ще цариця Катерина в наших дідах, що так легко захоплювали ся чужими національними ідеалами. Немислимий хаос і мішанина зі селянського демократизму і соціалістичної діктатури, з міжнародного братерства і націоналізму, з патріотизму і славянофільської дурійки, хитаня між „королем Данилом“ і світовою революцією, між визволенням нації та визволенням пролетаріату, між Костомаровим та Лловайським — ось що панувало в головах нашої інтелігенції перед війною і революцією. Не маючи ясного національного ідеалу, котрий моглиб протиставити російському, ставала інтелігенція під взглядом національним мертвим чинником: активні, що широко переймали ся російським ідеалом, переходили до московського табору, пасивні, що не хотіли сего робити — кінчали провансальством. Провансальство і москофілство — такі були два бігуни, до котрих йшла наша інтелігенція. Такими були два береги, між котрими, як човно без керми, шамотала ся скалічена політична думка українського інтелігента в остатні літа перед nibухом війни.

Велику частину відповідальності за пануючу в нас сентиментально-космополітську, москофільсько гуманітарну ідеольськію поносила людина, що і досі є головним вождем українського націоналізму. Чоловік, котрий свою великою інтелігенцією і працьовитістю відіграв величезну роль в розвитку нашої політичної думки, чоловік, котрого вважають своїм учителем майже всі наці партій — Драгоманів. Річ природна, що Драгоманів має великі заслуги перед нашим поколінням та ніхто йому іх ніколи не відбере. Сі заслуги були — його кольosalна праця, його широка освіта і се, що він вперше поставив українство, яко питання політичне (що зрештою його епігони так само скоро, як і ґрунтовно забули) та підкреслював значіння національних традіцій. Але не відбираючи сих вели-

чезних заслуг Драгоманова треба врешті раз ствердити, що цілім напрямком і духом свої науки він приніс надзвичайні шкоди здоровому розвиткові українського націоналізму. Сі шкоди випливали з трох зasadничих ідей Драгоманова: з його космополітизму, з його нереконаного і старано обґрунтсуваного (але не обґрунтованого) політичного москвофільства, на котре він терпів, хоч як се не стараються зашеречити його ученики, далі з його неясного розуміння суті національних конфліктів, нарешті з його дивного погляду на українство, котрий трохи зближався до погляду цілої нашої інтелігенції, що дивила ся на українство не то, як на націю, не то як на соціальну верству.

Вся наука Драгоманова була наскрізь пересякнута сим неясним і туманим космополітичним універсалізмом, пілій отруйний вплив котрого ми власне тепер відчуваємо на собі. На його думку всякий націоналізм повинен був бути поставлений „під контроль космополітизму“ („Листи на Наддніпрянську Україну“, ст. 17). Сей космополітизм уявляв він собі не все ясно. Раз були се взагалі „поступові європейські ідеї“, раз знова близче не означений соціалізм, котрому, як він думав робили уступки і англійські „міністри і консерватори“, і „німецький імператор і Папа“ (там же, ст. 37). Провідної думки для громадської праці він шукає не в „почутях та інтересах національних“, але „в інтересах інтернаціональних, вселюдських“ (там же, ст. 38). Через те він відкидає націоналізм, „а надто такий, котрий себе сам протиставляє людскости або космополітизму“. Він відкидає ненависть до других народів. Для него національність допускала ся тільки „в ґрунті і в формах культурної праці“, а „космополітизм в ідеях і цілях“ (там же, ст. 38). Він був переконаний, що се дух часу, та що тепер скрізь в Європі „висунулись на перший план тенденції космополітичні або універсаліні“ (там же, ст. 109). Таке підпорядковання національного моменту моментові „вселюдському“, підхоплене, розпопулярізоване і звульгарізоване його учениками, а особливо нашою пресою в часі між першою і другою революціями, счинило в молодій та кволій напіональній свідомості нашої інтелігенції неможливе спустошення. Перше всего через те, що звичайно йшли до нас ріжні „інтернаціональні“ ідеї

з Росії, а йдучи звідтіля були вони звичайно тільки маскою, що прикривала іх націоналістичну суть. Так було зі славянофілством, так було з боротьбою проти німецького *Drang nach Osten*. Так було зрештою також з — „світовою революцією“. Всі вони, сі цілком, на пів і чверть універсальні або космополітичні ідеї, я в кожнім разі далекі від „вузького“ націоналізму — були плащиком, в котрім заявляв ся до нас заборчий імперіалізм Росії. Респект, з котрим, між іншими під великим впливом Драгоманова, стрічалися сі ідеї в нас і страх протиставляти ім націоналістичні гасла допровадив до повної безплодності політичну думку на Україні. Пересякнутий сими ідеалами, звикнувши після вкавівки Драгоманова ставити національні постулати під контроль космополітичних, мірив український інтелігент всі завдання національної політики „інтернаціональним“, а на практиці московським, мірилом. Соціаліст роздирав програму самостійності, заміняючи „самостійну Україну“ — „дядьком Дмитром“, живцем відписуючи програму „укр. с.-д. робітн. партії“ з універсальної російської. В сій „універсальній“ програмі шукав він також розвязання аграрної справи на Україні. З простолінійною льготкою ігноранта російський соціаліст ділив всю людськість на пролетаріат і буржуазію. Для селянства, яко особливої кляси з власною програмою серед сих бігунів не було місця. Не могли знайти для него сего місця і наші соціалісти, загінотізовані „універсальною“ ідею соціалізму, „котрому навіть Папа і Германський імператор робили уступки“. Вони так само, як іх російські товариши впихали многоміліонову селянську масу на прокрустове ліжко соціал-демократії. З респекту до сих „універсальних“ ідеалів вагав ся український інтелігент до останого моменту, навіть під час війни, втягати в свої комбінації „клерикальну“ Австрію або „гогенцолернську“ Німечину, не бачучи в своїй наївності, як чудово лучили сі самі універсальні ідеали в Росіяніна Плеханова в підтриманням династії Романових. З респекту до тих самих ідей звикли в нас взагалі ховати національний прапор всякою ишою, щоби лиш не „шовіністичною“, сино-жовтою, ганчіркою. Се раз виявляло ся в обороні українського шкільництва сим аргументом, що се улегшило засвоєння „державної мови“; раз

в порадах домагати ся не національної автономії, а тільки адміністративної, під полою котрої хитроуму Малоросу вдалося провести і першу (програма Драгоманова). А особливо величезну шкоду вирядив нам сей універсалізм Драгоманова через проповідь „братерства народів“, через боротьбу з ширенням „ненависті до інших народів“. Сама по собі чудова засада звела ся на практиці до повного абсурду, бо в сей час, коли українська ідея мала перед собою важучих на її життя безліч ворогів, ій проповідувалася поміркованість і залишення ненависті, в сей час, коли одним фронтом стояла проти нас Росія нас переконувано, що сего фронту в суті річи нема та що проти нас тільки кущка „алонамережних лічностей“. Сим ослаблювано чуйшість національної свідомості, сим її ошукано і приспано аби зненацька збудити в огні революції. Тоді зачали ся, розуміється ся, несподівані відкриття: „несподіванка“ що до московського лібералізму, „несподіванка“ що до московського соціалізму і т. д. Стукали голобєю о мур, розбиваючи її до крові, там де сподівали ся — братерського поцілунка. Коли українська національна думка щойно крівавим досвідом остатніх років зачала приходити до правильної оцінки по-політичної, ідеольгії ріжних верств російського народу, до свідомості зasadничої ворожості російського народу до українських домагань, то вина в сему в значній мірі паде на сих наївних ілюзіоністів, котрі свідоючи прищеплювали напів віру в „всеслюдські ідеали“, в „солідарність працюючих класів всіх народів“ і погорду до релігії ненависті.

Другим моментом політичної ідеольгії Драгоманова, котрий уемно відбив ся на формованню нашого національного ідеалу — було його політичне москвофілство. Він правда, в супереч його ученикам, (особливо з першої „Громадської Думки“ і з „Ради“) бачив в українстві не тільки культурний а й політичний рух. Але ціли сего руху він розумів дуже вузько і вважав іх паралельними з цілями Росії, і в сім була його зasadнича похибка. Вже тоді російські політичні мислителі, як Леонтьев (котрого, м. и. і Драгоманів раз цітує) і інші, виразно формулювали своє відношення до Європи, в котрій вони бачили зasadничого противника Росії. Вже тоді бачили вони в славянстві, а в тім числі і в нас, тільки поміст, котрий

треба „відевропізувати“, аби по нім перейти на підбій Європи. Вже тоді вони ставили російську месіянську мету так високо, що готові були зачекати в „визволення“ Славян і з усуненням Турків з Європи, коли се повелоб до опанування Константінополя одною з великих європейських держав. Та Драгоманів сего не бачив. Він не бачив того, що бачили його російські сучасники, а навіть іх батьки: що унезалежнення якоїсь країни від Росії (України або Польщі) може настути тільки при ослабленню Росії та при зміцненню Європи. Ненависті до Росії в него не було і сліду, а слова Достоєвского: „кожний Росіянин, що став Європейцем не може не ненавидіти Росії“, напевне звучали для него абсурдом . . .

Таким самим абсурдомуважав він також політику сепаратизму від Росії, і то не тільки з тих причин, котрі він подає офіціально: що він, нібито не бачив „ніяких серіозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії“ (Листи, ст. 82), ніякої поважної групи, на котрій сей сепаратизм мігби оперти ся. Сі причини не були правдиві. Вже хочби тому, що розвиваючи свій програму перебудови Росії („Історіч. Польща і великоруськ. демокр.“, ст. 266) він проговорюється: „ми не вважаємо можливим вдавати ся в розвування про те, хто властиво тепер може взяти ся за здійснення бажаної нам перебудови Росії, тим більше, що, правду кажучи, всі громадські елементи, що виявляли себе за останій час, і уряд, і революціонери, і земство дуже мало збуджують в нас оптимістичних сподіванок.“ Отже „правду кажучи“ Драгоманів навіть для здійснення свого програму (котрий він протиставляє сепаратизму) так само як і для здійснення сепаратистичного програму не бачив громадських елементів, на котрі можна булоб сперти ся при його здійсненню. Навіть в земстві — ні, в сім земстві, котре спершу він представляв, яко головну остою свої політики. Отже, „правду кажучи“ підстав для його політики перебудови Росії було так само мало (або так само багато), як і для програму сепаратизму? Чому ж він вибрав не другий, а перший. Тому, що в него говорив переконаний політичний московофіл. Тому, що він відкидав програму сепаратизму не тільки через те, що нібито це було верств, на котрі можна булоб сперти ся борючи ся

за сю програму — він був засадничим ії противником. Бо одна річ — не допускати можливості практично осягнути якусь ціль в даний момент, а друга річ — виставляти сю ціль як пождану, хоч і віддалену. Як напр., від самого повстання соціалізму представляє сей останій соціалізацію средств продукції яко програму максімум, суспільні реформи, яко програму мінімум. Сі ріжниці дуже добре звав і сам Драгоманів, для котрого його програма демократизації Росії також була до певної міри програмою максімум. Він сам писав: „ми зовсім не думаемо вимагати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім політичним режимом. Ми знаємо, що се праця не легка і ризиковна. Тільки ж з того не виходить, щоб наші земляки мусіли держати в тумані і свої голови. Се вже зовсім недостойно поважної людини. Треба раз на завше признати, що серіозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі“ (Листи, ст. 51). Отже, як видно, сам Драгоманів розріжняв дуже добре — виставлення політичної мети в програмі, і можливість в даний момент за сю мету бороти ся. Колиб він відкидав сепаратизм не засадничо, а тільки в браку сих груп суспільності, котрі моглиб в даний момент бороти ся за него, він сказавби всім противникам сепаратизму, парофразуючи себе самого: „ми зовсім не думаемо вимагати від кого небудь з наших земляків у Росії активної боротьби з російською державностю, ми знаємо, що се праця не легка і ризиковна. Тільки ж з того не виходить, щоб наші земляки мусіли держати в тумані свої голови. Се вже зовсім не достойно поважних людей. Треба раз на завше признати, що серіозна праця для української маси неможлива, поки ми не відірвемо ся від Росії.“ Так мусівби сказати Драгоманів, колиб він не був прінципіальним противником української самостійності, колиб він не хотів „держати в тумані голови своїх земляків“. Але він був прінципіальним противником сепарації від Росії. Він навіть глузував з тої ідеї! „В прінціпі, — писав він, — не тільки нація чи племя має право на осібну державу, але навіть всяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Маріно . . . Схотіли дві частини Апенцелю поділитись на осібні пів-кан-

тони і живуть собі так . . . То чомуб не то Україні, а навіть Миргородові і Сорочинцям не бути осібною державою!“ (Листи, ст. 43). Представте собі, що в такім глумливім тоні говорить про свій програм-максимум соціаліст, ви будете мати відповідь на питання: чи Драгоманів був тактичним тільки, чи зasadничим противником української самостійності . . .

Розуміється, що в сім анархістичним крузі ідей не могла знайти собі місця ідея державної сувереності. Де причини ворожості Драгоманова до сеї ідеї? Причини були сі, що він уважав політичні інтереси України ідентичними з інтересами російського імперіалізму, і в сім, на мою гадку, лежить найфатальніші похибка сего, зрештою ясного і тверезого розуму, похибка, що мала для розвою нашої політичної думки найшкідливіші наслідки. Він був переконаний, що Росія „виповняла і наші національні задачі“, що „такими національними задачами були м. и.: увільнення нашої країни від насильства татарсько-турецького і від підданства польського“. Сю задачу мусіла виконати Росія, бо Польща була „державою балтійського басену, і через те байдужою до чорноморської справи“, Москва тягнала до сего моря Донщина, і тому сю нашу задачу мусіла виконати якраз вона (Листи, ст. 18). Тому і „присяга Богдана Хмельницького цареві восточному була актом не тільки натуральним, але й цілком національним“ (Тамже, ст. 20). Тому бачив він багато спільніх інтересів між Україною і Росією, напр. право колонізації країн між Доном і Уралом (Чудацькі Думки про українську справу, ст. 94). Тому експанзія російська на Полудню, переступаючи через труп самостійної України, довершила ся для него „на задоволеня самої України, котра дістає тепер . . . береги Чорного Моря“ (Іст. Польща, ст. 23). В своїх фатальних похибках йде Драгоманів ще дальше. Він уважав ідентичними не тільки інтереси України та Росії, але й інтереси Росії та всого славянства! Він думав, що „Поляки все будуть іграшкою інтріганів, поки не злучать свої долі з долею інших Славян“ (Васточная палітика Германії і абрусеціє ст. 15) і уважав „зовсім природним, що німецько-мадярські інтереси знаходять ся в протиенстві до російських і (sic!) славянських!“ Він був противником розкладу Росії та вважав „моральним обовязком перед рідним“

краєм (яким?) вказати на заміри дуже живлені в німецькій літературі на королівство польське“ (тамже, ст. 62). Українські експедиції на береги турецькі в XVI—XVII. віках — се для него початок „тої російської (sic!) історичної місії, за яку взяла ся Російська Імперія по прилученню України“ (там же, ст. 86). Як бачимо, коли заходила мова про зовнішню політику, Україна в Драгоманова моментально розпливала ся в Росії, которую він називає навіть „рідним краєм“ (!). Для него відірвання України і павіль Польщі від Росії зasadничо недопустиме, бо перечить російському імперіалізму, котрий Драгоманів ідентифікує з українськими національними інтересами. По всім сказанім в перших розділах цієї праці, нема що доводити недоречність думок, що національні інтереси України можна нібіто реалізувати не проти Росії, але з нею. Оправданн ідеям Драгоманова не можна шукати навіть в сім, що в той час російсько-український конфлікт не набрав таких гострих форм та що не можна було передбачати конечності боротьби з Росією. Об'єктивні підстави сего конфлікту були, була й наша історія, що вказувала на сей конфлікт. Історія, котра свідчила, що була в нас тенденція рятувати наш стан посіданя на Чорному Морі в союзі з всіми іншими державами, навіть з тими самими Турками і Татарами, проти Росії. Але для Драгоманова ці тенденції не існували, для него, для котрого Мазепа і Орлик були не виразниками національних прагнень, тільки „виключними появами“ (Листи, ст. 17). Рівно ж не розумів він, що Переяславський акт був актом розpacі, котрий навіть його творцем мислив ся, як щось хвилеве. Не існували для него і свідчення самовидця сих подій, Серба Крижаніча, котрий знайшов на Україні велику „палітіческу ересь, що жіть под православним царством Московським горше турецької муکі і егішетсько рабства“. Мимо голосів самих Росіян, котрі товмачили російську імперіалістичну ідею, як знищена цілітичної ролі славянства, мимо цілої 300-літньої практики російської зовнішньої політики, Драгоманів тримався своїх думок. Аргументація його була досить іроверхова. Він думав, що як Росія, так і Україна були заінтересовані в посіданю чорноморських берегів (що було зовсім слушно), та що через те між обома народами виростає певна спільність політичних ідеалів (що було зовсім неслушно). Бо в

такім разі мусілаб існувати тожсамість національно-політичних ідеалів Чехії та Австрії, бо чеські королі все стреміли до берегів Адрії тай Габсбургі, анектуючи Чехію та завойовуючи адрійське побережя також, кажучи словами Драгоманова, „виповняли і національні задачі“ Чехії?! Отже не буlob ніяких підстав для чеського сепаратизму, ані для югославянського? І тому „присяга Чехії Габсбургам булаб актом не тільки на-туральним але й цілком національним“?! Дальше, в такім випадку і Бельгія мусілаб не так вже нарікати на німецьку окупацію, котра лишала неторкнутимися осягнуті Бельгією „національні задачі“ — володіння берегами океана? Нарешті: сам Драгоманів узнає, що Польща була державою балтийського басену. Як Україна, котра з тяжкою бідою сама ледви могла утвердити ся над Чорним Морем, так і Польща над Балтицьким. Отже, парофразуючи Драгоманова, Росія завойовуючи сі береги, а потім анектуючи і саму Польщу — ділала також в національних інтересах Поляків, бо забезпечувала їм посідання балтійського побережя?! Се значить доводити ідею Драгоманова до абсурда? Але вона є ним в самім заложенню. Причина сеї зasadничої похибки була ся, що коли дві держави, або народи, мають деякі спільні обекти в зовнішній політиці, то се веде не до іх союзу, як вчив Драгоманів, а до рівалізації, як вчитъ історія. Бо здобуваючи „для нас“ береги Чорного Моря, Росія думала не о сім, тільки о своїх інтересах, о стратегічнім забезпеченю експансіонізма і України проти можливої загрози зі сторони Європи, і більше ні о чім. Як зрештою і Австрія стоячи міцяючи ногою на Адрії, дбала тільки про скріплення свої стратегічної позіції в цілях там більше успішного панування на тими самими Чехами та Югославіями. Драгоманів не хотів бачити, що під взглядом економічним російський імперіалізм привіз нас не до здобуття чорноморських портів, а до кольоніального в'язиску, а під. взглядом політичним і культурним — до ослаблення відпорної сили нації та до політичної летаргії. Перша преміса Драгоманова, що Українці самі не зуміли здійснити свій національний ідеал, і тому мусіли з волею чи проти волі, прийняти поміч Москви, привела його до ворожості до всяких сепаратизмів. Ся преміса та ще його розуміння космополітизма, що змушувало його думати, що еволюція народів

в Європі вже переростає рамки державних організацій і стремить до Федерації. Такі були його і вихованого ним покоління ідеї, і тому, коли наша суспільність стала перед страшним завданням політичної організації українства, то не могла вона нічо іншого зазнати, як повторити драгоманівську клятву на російську державність. „Сей напад Німеччини, — писала київська „Рада“ в момент вибуху війни, — загрожує великим нещастям нашему українському народу і народ наш, як підданий російської імперії (що за горда мова!), стоїть перед очевидним і простим фактом: треба боронити імперію, треба обороняти свої доми, волю (sic!), своє добро“ (ч. 163, 20. липня 1914. р.).

Як бачимо, як се зрештою все буває, думки Драгоманова, що мали хоч позір аргументації, знайшли в його епігонів дуже просту, зрозумілу для кожного мужика синтезу: ми піддані російської імперії, отже маємо ії боронити і сю „волю“, которую в ній заживаем . . . Се називало ся політичним ідеалом нації!

Ідентіфікуючи цілі України з цілями Росії, уважаючи іх властиво за одну політичну націю не міг зрозуміти Драгоманів і суті конфлікту між обома народами. Для него сей конфлікт не був суперечкою між націями, а відповідальність за русофікаторську політику на Україні поносив не народ, а правлячі кола. Се не дало йому можливості виробити ясну програму національної політики, котра вся обмежувала ся для него боротьбою з режимом.

Коли ми захочемо близьше підійти до питання чому Драгоманів не бачив того, що бачили многі його сучасники — Росіяни, не кажучи вже про Європейців, то прийдемо до висліду, що спершу може видати ся навіть трохи парадоксальним. Отже причина цілістичного московільства Драгоманова була та сама, що й у галицьких московілів старої та новійшої дати (адораторів Брусілова в 1914. р. і — Буденого чи Денікіна в 1919. і 1920.) що і в заметельчених московським універсалітським дурманом українських соціалістів і в наших мужиків катеринінської доби. Причина ся була: ставлення засади егалітарізму, інтересів соціальних понад національні і політичні. Думка властива всім політично нерозвиненим верствам і соціально незріжничкованим націям, а особливо іх інтелігенції, що безперестано плутала поняття нації з поняттям суспільної

кляси. Колись наш селянин думав, що цар принесе йому волю і тому готов був зректи ся всіх політичних прав за сочевицю економічних полегш. Його прімітивна льогіка не здавала собі справи, що навіть хвилевий економічний успіх в решті решт вищий націю, котра продає право свого політичного первородства, право самій рішати власні справи. Його льогіка не розуміла, що зберігаючи се остатне право, так скажати, право національної недоторканості, нація скоріше чи пізніше ліше урядить також свої соціальні справи у власнім, а не в інтересі чужинця. Як відомо, гайдамаки, що кликали на поміч проти своїх панів царя, ним же були повернуті скоро в кріпацтво, і скоро переконалися в хибності своїх сподіванок. Наша інтелігенція сего переконання ще не набрала. Не мав його і Драгоманів. Він, як і В. Антонович, глядів почали на українську націю, як гляділа на неї наша інтелігенція перед війною: майже як на соціальну верству. В своїй сповіді, писав колись В. Антонович (*„Основа“* 1862. р. ч. I, ст. 94—95): „я перевертењ і гордій з того, так точнісінько, як буду гордій в Америці, коли ставбиabolіціоністом з плянтаром“. Огже, Поляки — се не нація, а плянтари, Українці — також не нація; а невільники, і одні і другі — просто соціальні версты, що ведуть між собою боротьбу. Трохи подібний погляд на цю справу мав також Драгоманів, котрий, як і Антонович, ставляв економічні і соціальні інтереси на перший план, жертвуючи для них ідеалом політичної самостійності. „Колиб я був Поляком, — писав він — я благословлявби небо, що остане польське повстання не вдалося і в той самий час перешкодило завершеню системи маркіза Велепольського конституцію для Королівства Польського. І в однім і в другім разі Польща могла стати конституційною державою, в злукі з Росією чи ні, але з перевагою в представництві аристократії . . . , котра ніколи не потерпіла нічо подібного тому устрою селянського стану в Польщі, який запроваджено в 1864. р. московським урядом. А забезпечення мас народу — се такий здобуток для країни і національності, для котрого варто навіть багато перетерпіти“ (Васточ. Паліт. Германії, ст. 132). Який сенс сеї вражуючої свою наївностю тиради? Її сенс — прімат ідеї егалітарності над політичною свободою і національною незалежністю, ідеї, котра змушувала многих

Росіян тішити ся, що спроби „верховників“ в XVIII. в. обмежити царську владу не довели до нічого, бо „дворянський парламент“ також ніколи не дав більші волі селянам; ідеї, що дала початок легенді про „народного царя“, ідеї спільноти всім політичним московофілам від сосницького гайдамаки XVIII. в. до галицького соціаліста XX. в. ідеї, котра змушує також деяких наших учених тішити ся, що Петро І. зламав українське панство; ідеї верстви, кляси, а не нації, ідеї східних партій, а не Європейців, для котрих навіть сурогати політичної свободи, самодіяльності дорозі вічного щастя під деспотом.

Не потребую тут вказувати на нестійність аргументації Драгоманова, що нібіто незалежна Польща не могла так скоро прийти до селянської реформи. Його твердження найліпше збивають ся такими фактами, як 1648. рік на Україні, або варшавська конституція 3-го Мая, котра, якби поверховно не розвязувала селянське питання в Польщі, все ж таки ставляла селянина в ліпше положення ніж в котрім він був тоді в Росії. Тут важно сконстатувати тільки дієний факт, що Драгоманів був взагалі сторонником „народної монархії“, сторонником незріжничкованої суспільності без пануючих класів, але зате з одним деспотом на горі, котрому не нині то може за сто літ, але захочеть ся ущасливити своїх підданих якоюсь великою реформою. Тепер на більшевіцьких експериментах ми можемо переконати ся до чого доводить така політика „просвіченого абсолютизму“, політика натхнення, що не спирається на політично розвинену і активну суспільність. Більшевізм навчив нас бачити, в які форми виливаються в політично аморфних суспільностях соціальні реформи, коли по першім „вундеркінді“ (Александру II.) не знайшлося в 1917. р. другого, котрий міг би довершити діло свого попередника. Напевно ні в самостійній Польщі, ні в самостійній Україні, де, як скрізь в Європі зrudіментів політичної свободи повсталаб демократія, де народ не стративби політичної активності, — не довелося ся б селянам так довго ждати на своє остаточне увільнення, як в Росії, бо аж до 1917. р. Драгоманів сего всого не бачив. Читаючи ще раз вже наведені цітати з него, так ічується за ними відгомін старці давно знатої ідеї: „нема визволення без Росії“. Ідеї з котрої зробилася ідеологія Росії — центра світової революції, Росії — визволительки народів, ідея російсь-

кого месіанства. Зіставляючи в одну цілість всі писання Драгоманова, відносить ся вражіння, що він справді був недалекий від сеї ідеї. Росія — для него — здійснювала наші національні ідеали і соціальні ідеали польського селянства, а ворогами сих націй — були Туречина, Німечина і Австрія вся Європа, та ще іх власні інтелігентні класи, ті самі отже, що й вороги Росії . . . Як се все знайоме, і як мало виграють сі ідеї в іх обоснованости навіть тоді коли в числі іх оборонців знаходимо Драгоманова! Не дивно, що з такими думками сумнівав ся Драгоманів хто ворог Поляків, чи московський уряд чи весь народ? Не дивно, коли він думав, що „наклін до православія (себто пропаганда платних московських агентів — Д.) може послужити в Галичині якраз свободі совісти і поділу церкви від держави“ (Листи, ст. 30. та інш.). Куди може довести ясний зрештою розум, затуманений ідеями московського месіанства і космополітизму!

Сей космополітизм і туманий соціалізм, замісць націоналізму, невміння поставити осібного українського політичного ідеалу, плутаниця ідеала національного з ідеалами суспільних верств і, в наслідок сего, неспособність оцінити суть російсько-українського антагонізму — ось були найголовніші хиби науки Драгоманова, що були в значній мірі причиною умового калітва цілої нашої інтелігенції остатніх двох генерацій. Недавно ювілей Драгоманова обходили, як ювілей пророка „нової України“. Трівожна ознака закамяніlosti нашої політичної думки . . .

Зникати відповідальність за ідейний сумбур, що панує в головах нашої інтелігенції на самого Драгоманова булоб, одначе, неслушно. Бо його ідеї були запопулярізовані і звульгарізовані цілою хмарою його епігонів, а в першій лінії чоловіком, що недавно став на чоло партії соціалістів-революціонерів, а перед тим з всею енергією підтримував віру в російський лібералізм і зневіру у власний народ, та про котрого буде мова пізніше.

Не більше ясности і одностайноти і в політичній ідеології виказав також український „Ульстер“ (Ульстер — англікансько-брітійська частина католицької Ірландії, її національна меншість, упертий противник сепарації Ірландії від триединого королівства). Ся наша „національна схизма“ скла-

дала ся: з російської міської інтелігенції, безуслівно по російськи буржуазно чи соціалістично настроеної, в своїй масі інертної; з жидівства та з чужого національно капіталу і великої земельної посіlosti.

Жидівство на Україні, як зрештою і скрізь, було на стороні пануючої нації. Може тому були глибші причини. Певна покревність жидівської та російської психіки: психіки обох народів, що досі залишилися майже народами номадами. Такі покревности у вдачі Жидів і Москалів справді мають ся. І одні і другі такі самі буквоїди, одні й другі — страшні докторатики і формалісти. Перші — привязані до букви своїх святих книг, другі — вічно готові счинити суперечку задля хибного розуміння того чи іншого слова в Маркса, або задля поширення одного слова в титулярі царя, як се робили посли перших Романових, роблячи з того не раз навіть *casus belli*. Як Жиди, так і Москалі — в своїх власних очах „вибрана нація“, і коли майже всі жидівські партії приступили до большевізму, то чи се не тому, що в крові сеї раси лежить месіанська ідея? В своєму гето вони чекали Месію на білім коні, поза гетом — бачуть вони його, як Блок, йдучого за червоним прапором. Обидва народи в суті річі ненавидять теперішнє життя та його втіхи. Обидва — надзвичайно ексклюзивні і се був ніхто інший, як жидівський соціаліст Юлій Урі, котрий за большевізмом своїх земляків в Росії добавив той самий нахил до месіанства. „Треба мати, — писав він в сприяючій большевікам *Humanité* (один з грудневих номерів 1920. р.), — треба мати справді зарозумілість моїх російських одновірців, треба бути переконаним, як багато дітей гето, що вони тільки сини Давида, що вони тільки посідають „правдивий закон“ аби мати нахабство говорити всім великим партіям: не увійдете до Інтернаціоналі поки не приймете спершу наші умови і нашу тактику. Не кожний, хто хоче увійде в землю обіцяну, бо тільки чисті допущені туди. Треба спершу відчитати символ віри, сліпо йти за святим письмом, інакше лише здалека зобачите Сіон-Москву“. Зближення Жидів до Росіян ще пояснюється їх любовю до скрайностей і неодин Жид в нападі широти признається, що Жидам, як нації пригніченій нема рації „чіпляти ся за сучасні форми культури, за сучасний порядок життя“. Навпаки їх національний ідеал

веде скорійше в сторону „катастрофічних можливостей“, бо тільки катастрофічний перебіг історії зможе в найкоротший час принести жidівству повне національне визволення (Жидівська Трибуна, Париж, 2. VII. 1920. р., ч. 27).

Якби там не було, чи мої припущення оправдані, чи тільки гіпотетичні; одно певне, що жidівство на Україні, як свою месіанською фільозофією, так і своїм русофілством, так і своїм космополітизмом (наслідком розпорощеня раси) мусить ворожо ставити ся до української національної ідеї.

Іншою була позіція вищих верств українського Ульстера. Капітал, мимо деяких націоналістичних тенденцій, що виявилися перед війною, був чужий ідеї української державності, але при відповідній політиці, опозиції сій ідеї не робивби. Земельне панство мало за собою великі національні історичні традиції, відгомін котрих чутно ще навіть в XIX. віці. Сі традиції тліли ще в деяких родах, як в спольщених, так і в змосковщених, навіть за наших часів, але в великій своїй частині наше земельне панство було цілком полонене російською державною ідеєю. В сій його ворожій українству позіції укрішив його також новий український рух, котрий виступав в першій лінії, як рух соціальний, не дбаючи про створення державної ідеології, в котрій знайшло сяб місце — нехай під суворими умовами, але для всіх класів суспільності. Такий український рух, в котрім наше панство бачило лише „гайдамачину“ не міг стати притягаючим центром навіть для найбільш ліберальних і українофілських верств вищої земельної аристократії на Україні. Ся тенденція українського руху, що не потрафив стати відразу на державницький ґрунт, скріпила і без того ясно виражені московофілські сіmpатії Росіян на Україні, а Поляків — заморозила в іх „нeвтральності“. Многі готові були погодити ся зі знищеннем Ульстера, але ні в якій разі зі знищеннем самих ульстерців, кожної іх ролі, навіть співробітництва в публичному житю.

Так мала ся справа з суспільними елементами на Україні в 1917. р. Маса селянства спрагнена соціальних реформ, але під взглядом політичної, консервативна, ксенофобна, ворожа всяким космополітичним і „гуманним“ гадкам. Напіональна схизма — нев'юча в свої сили, загрожена соціальною і національною революціями, але інертна і готова на компроміси; напіональна інтелігенція — пливаюча в своїй більшості під

прапором непродуманого, сино-жовтого соціалізму, далека від яких будь мрій про власну державу, з увагою скерованою виключно в сторону соціальної революції, антімілітарістична і, як се не звучить парадоксально, позбавлена всякого революційного розмаху, бодай в особах своїх вождів.

І се в той момент, коли славянофільство, германофобія та „американізація“ Росії — ідеї, що мали зліпити ріжні народи Росії в одну російську націю, з одним політичним ідеалом, — одна по одній банкротували, коли обективні умови і удари зовні категорично вимагали на „окраїнах“ падаючої імперії повстання нових власних центрів політичної волі!

Зачав ся період шукання наосліп, неясних поривів, хаотичної організації сил, без означеної мети. Період надання певних форм стихійному піднесеню мас, що йшли здійсняти обективну вимогу часу: створення нової київської держави. Період так званого національного будівництва.

VI.

Політична нікчемність російського елементу на Україні, як що до числа, так і до якости, зробила се, що з вибухом революції, в дуже короткий час влада в краю, оскільки в сі часи взагалі можна було говорити про владу, перейшла до української інтелігенції. Люди, котрі до ідеї української державності відносилися, як до гасла контр-революційного, котрі готові були орієнтувати ся на всякий російський фронт: війни з Німцями, революції, а ніколи на фронт національно-український, сі люди попали в трагі-комічне положення — будувати національну державу. Розуміючи під нацією раз пролетаріат, раз „трудове селянство“, раз знова „трудящий народ“, до котрого в віді великі ласки з поміж інтелігенції допускалися лікарські помішники, — більшість сих людей, ділетанти з виховання і демагоги в душі, льогічно прийшли до висновку, що будувати іх державу, під котрою розуміло ся щось в роді центрального комітету партії, можуть тільки сі, хтоуважав себе за представників сего мітчного „трудящого народу“. Монополь державного будівництва дістав ся отже до рук соціалістів, а що елемент справді державно-творчий і виправлений, неділетантський і недемагогічний знаходив ся тільки в рядах „буржуазії“, котру треба було препінь стерти на порох, то

ділетантство і демагогія стали паспортом кожного кандідата на державний пост. Розуміється, страх за буржуазію, що притягнута, до роботи, могла би киринити, не гравши великої ролі в людий з большевіцькою енергією. Але власне сего бракувало нашій інтелігенції, напханій туманими універсалістськими ідеалами і драгоманівським страхом перед всяким насильством і терором. Боячи ся сеї буржуазії більше як ся остатня ії, наша інтелігенція відкинула всяке співробітництво інших груп. Як в Щедріна в „Современной ідиллі“ була корпорація „странствующих палководцев“, котра скоро знайшла „прімененіє і в другіх ведомствах“, так повстала з соціалістичних партійників в нас „корпорація странствующих палітіков“, що одні мали монополь на ведення державних справ. Скоро до сеї корпорації будь що будь патріотів прилучила ся плеяда нових людей, ново-навернених грішників. Як колись до Січі, збігали ся під новий український прапор люди ріжних переконань, сумнівного минулого, необмежених апетитів на будучину і нічим незахитаної віри в свое провіденціальне для України значіння. Як сих, що йшли до Січовиків, питали ся тільки чи вірють в Святу Тройцю, так і ново-навернених питали ся лише чи вірють в соціалістичне Евангеліє і до якого соціалістичного „толку“ належать. Тоді Сезам отвірався і корпорація українських політиків заповняла ся ріжного рода шарвеною, що приносили з собою всі додатні та уjemні сторони сеї симпатичної породи людей: неперебірчивість в средствах, кареровництво, зарозумілість „случайних людей“, манери *bourgeois riches*, і почуття особистої гідності „з Івана пана“. Попри ідейних і старих Українців виринули люди, котрі в упорядкованих „буржуазних“ державах звикло сидіть не на лаві міністрів, а на лаві обжалованих. Але вони вели свої інтереси, не оглядаючись на боки. Українська суспільність була за безkritична, щож до вождів корпорації „странствуючих палітіков“, то вони на всякі рекрімінації мали стереотипну щедринську відповідь: „мерзавець, но на правильной стезе стайл“, що в данім випадку значило: „але належить до соціалістичної партії“. Многі офіровали свої послуги нації, але вони були або „буржуа“, або „Поляки“ (себто не православні) або аристократи, що носили якесь славне в нашій історії імя, як перший український посол при Вати-

кані, як голова галицько-української церкви або, як останій тетьман. Таких ненавиділо ся найбільше, ненавиділо ся з щілою злостию жаби, що не могла стати волом, з ненавистю нових богачів до старого пана, котрого інтелігенцію і всяку іншу вищість над собою вони в глибинах своєї душі мусили признавати. Маса робітників не знаходила доступу до „корпорації політиків“, бо, як вже сказано, не були соціалістами. Се не значило, що в слово „соціаліст“ вкладав ся якийсь певний означений зміст. Далеко від сего! Соціаліст міг виробляти скоки, котрих позаздривши цірковий блазень: нині, разом з „Новим Временем“ виступати в обороні російського імперіалізму, завтра — тримати „революційний фронт“ з Керенським, по-завтра — як провідник українських комуністів або ес-ерів, пропонувати свої послуги московській Чрезвичайці, що правила Україною, далі знов каюти ся перед „всем чесним народом“ в своїх похибках, передполовднем — бути на утриманю військового міністерства одної з „імперіалістичних“ держав, пополовдни міністром республіки. Все се міг робити соціаліст і мимо сего лишати ся соціалістом. Як той самий цірковий блазень, чи коли „виступав“ з обличям насмарованим крейдою, чи рожевою пудрою, все лишав ся тим самим блазнем. В усіх цих хитанях в одиниць, вже публично розшифрованих, безперечно грато ролю розумовання Дона Базілю Бомарше, котрий все був прихильний тій стороні, що мала *des arguments irrésistibles dans ses poches*, в багатьох грали ролю амбіційки людей, що не могли дарувати своїм політичним противникам, що сі, а не вони, віхали або збиралі ся вікати або думали, що відуть до української столиці на білім коні. Але в маси партійників головною причиною іх хитань був застрашаючий брак всякого політичного ідеалу і свідомості метод до його реалізації, подруге — повне неуміння передбачати події та на підставі комбінацій виводити лінії свої політики. Кожний з них міг докладно довести, чому для робітництва потрібні всім годин праці, але як практично перевести сю реформу, аби же потерпіла видатність продукції, — не здав ніхто. Що вся земля мусить відійти до „народа“ — знали, але як зробити, щоби не пішла в нівець ціла земельна господарка і повязаний з нею промисел — не мали найменшого поняття. Знали, що армія — се „знаряддя в руках кляси експлоататорів“, в копій-

кових брошурах читали, що ії треба замінити на „міліцію“, як се мусіло бути в кожнім шануючім себе „соціалістическом атечестве“. Але, як зробити, щоб ся міліція фігурувала не тільки в партійній програмі, але була здібною до оборони краю, яко дісциплінована сила — про се ніхто не мав поняття. Знали, що „буржуазна фінансова система“ збудована на „ви-зиску працюючих мас“, але як видумати таку нову систему, щоб не ахнули ні спеціалісти, ні ляіки — сего ніоден „товариш-міністр“ не зінав. Всі, навіть запитані зневацька в сні, могли дати моментальну і нехибну відповідь про се, що, де, коли і як треба руйнувати, але нікому не був ясний проект будови. Не було також ії пляну. Сей плян не повстав навіть тоді, коли з права на ліво і з гори в діл краяла ся політична мапа Європи, коли над Росією вже висіла смерть, коли в крівавому хаосі війни падали тисячилітні держави і вставали з мертвих напів забуті народи. Навіть в сей момент світової катастрофи вагала ся наша інтелігенція виступити з ясним і власним національно-політичним програмом. Вона се зробила, але проти волі, пхнута масою і подіями. Мимо страшних лекцій революції не хотіла інтелігенція розуміти суті російсько-українського конфлікту, бо соціалістичний мозок відмовляв ся розуміти таку річ, як конфлікт двох націй, двох рас. Він зінав тільки боротьбу кляс, всяка ж боротьба між народами, що повинні пре-цінь любити оден другого, була певно сатанською грою „ви-зискувачів“ або фортелем „тайної діпломатії“. Сі примітивні погляди, переплітаючись з закоріненим майже в кожного ін-телігента московофільством привели до сеї політики угоди, що характеризує весь розвиток подій на Україні навіть в сей час, коли вона була в стані війни в Росію. Навіть проголо-шуючи самостійність, наші соціалісти не могли відрвати ся від думки, що справа України тісно звязана з справою Росії, а котрою вона має — як се думав і Драгоманів — одні й ті самі зовнішні політичні інтереси: боротьба з німецьким „по-суванням на Схід“ під час війни, „спільний революційний фронт“ за Керенського, „фронт світової революції“ — за болшевиків. З Росією могли ми сперечати ся і навіть воювати, але коли ходило о Європу, о Польшу, або о „антантський імперіалізм“, тоді ми виступали разом в Росію. Тоді наша суперечка з Росією була — „домашнім спором“, („старий спор Славян между

сабою“), до котрого чужинцям було зась і котрий на всяку інтервенцію зовні міг не в одного нашого соціаліста викликати патріотичну відправу подібну до „клеветникам Росії“ Пушкіна. Ті немногі моменти, коли наші правлячі круги отверто та ясно виступали проти Росії треба завдячувати не свідомому пляну, а, як пізніше побачимо, або енергії більш ясно видючих одиниць, або частійше, упертому натискові мас, котрі пхали москофілську інтелігенцію в антросійськім напрямку. Самі ж інтелігенції ходило не стільки о боротьбу з російським народом, як о боротьбу з режимом або навіть з його хибами, з незначними дефектами, зрештою досить доброго механізму: спершу з непослідовністю російського конституціоналізму, далі з нещирістю Керенського, потім „похібками“ большевіцького централізму (як давніше з „похібками“ царського централізму на Україні), о боротьбу з „чорносотенчиною“, з „пятаковчиною“ і т. д., а ніколи з Росією, якою таюю. Доводило ся, що український конституціоналізм (автономія) ні скільки не суперечить російському, українське „радянство“ чудово дасть ся погодити з російським советізмом. Взагалі — що українська державна ідея дуже легко дасть ся зреалізувати в порозумінні з російською, а не проти неї. Ся наївна віра і брак власного політичного ідеалу привела до сеі політики зігзагів, і гопсаня, котра так характеристична для нас, до політики сидження між двома кріслами або скаканя з одного на друге, про котру буде мова пізніше. Подібно зігзагувала також наша внутрішня політика. Так як на віні не знали, на яку силу треба оперти ся, так не знала інтелігенція наша, на якій класі в середині країни мусить вона будувати свою силу. Зачали ся безконечні гопсаня і тут, які робили враження, що нашою політикою керує пара особистостей, котрим щастливий випадок позивав втікти з дому божевільних. В парі з тою нерішучістю що до цілий іх політики, йшла нерішучість і що до її метод. Тут було безконечне хитання між революцією та угодою, між політикою революційних жестів і таємних переговорів в передпокоях, при чім революцію ніколи не мислилося як національну, а переважно, як соціальну, що ще більше затирало границю між нашою та російською політикою. В обох випадках — і в пляні політичної роботи, і в методах звикло йшли на помашки шарпаючись з одного кінця в другий,

не ведучи маси за собою, але йдучи за нею. Глибиною причиною сего всего було безпорадне невміння передбачати події. В нас не передбачали світового конфлікту, ні еволюції московського лібералізму в сторону імперіалізму, ні націоналістичного підкладу большевізму. В наслідок сего будували політику не на схоплених тенденціях політичного розвою, тільки на натхненню, на політичних плітках, на заявах Савінкова або Раковського, приходячи від них в телячий захват — аж до нової бламажі. Все се приводило до якоїсь простітутці думки, котра робила для чужинців неможливим розбірати ся в нашій політиці. Одна й та сама особа, одна й та сама часопись могла протягом найкоротшого часу змінити свою політичну філіюю без найменшої видимої причини, без того, щоб в політиці наших сусідів зайдло щось таке, чого не можна було бачити ще вчора. Самозакоханість сих „політиків“ доходила до того, що громнувши в брудну калюжу, до котрої вони летіли, як до чистого озера, вони ще глузували з тих, що за двадцять кроків бачили в калюжі калюжу і не потребували в ній аж вилежувати ся, щоб пізнати, що се не прегарне озеро. Хаос думок, брак ясного ідеалу і метод політичного будівництва, страшена революційність на словах і наївна угодовість на практиці — такі були характеристичні риси нашої офіційальної політики остатніх літ. А поза нею йшла власною дорогою політика народніх мас, уперта, з інствіктівим, але завше вірним розумінням своїх цілей і метод до їхсягнення, недовірлива, чужа всяких ізмів, оперта на почутю великого расового антагонізму і своїх правдивих, невидуманих всякими „есами“, клясових інтересів. Коли під натиском мас, окремим енергійним одиницям удавало ся хоч на хвилину привести в координацію з бажаннями сеї маси офіційну політику, результати були близькі. Коли ж або під впливом ходу подій, або втручення соціалістичної інтелігенції, сю координацію загублено, наступав знов кавардак, котрому не передвиділося кінця.

Але спочатку сего не було видно. Спочатку, в медові місяці української свободи, в мартові дні 1917. р. про се не думали. Се була доба руйнації, себто доба, до котрої українська інтелігенція ніби була створена. Опріч того, під впливом рішучого настрою мас, вона не сміла вести соціалістичної полі-

тики, виступаючи тільки, як оборониця демократії. Так ій вдалося стати в Центральній Раді каліфом на годину, стати на час вібіто керуючим органом революції. Несподівано для неї самої. Зіди селянський, військовий, національний оден по однім виносили довіря до Ради. Політика, якої вони від Ради домагалися була політика національна і революційна. Такі домагання, як творення національного війська, скликання Українських Установчих Зборів, ставлені організованими українськими масами, були виразом волі нації створити з Києва осібний центр політичної волі, незалежний від Росії, подруге — створити сей центр самовільно, не оглядаючись на петербургський уряд, котрий ще до того сидів дуже не міцно, загрожений всячими заповідженями і незаповідженями револютами. Для політика, що будував свою тактику на тенденціях хвилини, завдання, здається ся, було ясне; поглиблювати розбуджений „національний шовінізм“ і ввести назріваючий конфлікт в рамки конфлікту Україна-Росія, звязуючи міцно політичні та соціальні гасла національної революції. Далі, робити революцію — революційним шляхом. Але Центральна Рада сего не зробила. Рвати в російським урядом вона не хотіла, бо до самостійності відносилася ся так само неприхильно, як і Росіяни. Ще менше хотіла вона „ослабити единий революційний фронт“. Бодай такий погляд має знаний український історик Поприщін, що недавно випустив трохтомовий твір про відродження нації. „Ми одразу, без вагання, без торгування повірили в революцію“ (гл. т. I, ст. 42), запевняє нас з обеззброючою наївностю автор книги, в котрій несмачна вульгарність стилю успішно конкурує з грубою примітивністю думки. А коли хто вірить комусь, як він може з ним бороти ся? „Зразу одпали всі інші способи увільнення, всі орієнтації на зовнішні ворожі Росії сили. Український сепаратизм тоді помер“ (яка шкода, акурат перед тим, як йому треба було вродити ся!). „Ми (себто Поприщін та його близькі) так широко, так безоглядно були закохані в свободолюбність руської демократії“ (т. I, ст. 42, 43), як розмріяний мартовський—Українець. „Щож до самостійності, то її навіть уважали небезпечною для революції ідею сепаратизму, бо вона могла розбити революційні сили всеї Росії“ (ст. 44), і борони Боже, повалити свободолюбного вождя нової Росії — незрівнаного декламатора Керенського. Правда, воля

народа виявляла ся величаво, але „стотисячні маніфестації“ всеж таки не зовсім перееконували! — „Хто його зна, а може се так собі, а в дійсності українство то є собі купка інтелігентів, яка гвалтує, робить шум і лякає спокійну совість чесного російського демократа“? (Ст. 67.) Сумнів був поважний і свідчив про глибоку віру українських соціалістів в українську справу. Опірч того, як було йти на перебій? „Ми ж не мали до того ні матеріальних, ні духових сил. Військо, отой штик, яким нас погрожували ще раз знищити (і котре, додам від себе, за пару місяців розлізло ся як руді миші по своїх хатах), було не нашим, хоч може частками і складало ся в українського елементу. Вся адміністрація, всі органи управління (котрих, знов додам від себе, також за пару місяців розігнала на чотири вітри нова більшевіцька революція) були також не наші“ (ст. 91). Правда, маніфестації та все нові величаві маніфестації йшли своїм порядком, але „ми“ старали ся ввести іх в лояльні рамки. Тому, коли з'явився всеукраїнський національний зізд 5—7/IV. 1917. р., то першою найбільш невідкличною справою соціалістичної інтелігенції було доводити „стурбованим Росіянам, що конгрес зовсім не має на меті проголосувати себе Установчими Зборами і брати державно-політичну владу в свої руки“ (ст. 90), а щоби заманіфестувати лояльність конгресу, до Тимчасового Уряду і Росії, то його голова, а теперішній предсідатель партії ес-ерів „поцілував представника уряду Суковкіна“ (ст. 97—8). Розбурхана маса могла лише під впливом „шовіністів“ попсувати сю іділю, і тому Центральній Раді, себто тимже „нам“ нічо не лишало ся, як для рятунку Керенського, — pardon! революційного фронту, робити революцію з чорного ходу та йти на переговори з Тимчасовим Урядом. Правда, як запевняє нас вже цітований Поприщин, тоді вже совети були сильнішими за уряд, і „влада дійсно була в руках не уряду, а совета, бо совет спирав ся на озброєні військові частини, на революційно рішучий пролетаріат, а правительство тільки на піддержку того самого совета, та й то з умовою, „остільки-оскільки“ (ст. 155), але мимо того соціалістичні представники відродження України виїхали до Екселенції Керенського, щоби представити йому „українські жалі““. Що робити? Льокайський кодекс моралі має свої правила — і „коли відродження нації повинно добу-

вати ся крім усіх інших способів і пониженням, і соромом, то українська демократія (себто — „ми“) щедро заплатила, як усій російській нації, так і її найпоступовійшій демократії“ (ст. 157). Хто сказав А мусить сказати Б. Хто цілував ся з Мілюковим і Суровкіним, мусів цілувати і Керенського . . .

Як перед царським урядом, котрому вона доказувала, що запровадження української мови в школі улекшить за- своєння „мови державної“ і зробить з Українців лояльних під- даних, так тепер благала „українська демократія“ Тимчасовий Уряд піти на деякі уступки, щоби „ся стихія (українська) стала найвірнійшим, найбільш одушевленим чинником волі Росії!“ (ст. 163). Ах, се були ще щасливі дні першої любові, коли соціалістичні противники українського сепаратизму офірували свої послуги не „світовій революції“, не „ділу пролетаріата“, а просто на просто — Росії! Перед її волею, обіцяли вони, клячатиме вся вдячна українська нація, революційний порив якого „ми“ всіми силами старали ся загальмувати.

Так стало ся, що замісць надати сій волі, що шукала чину, ясну мету, „ми“ звернули ся до Тимчасового Уряду (дні котрого були вже почислені), в петицію, суть котрої була: сподіванка (не домагання!), що „Тимчасове правительство ви- словить в тім або іншім акті прінципіально (тільки прін- ціпіально!) своє прихильне відношення (не волю законодавця, а тільки відношення!) до сего постулюту!“ (автономії) (ст. 164). Мова гідна революційної демократії що, счираючись на роз- бурхану масу вела від імені сеї маси переговори з засудженим вже на смерть буржуазним урядом! Така гідна, якби се була не цетиця Центральної Ради, а супліка Союза „Визволення України“ до цісаря Вільгельма, інших німецьких князів і — німецького народа, „прийти і володіти нами“. Але може се була тільки діпломатична форма, за котрою, в разі відмови, була приготована інша? Ні, ніякого страхіття ми не домагали ся. Ми тільки скромно хотіли, щоб правительство . . . вислови- вило . . . своє прихильне відношення . . . Тільки прінципіально. Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви імено до автономії України ставте ся „прихильно“. Не заводьте її зараз, ми готові скільки там треба ждати здійснення сего постулюту, не вирішайте його навіть тепер не кажіть, що так і буде, зая- віть тільки, що ви „прихильно ставитесь“ (ст. 166) . . . Така

автентична інтерпретація революційного кроку революційної української демократії... Наші предки, хочби ті, що в катеринівській законодавчій комісії домагалися того самого постулату, вели трохи гіднішу мову. Але вони не були соціалістами, ім не треба було рятувати революційного фронту, іх положення було легше. Хоч переслідування, на котрі зони себе наражали були поважніші від сих, котрим підпалиб-соціалістичні делегати Ради, колиб захотіли промовляти до Тимчасового Уряду мовою, відповідаючою, коли не товарищівській то загально-людській гідності. — Перші наслідки демаршу були такі, що його в Петербурзі просто не зрозуміли. Тимчасовий Уряд не міг собі просто представити, що в такий момент, момент практичних діл, знайшлися люди, які приїхали з Києва до них займатися теоретичними діскусіями і прохати, щоб видано прінципіальну декларацію про автономію. В Петербурзі питалися „який розмір сеї автономії уявляє собі Рада? Які права, які обовязки, які взаємовідносини між автономною Україною та Росією?“ (ст. 166) і т. д. На се делегати Ради відповіді не мали, бо ніякого проекту автономії з собою не мали. Діскусію довелося відрочити. Тимчасом, власне тепер більш ніж коли будь могли стати Рада на революційний шлях. Бо ніколи, як тепер не була українська маса готова вступити на сей шлях. Селянський зізд, що якраз в сей час радив в Київі, готов був на крайні кроки. Справоздання делегації з її подорожі „викликало таке обурення, що воно переліялось через край і заляло мавіть Центральну Раду. Длячого, навіщо вона посылала делегацію випрохувати милостій від сих віковічних ворогів нашого народу? Не проханнями, не переговорами, не справедливістю треба з ними балакати, а кулаком!“ (ст. 174). Подібний настрій був також серед учасників II. Військового Зізду: „піднесений, розпалений, рішучий, який нераз вибухав у гострих проповідях, промовах і вигуках на адресу Уряду“ (ст. 200). Зізд навіть ухвалив „Центральній Раді в сій справі (автономії) до Уряду більше не звертати ся, а негайно приступити до твердої організації в краю... себто до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу“ (ст. 202). Разом з тим настроем все яркійше виявлялась безсилість уряду, котрий не хотів балакати з Радою в той час, як сам був безсилій зреалізувати заборону Укра-

інського Військового Зізду, котрий мимо сеі заборони зійшов ся. Але мимо сего Рада не відразу вступила на шлях, котрий ій вказував і настрій людности і безсилість уряду. Вона роздумувала над тим, щоб стало ся, колиб революційний рух в широких розмірах удало ся викликати. Се можна булоб зробити, отвираючи напр. фронт і зеднуючи собі популярним гаслом мира військо, на котре потім можна булоб оперти ся в боротьбі з російським урядом. „На се ми мали досить сили. Обурене національне почуття українських воїків... помоглоб нам. Миб зруйнували фронт. Але що далаб нам і всій Росії така акція одчаю? Розгром російської армії? Відновлення Гогенцолернами дому Романових?“ (ст. 192). Аргументи, котрих не злякали ся большевіки перелякали на смерть українських патріотів „всієї Росії“ і змусили іх до поміркованості. Тим більше, що „національна організація війська була під той час потрібна не як технічна, фізична, чисто військова сила, а як моральна, як ще один доказ нашої дозрілости“ (ст. 139). Полуботківщів відправлено на фронт, а Рада вживала всего, „аби не внести серіозного заколоту уряду демократії“, аби стлумити новий порив до формування національної української армії. Тай се було цілком льготично. Бо нашо була потрібна ся армія в боротьбі з укоханою російською демократію, коли „ми“ мали за собою „справедливість, правду, совість, цілу купу гуманітарних ідей, виводів науки, здорового розуму“ (ст. 90), до котрих не моглаж лишити ся глухою російська демократія!? Для маси не Петербург, а Київ став вже фактичним центром, до котрого летіли ії думки та ії воля, тоді як над „нами“ північна столиця тяжила ще тяжкою зморою, немовби ії збудовано не на запорожських кістках, а на твердих черепах української соціалістичної інтелігенції. В сей переломовий момент „ми“ справді дали „ще один доказ нашої дозрілости“!

Самочина організація армії, самовільна політика в справі миру і отверте опертя на революційні маси проти цілком захитаного вже і підмінованого уряду — ось була тактика, що сама накидала ся біgom подій. Се була тактика національно-революційна, і тому власне Рада її — не вибрала. Замісць національної тактики вона мала соціальну, замісць революційної — угодову. Та й звідки мала взяти ся в сих людий сама ідея національної революції, коли майже ніхто з них не розу-

жів українсько-російського противенства, як конфлікту міжнаціонального? Коли вину за сей конфлікт спихали вони на режим або злу волю кількох одиниць? Коли дірективою для наших політиків була прецінь „воля Росії“, коли ім треба лише переконати своїх панів, що створення осібного центру політичного в Київ інтересам Росії ні скільки не суперечить? Коли ім ходило не о боротьбу з російською демократією, а союз з нею, коли кликаня помочі в чужинців було „зрадою Росії“, коли на іх думку великими подіями мали керувати не великі, зроджені моментом, клічі, що порвались за собою маси, а млява мішаниця революційно-москвофільсько-соціалістичних ідейок, приправлених „загально-людським“ сентиментальним космополітизмом? — Отже Рада рішучо стала на шлях компромісу. А що зовсім ігнорувати незадоволення мас не було можливо, то рішили спинити ся на півдорозі. Першим договором на сих манівцях, по котрих судилося блукати Раді аж до її упадку, був ії перший універсал — „рішучий крок“, на котрий проти її волі штовхнули Раду радикально настроєні маси. В сім маніфесті не розриваючи з російською державою, не відділяючись від „всієї Росії“ признаючи над собою владу неістнуючого російського парламенту і більш ніж проблематичних Російських Установчих Зборів, і запевняючи, що „нас привело, щоб ми самі творили нашу долю“, заявляла Рада, що хоче сама збудувати автономний лад на Україні. Не для того, щоб се було святим правом нації, а тому, що „нас привело!“ Такою мовою говорила установа, на одні слово котрої „сотки тисяч Українців, які були в армії, готові були на найбільші жертви“! (ст. 226). Разом зняла ся декларація про Генеральний Секретаріат: тумана, довга, благородна і сентиментальна, без ясних гасел, без ясно вираженої волі сі гасла перепроваджувати в життя. — Мимо сего на один момент здавало ся, що зрештою вдало ся революційним масам зіпхнути Центральну Раду з її угодової позіції. Показало ся інакше. Переляканий уряд пішов на переговори, і Рада, котра щойно ухвалила самовільно творити право-державні підстави подітичної конституції України, — згодила ся на се. О, „ми“ не були такі дурні! „Ми“ знали... „що переговорами та угодою з урядом ми охоложуємо температуру самочинності і революційності мас, що вводячи в „казильні“ норми нашу боротьбу,

ми самі себе знесилимо (ст. 275), все се „ма“ знали. Але жаль се знова також центральний уряд! Так обидва противники, „буржуазний уряд“ та українська „революційна демократія“ рішили сісти при мировім столику, що й скінчилося ганебною угодою та другим універсалом, в котрім Рада „рішучо відкидала пропозиції самочинного здійснення автономії України (до котрого кликала вчора) до всеросійських Установчих Зборів“, признавала себе не органом революційного народу, але Тимчасового Уряду, і відмовляла ся від творення національної ариї. Звичайно, що з подібними представниками „революційної демократії“ російський уряд не потребував вже церемонити ся. Угоду зломлено, а замість неї Центральна Рада отримала (4.VIII.1917.р.). Інструкцію Генеральному Секретаріатові, котра обмежувала владу Ради, зменшувала кількість секретарів, відбірала Україні кілька найліпших провінцій та, після компетентного пояснення українського автора угоди, була „цінічним, безсороюним і провокаційним зломанням угоди 16. Мая — отвертим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки“ (ст. 319 — 320). Остатне було зрештою неправдою, бо Тимчасовий Уряд зовсім не потребував сих здобутків видирати: з ініцією льокая принесла іх йому сама українська „революційна демократія“ в особі її вождів, як оферу на віттар единого російського революційного фронту! Даремне робітничий візг, що радив саме тоді в Києві, обіцяв своє пощастя Раді, даремне „з усіх кінців України посылались протести проти поділу единого народу, проти шматування національного тіла“ (ст. 48. II). Даремне „в один голос кричали Ген. Секретаріатові: „беріть владу в свої руки! Та будьте сильні, тверді, будьте справжнім Урядом!“ (ст. 55. II). Даремним моментом була більшевіцька революція в Петербурзі, що показала павіч безсилість Уряду, перед котрим збирала ся компромітувати себе Центральна Рада, даремні були розумовання, що „наша згода на інструкцію виявить і перед Петербургом і перед нашими масами нашу слабість, що поділає на маси пригнічуємо, а на Уряд підбадьоруючо“ (ст. 333). — Рада інструкцію ухвалила приняти, бо відкидаючи її, вонаж „зірвалаб з неукраїнською демократією“ (ст. 336), сталаби — страшно сказати! — „нелегальною організацією!“ „Прийшовби розрив фронту і поява Німців!“ (ст. 336). Розрив з російсь-

кою демократію „народні маси зрозумілиби по свому, переходячи від слів до діла (а сего власне так боялися „ми“!), а розвитку іх поступовання ми не могли передбачати!“ (ст. 336). . . Страх вождів „революційної демократії“ перед нелегальністю і перед ділом народних мас, страх зрадити Німцеві спільну вітчину Росію, страх перейти від балаканини до чину в момент, коли все, починаючи від Тимчасового Уряду аж до фронту, хиталося і розвалювалося, страх виступити на нелегальну дорогу в той час, коли стерлася всяка ріжниця між легальним і нелегальним, коли до сеї нелегальності відразно кликали і маси і революція — сей страх впливув на рішення Ради 22. серпня 1917. р., що на все лишиться дивним прикладом трусости і тупости вождів української демократії. Від сего дня, властиво, і зачинається повільний упадок популярності Центральної Ради в масах. Характеристично і се, що найбільш активним оборонцем сеї капітуляції, що віддавала Росії кілька цінних українських губерній, в тім числі і донецький басейн, був той самий провідник української соціал-демократії, (автор цітованих записок), котрий два чи три роки пізніше кликав грім і пекло на людей, „продавших“ Галичину урядові, в фактичнім посіданню котрого вона вже знаходилася . . .

Від своїх політики угоди за всяку ціну Рада очуняла тільки тоді, коли на троні Тимчасового Уряду зробилося порожнє місце: по поваленю сего уряду більшевіками 20. листопаду 1917. р. „Силою обставин Україна фактично відрізала ся від Росії . . . Центральній Раді лишалося тільки відповідним актом зафіксувати сей стан“ (ст. 74, II). Але вона сего не зробила. Вона й тут злякала ся „взяти всю владу в свої руки“, вона й тут запевняла в своїм третьому універсалі, що Україна не хоче відділяти ся від Росії. Одиноче позитивне що в сім універсалі було — се проголошення України Народною Республікою, але в федеративнім звязку з неістнуючою Росією. Опріч сеї капітальної дурниці (проголошення федерації) стрічаємо іх в універсалі ще дві. Друга була ся, що Рада знов не зважила ся взяти питання миру в свої руки, упоминаючи всіх „громадян України . . . стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу“ хоч жовтневий всеукраїнський

військовий зізд отверто кликав до сего Раду. Третою дурницею було скасовання приватної власності на землю. Не дивно, що третій універсал, як з сумом зауважує той самий Попришин в своїх записках, „уже не зробив такого сильного враження на населення, як перший“, бо він „явив ся не результатом безпощадної боротьби“. Причини, що вивели на світ сей універсал були „зовнішні, незалежні від нашої волі обставини робітничо-селянської революції в Росії“ (ст. 80, II). — Рада зачала явно падати в очах населення. В області зовнішньої політики вона віддала ініціативу Росії, в області внутрішньої — також не могла знайти клясу, на котру повина була оперти ся. Сентиментальне українофільство забороняло їй виступити провідником переважно змосковіденої міської голоти, як се зробили большевики, а іх „соціалізм“ перешкодив їй зорганізувати середнє селянство, одиноку справді ворожу Росії силу. Замість сего вони зразили його собі земельним законом, що був наругою над цілим устроєм українського села і над здоровим розсудком, і що на віки лишить ся памятником безглуздого ділетантства українських соціалістичних кол. Не зedнавши собі міської голоти, вони не залякали і міської буржуазії, національні меншості. Замість зedнати іх собі ясним програмом державного будівництва, кинули ім нікому непотрібну національно-культурну автономію (Жидам і Полякам) або навіть самостійність (Криму), що свідчило знова про повне дитинство Ради та її застрашаючу безпорадність в рішенню державних справ. Армію здеморалізовано агітаційною вакханалією, решту довершило адміністраційне безголовя ділетантів, що стояли „на доброй стезе“ і безконечна балаканина в партійнім клубі в Педагогічному Музеї. Не помогли ні проголошення 4. Універсалу (вимушене, як свідчать всі історики-актори сеї доби), ні, рівно ж вимушене запрошення Німців до краю, що не було виконаням наперед уложеного пляну, а політикою „sauve qui peut“, ратунковою акцію тремтячих за свою владу, переляканіх на смерть людей. Не помогли ні запізнені спроби змінити земельний закон, котрий треба було подерти на кусники, ні геніальні спроби деяких „самоотвержених Малороссов“ погодити ся з большевіками, що вже сунули на Україну, ні інші скоки і викрути. Цен-

тральна Рада агонізувала. Владу, що валила ся з ії рук піднесла спершу Москва, а потім — гетьман. Ганебний, що в кожній поважаючої себе людини викликав згірдливу грімасу, уряджений Німцями процес кретина, що за згодою майже всіх партій називав себе премером Української Народної Республіки, був моментом, що довершив моральне банкротство вмираючого ладу. Як далеко від революційного патосу мас були всі сі партії, котрі толерували своїм міністром-президентом сего чоловіка, зі слезами в очах благаючого в окупантських судів „снисхождення!“ Центральна Рада мала успіх, доки граває ролю агітаційного клуба, підбурюючого маси до початкової роботи революції, до руйнації, і доки вона не важила ся виступати з намірами ущасливити Україну соціалістичними експериментами. Коли ся доба минула, роля Ради, як самостійного чинника, скінчилася. Перший універсал видано під натиском мас, третій — в наслідок упадку уряду Керенського, четвертий — знов проти колі Ради. Мир в Бересті литовськім і закликання Німців так само були вимушені. В зовнішній політиці не внесла Рада ніякої організуючої, ясної для маси ідеї. В політиці внутрішній вона обмежила своє завдання на гальмованню революційні енергії пробудженого націоналізму. Безперестано оглядаючись на Петербург вона відівчала маси глядіти на Київ, як на осібний центр політичної волі. В противність до кімєцьких і австрійських „інородців“ вона, як пяній плота, чіпляла ся фантома вмираючої російської державності. Спершу, в політиці „едичого революційного фронту“, далі „утридання зовнішнього фронту проти Німпів“, зрештою в своїх перегонах з большевіками вона скрізь перебирала на себе ролю папуги, що рабськи малзувала чужі національні ідеали. В сім мусіла програти, бо природа любить економію, і коли Україна устами своїх революційних провідників хотіла робити те саме, що і Росія, показало ся, що публіка воліє оригінал від кепського пляшіата. Для ведення одної і тої самої кампанії ве треба було двох генеральних штабів. Рада не зрозуміла імперативних наказів національної політики, а ії прекраснодушність і нехіть до всего, що (як армія, державний примус, гіерархія,) було конечним ак्�cesуаром державної волі, засудило її на повну імпотенцію. Скачучи між „кулаком“ і люмпенпролетаріатом;

між оселедцем і капіталом Маркса, між Айхгорном і Леніном, нарікаючи і на одного і на другого, не спосібна переняти ся великим патосом ні одного, ні другого, вона скінчила тим, чим кічать звикло люди, що сідають між двома кріслами: вона опинила ся на землі. Весь початковий успіх її політики полягав на дивнім qui pro quo. Тимчасовий Уряд бачив в ній речників революційного народу, а не угодовців, переляканіх духами, яких вони самі викликали. Маса селянства йшла спершу за нею, бо за „соціалізацію“ бачила тільки конфіскату дідичівських маєтків і збільшення свої приватної власності. Німці бачили в ній представників славянської Італії, що переходила добу свого *rissorgimento*. Але се qui pro quo довго тривати не могло, і коли зрештою в українськім парляменті побачили акітацийний клуб, в міністрі-президенті — неграмотного молодика, а в предсідателі Палати — перелицьованого на українське Менелая з „Прекрасної Олени“, гра в піжмурки скінчила ся. Колиопріч розгону Центральної Ради і процеса її скопромітованих діячів не було ні Крутів, ні бомбардування Києва — можна було жалувати, що шановна інстітуція зі своїм славутним президентом не застала в живих Жака Оффенбаха . . .

Так до влади прийшов український Ульстер. Можна розуміти обурення людей, котрі просили в Німців „не правосудія, а снисхождення“, що ім замість цього „снисхождення“, дали — гетьмана. Але треба признати, що іх нарікання на німецькі баїнети, що дали Україні нового володаря, — принайменше облуда. Бо сі баїнети закликала Центральна Рада, а не гетьман. Тільки ім завдячувала вона своє існування, від самої німецької інвалі, на сих баїнетах, хоч і протестуючи, балансував також президент Ради, ріжноючи ся від гетьмана тільки тим, що навіть в сій невигідній позіції мріяв про се, щоби дати світові приклад соціалістичної республіки. Опірч того треба рівно ж признати, що переворот завинила та сама безглазда земельна політика Ради, проти котрої в остатні місяці її існування отаєрто зачало повставати селянство. Обективно думаючи, ми мусілиб тішити ся з переворота, бо тільки він заощадив нам огидливе видовище українського повстання проти демократичної української влади. Бо се не була

вина гетьмана, що маса селянства, налякана всякими соціалізаціями, посунула юрбою до „Союза Земельних Собственнікоф“, шукаючи там охорони для своїх приватно-власницьких інтересів (факт, повторення котрого ми бачимо на Угорщині, де правительство Горті знаходить піддержку в навченого експериментами Куна селянства). Розуміється гетьмана хотіли мати Німці, і сам акт його вибору в цірку не мав в собі нічо величавого. Що робити! Коли ж в остатні дні квітня Педагогічний Музей більш нагадував цірк, ніж сей великий незграбний будинок на Миколаївській, де стався памятний акт 29. квітня 1918 р. . . Авспіції, під котрими зачав своєпановання новий володар країни, були як найліпші, бо гетьманська старовина, гетьманська армія, навіть гетьманський деспотизм, весь блеск гетьманського двору безперечно більше відповідали і нашим традіціям і селянській психіці та, що особливо важне, трівожній хвилині, котру переходила потрібуюча міцної руки країна, аніж анемічно-соціалістичний парламент кепських провідників. І навіть особистий ворог нового пана, вже цітований автор валисок про відродження нації, не може не признати, що „гетьман в перші дні по перевороті мав виразний намір надати владі національно-український характер“ (ст. 29, III). Умови, в котрих розвивала ся селянська революція на Україні, давали геніальному кондотеру близкучу можливість повторити на українських степах бонапартівський експеримент, закріпляючи за селянською масою всі соціальні здобутки революції, накладаючи збавений намордник на довгоязиків „ідеольгоїв“ та інших герців, що „стояли на добрій стезі“, а з другої сторони, коли треба, розстрілюючи навіть наших герцогів Енгіенських. Сей образ власне і вважав ся, як я думаю, всім ширим українським прихильникам гетьманщизи. До того ж не тільки момент, але й особа гетьмана здавалась найбільш придатною до сеї спроби. Він мав особисту відвагу, з професії належав до стану, в котрого все виходили давні гетьмани, не лякав ся почуття відповідальності. Як многі йому подібні історичні діячі, був він homo novus, але з другої сторони, овіянний всіми традіціями старого українського імені, міг він свою особою навязати перетяту нитку між обома Українами: старою і новою. Його імя усувало конечність

штучними церемоніями прилучати себе до старих, імпонуючих народові споминів, без чого напр. не міг обйтися Наполеон простягаючий руку до Габсбургів і до корони. Він міг справді зачати нову добу української історії. Замість того він зачав тільки оден з її епізодів, і то не найдовший. Щоб виповнити своє завдання бракувало йому дрібнички: геніальності. В сім ціла суть і причина його невдачі, бо всяку нову еру в історії народу зачинали тільки геніальні натури. Одиноке, що йому вдалося — се зломити на час політичну силу „ідеольгів“, що зрештою не було так тяжко зробити і на довший час, коли іх погромця повів ясну селянську національну політику. Але якраз сего він не зробив: герцогів Енгейнських не тільки не розстріляв, але навпаки масами спровадив до країни, доручаючи їм правити нею і, що найгірше, відновляти „старий порядок“, той самий порядок, котрий ще більше, ніж *ancien régime* за Наполеона, відійшов в країну споминів. Через те він дав знова силу „ідеольгам“, котрим вже легко було, спираючись на розбурхану масу, скинути свого противника. Особливо, коли він ставлячи точку над останім „ї“ та проголошуючи свою злочину „федерацію“, вимавав себе раз вже з пам'яті своїх колишніх прихильників. Богато завинили в неудачі гетьманської спроби, звичайно, і наші політики. З сектантсько-революційною нетерпимістю, з міною Марків Антоніїв, за котрими стояв весь народ, відмовили вони йому всякої підтримки, і жоронячи свою невиність (вони були переконані, що ще її не стратили) не взялися до одного, що було на потребу: стати опорою новій політичній комбінації, розуміється, роблячи тільки національно-селянську революцію, а не революцію голоти. В той час обставини, що зложились на Україні нагадували почаси сі, в котрих опинилася Франція по скиненню Наполеона III. Там повстала „ресурсбліка бев республіканців“, бо перша Камера ІІ. Республіки мала монархічну більшість, хоч ровуміється ся, про відновлення цісарства не могло бути й мови. Щось подібного зайдло на Україні в 1918. р., коли навіть найбільш завзяті противники української республіки мусіли вдавати її прихильників і працювати над скріпленням ідеї їх переконанням безумовно ворожої. Завданням українських політиків було використати се положення.

Вони сего не зробили, загортаючись в тогу прінціпальноти, поліщаючи спершу кадетам, а потім навіть правдивим російським монархістам надати сбій зміст перевороту. Сі остані не вагалися для діла пожертвувати своїми засадами і стати на платформу ім ненависної української державності. Сим способом справа, що лежала в руках одиниці найбільш здавалобися укваліфікованої до сповнення задачі моменту, відкригаючи перед Україною великі перспективи, опинилася в руках тупого і мстивого українського Ульстера, котрий скорим темпом довів її до катастрофи. Сторонники бувшого гетьмана напевно не без апробати його самого роблять заходи, щоби знов поставити сю людину на ту височину, на котрій він, як показав досвід, не зумів балансувати. Запевняють, що він „покаявся“ і тепер потрафить зробити лішче. Колись граф Шамбор, претендент на французький трон, сказав своїм землякам: *Ensemble et quand vous voudrez, nous reprendrons le grand mouvement de 89* („Разом з вами і коли ви хочете, ми зачнемо наново великий рух 89. р.“) Сей заклик, здається, не знайшов великого відгомону. Не знайде його з певністю та-жакий заклик українського претендента. На жаль історія не знає „поправок“. Вона іх не допускає ні для одиниць, ні для систем.

По трагічнім кінці режіму 29. квітня „ідеолохи“ знов прийшли до влади. Прийшла до влади Діректорія, а з нею і ціла хитка, непевна, безцільна політика, здавалось, на віки похованої Центральної Ради. Зачала ся знов безплянова метушня. Селянство стало отверто на протиболішевіцький бік, про що свідчили і повстання, що скоро по тім зачалися, і постанови т.зв. Трудового Конгресу. На Діректорію се все не мало ніякого впливу. Вона ніяк не могла зрозуміти суті селянської революції в краю, і мріяла про свій переворот, переворот, як його називав Бакунін „великої простонародної наволочі анальфебетів, не діткнутих майже буржуазною цівілізацією“. Але вона чула, що ся „наволоч“ не є ніякий політичний чинник на Україні, селянські маси, до котрих вождів Діректорії тягли спомини українофільської молодості, — були „буржуазні“. Таким чином Діректорія опинила ся між російським сіном і українським вівсом в нефортунім положенню Буріданового осла.

З однієї сторони видавала ся гумористична Декларація, котра думала „лікарськими помічниками“ зачарувати більшевіцького опиря і довести йому політичну бездоганість нової влади на Україні, з другої — заряджувала ся мобілізація проти Сoviтів. З однієї сторони провадила ся війна з Росією, з другої салдатськими радами розкладала сл армія. Переговорювали з більшевіками і рівночасно з Антантою, переконуючи одних в своїй соціалістичній, другу — в своїй буржуазній невинності. При всім цьому наївно думали, що Sovіtam справді ходить тільки о запровадження рад на Україні, тоді, коли на ділі ім ходило о захоплення для Rosii (а не для світової революції!) донецького вугля, подільського збіжа, чорноморських портів і галицької нафти. В той час, як Росія ставляла (дійсно, а не *pro foro externo*) конфлікт в площині національній, Діректорія наївно думала розвязати його в площині соціальній. Тому в той час, коли Росія нищила ій вже непотрібні, по доконанім розкладі царської армії, совіти в армії і в політиці, заступаючи іх діспліною в війську і діктатурую комісарів в цівільній управі, — нуждені київські плятіатори думали виبلاغати собі московську ласку радами і „Трудовими Конгресами“, шкідливими нам і непотрібними Москві. Вони, а особливо іх тодішній інспіратор, щиро вірили, що більшевіки будуть захоплені системою виборних рад, котрі він хотів запровадити; ті самі більшевіки, котрі давно відкинули власні виборності в себе вдома. Думали, що ті самі більшевіки, що розігнали російську Констітуанту, вітатимуть з ентузіазмом заповіджені в „Декларації“ Українські Установчі Збори. Думали, що там повірять в іх революційну фразеольою, що не побачать з під незграбно накинутої лъвиної шкури довгих вух філістрів угода. Помагали сій політиці Діректорії майже всі партії, бо коли сю Декларацію читано в гетьманському палаці, за нею висловилися (опріч хліборобів-демократів, котрих зрештою до національного Олімпу не впускали) всі партії. Всі партії, з властивим ім сервілізмом перед всякою владою, обіцяли підтримувати явно абсурдну Декларацію, которую навіть не можна було назвати програмою. Лише представник одної з партій, що належали до національного Олімпу, виголосив типову для своїх партій „опозиційну промову“, в котрій, як в одного з салтиковських героїв, було „всьо чере-

дом сказано: с одної старані нельзя не сознаться, с другої — надо признаться, а в то же время не следует упускать із виду”; що мовляв, декларація Діректорії до нічого і приведе країну до руїни, але партія з почуття національної карності буде помагати Діректорії в ії ділі: себто в допровадженню країни до руїни. Се була політика „опозиції“ знана нам вже з часів Центральної Ради, котра, як тоді, так і тепер, діктувала ся браком цівільної відваги, і котра в обох випадках привела до катастрофи... Люди, що стояли на чолі політики, сеї катастрофи не передбачали. Вони думали, що зрештою найшли правдивий шлях, а коли Росія, не зважаючи на протести і реверанси Діректорії, робила далі все, себто воєний підбій України, обурення Манілових революції не знало границь. Відслонення правдивої фізіономії совітського уряду до України, видало ся ім таким самим чудом, як переміна пуделя на чорта для Фавста. „Замісьть допомоги нам“, Росія почала наступати на українську територію, „цілком ігноруючи Діректорію“ і „виявляючи проти українських військ навіть деяку ворожість“ (ціт. записки, ст. 159, III). Діректорія запитувала: навіщо Совєти посилають армію на Україну, і „що се має значити“? Червона Шапочка питала ся в „бабусі“: „навіщо ти маеш такі великі зуби“? — І навіть коли прийшла на наївні зашити наївних вождів „революційної демократії“ відповідь з півночі, подібна до сеї, яку отримала від „бабусі“ дурна Червона Шапочка або від Запорожців султан, навіть і тоді Діректорія на дала себе збити з пантелику, з свої угодової позіції. І тоді вона ще вагала ся стати на становище, на якім давно вже стояли Совети — на становище національної боротьби. Як за вічної памяти царата, як в юні дні флірта з російським лібералізмом, так і тепер уважали вожді нашої „революційної демократії“ сі противенства, що виляли ся вже в форму війни, за непорозуміння, за дефекти режиму, котрі відповідно направлені, установили найкращу згоду між „братніми народами“. Тоді порозумінню сих народів перешкоджали „нововременці“, тепер — як ві зворушуючою ацирістю стверджує Попришин, — „пятаковці“, а в ніякім разі не сам режим, не сама Росія. Як за часів Керенського, він і тепер готов був зробити з України „виразника волі

Росії". Чому жби ні? Прецінь заключавожеж він, ще перед повстанням договір з представником совітської влади в Київ! Прецінь зроблено висланцеві Діректорії в Москві „уважний і щирий прийом!“ (ст. 223, III). Прецінь „бабуся“ так перебрала ся в спідницю і хустину, що хиба лише ясновидячий або „схолястик занадто вже хоробливо перейнятий національним чуттям“ (ст. 43, т. I) мігби в під бабусиної спідниці „вглядіти вовчий хвіст... Ся московфілська іділя тягла сяб не знати як довго, колиб ій не поклали край в одної сторони Росія, що на щастя знала ліпше від наших угодовців, що її національні інтереси не дадуть ся погодити з незалежністю Київа, з другої, колиб, як свого часу Центральній Раді, Діректорії не вказали її шляху самі народні маси. Тимчасом політика Діректорії йшла зізгами. Коли ворожим до більшевізму показав ся навіть діректоріальний дивогляд Трудовий Конгрес, коли показало ся, що льокальні совітські організації, що іх насаджувала Діректорія, відкидали ся селянами і навіть міським робітництвом, як про се свідчить один з вождів наших с.-р., ініціаторів сеї вакханалії (*La lutte sociale et politique en Ukraine, Prague 1919*). Діректорія зробила зворот направо в сторону парламентарізму і Антанти. Але ся остатня дуже добре розуміла, що новий тяг українського уряду був такою самою особистою політикою, політикою *sauve qui peut*, як і радянська політика угоди з Німцями. А що Антанти бракувало сил, щоби занявши Україну, бодай робити міну, що її признається, то і одесько-антантська комбінація скінчила ся таким самим фяском, що й комбінація з аптекарськими помічниками. Відпускаючи „правий“ кабінет і віддаючи владу наново скомпромітованим соціалістичним партіям, Діректорія ясно задокументувала, що права комбінація була вимушена, і що вона твердо рішила, як досі, так і на будуче своїми близкучими експериментами пустити в непамять славу Буріданового осла, рішила не звертати ся консеквентно ані на право, ані на ліво. Але що накинута боротьба з більшевіками вимагала свого продовження і всеж таки якоісъ стабілізації влади, то ся остана і перейшла силою факту до рук тільки одного з членів Діректорії. Діректоріяж як установа перестала існувати. — Жозеф де Метр в своїй книзі

„Du pape“ говорить, що „les révolutions commencées par les hommes les plus sages sont toujours terminées par les fous“ (революції, що вачинали ся наймудрішими людьми кінчали ся звичайно божевільними). Колиб прийняти, що повстання проти гетьмана зробили не Січові Стрільці та збунтовані вже від кількох місяців маси селянства, а пятиголова Діректорія, то до неї сі слова де Метра не стосують ся, бо сю революцію почали ті самі люди, що ії й скінчили. Хиба лише до одного з них не можна застосувати нечесного єпітета автора „Du pape“. Се власне до того, котрий по упадку Діректорії перебрав владу в свої руки. Йому закидається багато злочинів і дурниць, але він мав тільки одну одніску хибу, котра однаке в людині того положення, в котрім він опинився, важила більше, ніж сотки інших: се була за слаба людина. Він мав ідейний запал і патріотизи, був великий арист і позер в душі, що в данім випадку ні скільки не шкодило і мав коли не енергію, то сю „хахлацьку впертість“ в переведеню своїх цілів, котра могла допроваджувати ворогів до шалу. Але він був за слабий. Він був за панібрата з окруженим, котре його висунуло, а сего юрба ніколи не дарує. Таких, як він, юрба може любити. Але корить ся довший час, навіть ненавидючи, звичайно іншим. Ось напр. таким, як князь Диітрій Ставрогін до котрого говорить оден з дізвих осіб в „Бесах“: „Ви мой ідеал! Ви нікаво не аскарблаете, а все вас ненавідят. Ви смотріте всем равней і все все бается . . . К вам нікто не падайдьот вас патрепать по плечу. Ви — ужасний аристократ. Аристократ, кагда ідьот в демократію, обаятелен.“ Сего „сважніл“ якраз не мала людина, про котру тут кова. Він не став понад масою, лишаючись звязаним з нею тисячою ниток. Ні, він лишився в ній, лишився ся єдним з іх. Річ непростима для чоловіка, що має аспірації вожда! Я бачив його колись за гетьманщини у великій юрбі, тоді, коли він ще не став самостійною звіздою, сяючи тільки в хвості якоїсь великої чи малої медведиці, у величезній, святочно настроєній юрбі оваційно його вітаючій і, — я бачив, як він пілував ся з кількома з окруження. В сей вечір я почав сумнівати ся в сій людині, в котру мені *faute de mieux* хотіло ся вірити. Бо народній вожд не сміє

цілувати ся ні з ким (річ йде розуміється про бриджу половину людського роду), він може когось цілувати, ніби спускаючись до него, уділяючи йому ласку. Сего він не вмів. Він був занадто іх, аби не позволяти клепати себе по плечу. Він мав в собі за богато старого „фільства“, та „ізмів“, за богато сентиментальної любові до народу, коли людині, що хоче зробити щось велике, звичайно вистарчає любити тільки свою ідею: Се все не дадо йому зможи зрозуміти як треба момент, хоч він його розумів лішче від багатьох, і хоч в нім було, по-при всі його хиби, більше державного зиску, ніж в головах багатьох членів с-д., с-р., с-ікс і с-пет. півтій разом взятих. Він знат, що треба змобілізувати український „шовінізм“ і вести невблагану національну боротьбу з всякою Росією. Він знат, що лише ослабленням Росії та спертям о Європу можна будувати Україну. Він мав цівільну відвагу — річ надзвичайно рідка в нас — витягати всі висліди з своїх політики, яких се жертв не коштувалоб. Він рвав (хоч і не пірвав) з клясовістю і провінціональністю нашої політики. Він був тим, котрому сю ідею боротьби з Росією в найнеможливіших обставинах удалося зорганізувати, і довший час вести, і тільки особиста заздрість або туцість його противників може не признавати йому сего. Але богато він не бачив. Не бачив, що часи Гарібальді минули, що сій силі, сій дикій енергії, котру розвинула большевіцька Росія треба було протиставити щось рівновартне. Але для того в ній було за богато м'якості і шляхотності. Так само і в політиці внутрішній бракувало йому сего геніальногопінізму, з котрим віднесив ся напр. до своїх якобінців перший Бонапарт. Він не розумів, що там, де йде о житія нації, шім'рами не осягається ся жадних наслідків. Що в нас, як і з Франції, по Діректорії повинен бувши прийти Консулят, але не Парламент, Передпарламент, Трудовий Конгрес, або який інший діскютуючий, балакачний і нікому не потрібний партійний клуб. Більше того, умови моменту були того рода, що колиб війна з Росією засталаб нас у Винниці чи в Камянці якусь подібну до французыкої Ради Пятисот колегію, то ій треба булоб зробити її 18. Брюмера. Він думав про се, але переговорявав, втягаючи в справу ширші круги. Добре б удалися іх ініціаторам 18. Брюмера, 2. Грудня або 29. Квітня, колиб вони

тримали перед тим наради з партіями! Він дочекав ся розпаду збройної Директорії, замісць взяти в сій справі ініціативу, робив „міністерські крізи“, ухвалював „конституції“ та пактували з „партіями“ (що нераз зраджували справу), там де вистарчилоб тільки злегка вдарити навіть не кулаком, а долонею по столі, щоби переконати „громадську думку“ в слушності своїх поглядів. Переконалаж колись анемічна Декларація Директорії маленьким натяком на „саботажників“ наші праві партії в правильності своїх позицій! Переконалиж большевіки наших боротьбістів! Але на сей жест він не був спосібний, а коли навіть і робив його від часу до часу, розстрілюючи сего чи іншого (хоч не залише тих, кого треба), то так перед тим свою нерішучість вимучував людий, що вони ще перед смертю божеволіли. Він мав всі задатки стати українським Монком, коли, на жаль, Україна не мала своїх Стюартів! Для того був лише розмах — без удару. Початок — без кінця. Добра воля — без тої заливої волі, котру мусять мати люди, що мріють про великі цілі. — Так стало ся, що мимо скасовання Директорії, влада не зробила ся, як сего вимагав момент одноличною, а перейшла до рук двох партій с-д. і с-р. В очах стороного глядача, сі патрії вже досить себе скомпромітували, щоби грati наново ролю в політиці. Події одначе показали, що ніщо на Україві не є так тяжке, як скомпромітувати ся політичному діячеві або партії. Часом навіть найбільш героїчні зусилля в сім напрямку не осягають ніякого наслідку. Так стало ся і тепер, партії прийшли до влади знова. По всіх експериментах з большевіцькою Росією, по всіх недвоозначних заявах своїх антибольшевіцьких сімпатій (зіди за Центральної Ради, навіть радянські, на Україні, вибори до обох конституант, трудовий конгрес, повстання) — здавалось лінія української політики, що до Росії, мусіла вияснити ся навіть для соціалістів. Здавалось ясно було, що російській національній ідеї на Україні, треба булоб протиставити такий самий впертий і безпardonний націоналізм, знаний на соціалістичнім жаргоні під іменем шовінізму, котрий робив дива в Латвії, Естонії, Фінляндії, Франції, Сербії, Польщі та Грузії. Націоналізм, котрий, боронячи свою землю від „зайдів“, відчував наш селянин. Але власне суспільну вагу сего чинника важко

було поняти соціалістам. Лімановський сказав колись, що польський соціалізм, се патріотизм розвучений до червоности. Червоний прапор наших соціалістів був навпаки — старий триколоровий російський, з котрим вони парадували ще вчора, і котрому большевіки віддерли білу і синю частину не роблячи його від сего менше російським... Лінія політики діктувала ся самими обставинами. Треба було, по упадку Австроїї та ослабленню Росії, всіми способами підтримувати від занепаду новий блок проти Росії, від Фінляндії через Польщу до Чорного моря. Треба було використати антиросійський настрій Румунії та Польщі. Треба було всіми способами помагати тому, щоб з обох тенденцій закордоної політики сих держав — антинімецької та антиросійської, перемогла ся остана, треба було для сего не порушувати справи Бесарабії, та, коли Біла Русь не потрафила виявити державного хисту, навіть відкривати в сім напрямку перспективи для польської експанзії, котра в сій країні все ж більш бажана як російська, хочби для того, що ангажує раз на все польську політику в усій проти-російській комбінації. Треба було використати слабість в суті річи осамітненої Польщі, посвареної майже з усіма сусідами, не маючої піддержки Англії, маючої розбіжні інтереси з Малою Антантою, — аби навязати з нею добре відносини, тим більше, що привид російсько-німецького союзу, небезпечного також для нас, повинен бути нас навчити ліпше розуміти не лише антиросійську, але й противімецьку тенденцію польської політики, як і антилитовську, бо ся остатна також перестала бути байдужою нам з хвилиною, коли Литва почала кокетувати з Москвою та Берліном. Треба було вже раз зрозуміти, що мимо всего нам потрібна не сильна Росія, але сильна Європа, що остатна не опиратиметься за всяку ціну повстаню нового політичного центра в Київі, як Росія. Треба було зрозуміти, що французький „імперіалізм“ о скільки він виступає проти політики німецько-російського, зближення позитивний чинник для нас. Що ні Антанта, ні Польща, ні Румунія не валилиб української держави, коли б ій вдалося яко тако уконститувати ся, що се робила бы напевно і лише Росія. Що політика „соборності“ проти сувереності (а вона все мусить йти проти сувереності) так само наївна, як булаб

нею політика балканських Славян, колиб вони хотіли малу Сербію та малу Болгарію (з перед 1912. р.) прилучити назад до Туреччини в ім'я „єдинення“ цілого сербського, взглядно болгарського народу. Що навіть хвилева невдача орієнтації на Європу ні скільки не ищить правильності сеї орієнтації взагалі, як не знищили її ні невдача Сагайдачного під Москвою, ні Мазепи під Полтавою... Офіційна наша політика, по-літика Діректорії йшла, інстинктово і зізгадуючи, в сім напрямку, але, під фатальним впливом керуючих соціалістичних партій, безперестано робила екстратури. Не вміючи відділити справи України від справи Росії, вони схиляли чоло перед кожною видуманою в Москві „інтернаціональною“ доктріною, за котрою жовав ся національний інтерес Росії, чи се ходило о „єдиний революційний фронт“, чи о „німецьку небезпеку“, чи о „антантський імперіалізм“. Дійшло до сего, що проводирі українського соціалізму засвоїли не за страх, а за совість навіть ленінську ідею „визволеня“ азійських народів, спускаючись до положення сих українофільських дурників старої дати, що, замикаючи очі на російську політику на Україні, приплескували „візвольній“ акції Росії на Балканах... В країні сі соціалісти відзначали ся рецідівом большевікоманії, утруднюючи, як лиш могли, боротьбу війська і нації з Росією, висловлюючи ся в безчислених „нарадах“ та „конференціях“ всіх міст Волині й Поділя за „sovітську владу“, кілька разів пробували навіть робити повстання на річ Росії, закладаючи „комітети зради“... пардо!, „спасіння республіки“, заводячи „ревкоми“, зачинаючи деморалізувати большевіцькою пропагандою навіть Галичину, як се робили „світила“ галицької та буковинської соціал-демократії, котрі за се дістали теки міністрів в польоно-фільськім антибольшевіцькім кабінеті, роблючи такі піdlі, піжчени і та провокаторські виступи, як поміч оказана Росіяна проти української армії в осені 1920. р. в Галичині, розкладаючи сесю пропагандою армію, або як деякі „незалежні“ (мабуть від здорового розсудку) та „боротьбісти“ переходячи отверто до табору ідеольогів російської чрезвичайки. Вони звали се компромісом, не вміючи добре відріжнати компроміс від компромітації. Вони прикривались обставинами, забуваючи, що е, як казав Берне, невільники

обставин, котрі не тратять права називати ся порядними людьми, і льокаї обставин, котрих може виправдати хиба лише їх льокайська совість... Своїми компромісами і своїм льокайством вони в великій мірі загальмували процес кристалізації единого національного фронту і в значній мірі улегшили роботу Росії на Україні.

За кордоном робота сих політиків йшла ще ліпше. Се була робота офіційна і неофіційна. Першу робили послані спеціально Діректорію екстраординарні і просто ординарні діпломатичні місії, що етаблювалися в ріжних європейських центрах. Сі місії, послані до країн Клемансо, короля Альберта, Льйода Джорджа та інших дістали від тодішнього міністра закордоних справ Високої Діректорії наказ „високо держати“ в сіх країнах „прапор соціалізму“, і м. і. добивати ся узнання української простонародної республіки. Початок іх діяльності був, можна сказати, близький. Про них заговорили всі в Європі, а часописі друкували про них (переважно в *chronique scandaleuse*) цілі колюмни. Поминаючи кілька світливих винятків, ділила ся корпорація, що займала ся закордонною політикою, на дві категорії: Перша, що тримала ся думок вихованців Гаргантуа, після котрих *soy... peigner, laver et netoyer étoit perdre temps en ce monde* (чесати ся, мити ся і чепурити ся — значило тратити час на цім світі). Що треба лише займати ся божественою справою служби рідному краєві, причім, подібно до раблевського монаха також плутали сю божествену справу, сей *service divin* з *service du vin*, від-свіжуючи у вдячній заграниці призабуті спомини про перших висланців московського царя. Друга категорія не тільки не тримала ся гадки першої але, навпаки, була переконана, що „чесати ся, мити ся і т. д.“ — е одиноче гідне діпломата проводження часу, котре ще до того обезпечує повний успіх справі. Що займати ся чимсь іншим — недозволена втрата часу. В однім обидві категорії цілком погоджувалися одна з другою: обидві були певні свого провіденціального значіння для України і тяжкої конечності нести для неї свій важкий хрест. Мабуть сам пояснюється ся і заснована в нас в діпломатичній службі, зрештою знана тільки в судівництві, засада невіддалемости з посади. Щоби сказати правду, ся певність свого великого

післаництва прийшла нашому діпломатичному корпусу не відразу. Цілковито не правдиве твердження ніби переконаня в своїй непомильності кожний наш діпломат діставав від уродження. Спершу вони не чули ся покликаними і як Станарель Моліера, нераз звертали ся до своїх мучителів з благальним запитанням: „Скажіть на Бога, панове, чи ви таки не помилляєте ся? Чи напевно я лікар, пардон, діпломат?“ Але дружний хор партійних товаришів розвіював рештку сумнівів, і вони, сі діпломати мими волі, брали ся за свою роботу з апльомбом молієровського „*Médecin malgré lui*“, дивуючи, не згірш як остатній свою латиною, свою політичною штukoю, весь світ... Зрештою відповідальности за сю штуку вони на себе, як і Станарель за свою, брати не могли. Як сей остатній, зможуть вони на страшнім суді відповісти суворому прокураторові: „я не знаю звідки прийшла до них (до пославших іх) ся фантазія, але коли я побачив, що вони за всяку ціну хотіли, щоби я став діпломатом, я рішив стати ним“...

Всі вони були великі демократи, і яко такі мали страшний потяг до — титулів. Цілком як провінціональний французький буржуа до стрічки почесного легіону, причім, за браком титулів правдивих (звідки іх в демократичній державі взяти?) користувалися видуманими, виписуючи всіх іх на візитівках, котрі подавали приймаючим іх або не приймаючим закордонним „колегам“. Один ставав таким легким способом доктором, другий професором і т. д. Перший титул вибирали найчастіше, але й другим не гребували. В Сполучених Державах Америки і тепер ще існують універзитети, де можна навіть заочно купити докторський, а кажуть що й професорський титул. Оповідають, що один янкі звернувся до одного в таких універзитетів з просьбою уділити докторський титул його коневі, але дістав відповідь, що хоч універзитет і роздає часом титули ослам, але коням ніколи... Очевидно недавному запцепленю свободних американських зви чаїв на визволеній Україні треба завдячувати також кольосальне збільшення в нас в остатні часи числа професорів. Але, як сказано, користали з того привілею переважно діпломати, та й те лише перший час, бо по кількох місяцях близкучої карієри, такий політик мав вже від вдячного рідного краю

цілий ряд титулів, котрі, з додатком *ancien*, видруковані оден по другім, викликали правдиву констернацію, а як думали носителі сих титулів, навіть поважання в закордонім політичнім світі. В своїй політиці всі сі *ancien*'и, всі сі „бивші люди“, вражали широтою розмаху. Одні (як плела чутка) видалені за граници держави, при котрій були „акредітовані“ виповідали ій війну на превелике здивування свого уряду, другі, по не довгім розмислі, переміняли ся нагло в представників України, що вели війну з большевіками, в представників большевіків, що вели війну з Україною, треті — просто переходили на бік Росії, „визволительки зарубежних галицьких братів“, малпуючи старого Дудикевича, отираючи обійми Денікінові, четверті, на котрих тяжків неспростований публичний закид підтримвня „федералістичної“ політики гетьмана, (гл. „Хліборобська Україна“ стр. 75) призначалися на одну з найвідповідальніших діпломатичних посад — для оборони не „Федерації“ в Росію, але сувереної України. П'ятий представник „меньшості“, усильно конферував з сторонниками Денікіна за границею і за се був призначений послом до найважнішого тепер політичного центру в Європі, і т. д. до безконечності. Чужинці, придивляючи ся сій політиці мали враження, що знаходяться на масковім балю, окруженні „прекрасними незннакомками“, правдивого обличя котрих ніяк не можна розпізнати . . . армія, котрій „діпломатичні“ і „закупочні“ місії мали улегнути її тажке завдання, надаремне чекала на іх поміч; на поміч людей, котрі свої партійні гасла — „пролетарі єднайтеся“ і „в борбі здобудеши право своє“ давно замінили на нове: о *cives, cives, pecunia quaerenda primum est!* Додати до сего згадані вище „діпломатичні“ подвиги, що заповняли сторінки берлінської, віденської та паризької *chronique scandaleuse*, і будемо мати образ діпломатичної роботи висланців Діректорії за кордоном. Хоч, правда, що до остатного, то вони не були вині. Як Дон Жуан Хосе Цоріля міг кожний з них сказати про себе: „світ свідком, що я не маю облуди. Що я тому винен, що де я не прийду, приходить зі мною і скандал?“

Неофіціальна праця українських висланців за кордоном, або радше праця неофіціяльних висланців перевисхала най-

буйнійшу уяву. Берлінська група Укр. Соціал Демократії виносила резолюцію на користь окупаційної російської армії. Дон Кіхот українського комунізму представляв „значну частину“ сих, що зі зброю в руці боролися за свою і свободу рідного краю, з властивою собі елегантією стиля — „бесумнівними падлюками“ (америк. Свобода, ч. 108, 1920. р.). А його вірний Санчо Панза запевняв німецько-мадярську публіку, що „ніхто на Україні не боїть ся злуки з Росією“ та що така злука „може нам лише бути пожадана“ (Die Ukraine, Budapest, 30. IX. 1919. р.). Інші знова запевняли міжнародний пролетаріят, що проголошення непідлеглої України настутило тільки *contre ceug* бо лише тоді коли стало ясним, „що всі зусилля партії що до утворення федеративної Росії не вдали ся“ (гл. Меморандум Укр. С. Д. на інтернаціональний соціалістичний конгрес в Люцерн, „Вперед“ 1. X. 1919. р.), а один з українських делегатів на цім конгресі поучав згодом Румунів, що „він знає, що большевіки жалують своє торішнє відношення до Українців“ та що Україна, як тільки її займе армія Еронштайна „стане знова свободною“ (Clopotul, 21. XII. 1919. р.). Орієнтованого туподумства управляла галицька соціалістична преса особливож ії головний орган. Його пропаганда на річ Росії була так витревала, що якби окупанти України мали замір заложити у Львові большевіцьку „Прикарпатську Русь“, котра баламутила громадську думку країни, обробляючи її на річ Росії, то вони безперечно мусіли б доручити себе славне завдання центральному органові української соціал-демократії у Львові. Нині сей шановний орган поручав Польщі визнати „суверену українську радянську республіку і заключити з нею почетний мир“ („Вперед“ 5. IX. 1920. р.), в той час коли проти сеї „сувереної української“ республіки вів збройну боротьбу цілий український народ. В другім числі переконує свою публіку соціалістична „Прикарпатська Русь“, що визнання міжнародного пройдисвіта Раковського головою українського уряду булоб „важним елементом в твореню української державності“ (8./IX. 1920. р.) Даліsovітська Росія та окупована нею Україна трактують ся як „союзники, проти котрих скерована світова реакція“, а на звістку, що большевіцький Муравйов-Вешатель в Київі „тор-

жествено зобовязав ся не вмішувати ся у внутрішні справи України" — соціалістичні редактори впадають просто в телячий захват! (10./I. 1920. р.). Потім наводить ся провокаторську, брехливу, обраховану на безмежний ідіотизм читачів заяву Троцького про незалежність України під заголовкам „Троцький за незалежну Україну" (Вперед 21./ХІІ. 1919. р.) — без жадної примітки редакції, котра тут же офірує окупантам Україну яко „спільника з невичерпаними запасами" (17./І. 1920. р.), тій Росії, в котрій „пролетаріят повинен шукати взірців" (13./VIII. 1920. р.). Ще далі наводить ся мирову пропозіцію російського генерал-губернатора в Київі до Польщі під заголовком — „третя українська радянська мироваnota" (18./ІІІ. 1920. р.). І се пише та сама газета, що дісталаб спазми злости, колиб хтось поважив ся називати українським урядом, котрий, припустім, повставби в Київі з панів Демянчука, Кона або хочби Дашинського . . . Так з дня на день переконувало ся широку публіку, що Україна властиво вже повстала, що купка російсько-румунсько-жидівських авантурників, що нищать вогнем і мечем країну — її правовитий уряд, що люди, що борються за визволення України від ярма зайдів, се просто психопати. Так вмовляло ся в загал, що провокаторські пропозіції Росії що до миру, котрі робилися лише в мисль засади *reculer pour mieux sauter*, — ширі пропозіції, та що одинокими противниками миру всого мира се власне ті, хто бореться проти окупантів. Так ширила ся з дня на день, з місяця на місяць злочина робота деморалізації та дезорієнтації, котрій могли позаєдрити платні агенти Росії. Так, в сей час коли ті самі орди Калмуків, Китайців та інших комуністів, котрих вже бачила Галичина в 1914. році, знов лізли за Збруч, щоби знищити культурний дробок напії та її інтелігенцію, — в той час сему походові прислескувала купка божевільних, що називала себе українською партією, і що напевно булаб образила ся, якби її назвати її справжнім ім'ям . . . Се незначить зрештою (як непосвячений в таємниці психольогії сих людей мігби подумати), що вони повівали тільки червоною хоругвою. Далеко від того! Не лише в слідуючім, в однім і тім самім числі планові часописі можна було прочитати також випад проти большевізму,

та його апольою. Се була просто якась простітупія думки, що віддавала ся всяким ідеольоїям, нотуючи „з дневникарського обовязку“ найбільші дурниці без найменьшого слова критики. Коли соціалістичним редакторам протягом цілі іх „освічуючої“ діяльності удалося в головах іх читачів зробити таку саму саламаху, яка панувала, замісць переконань, в іх власних, то роки невисипущої праці потрібні будуть щоби направити деморалізаційну „працю“ соціалістичних політиків сеї доби! Не знати яку заплату дістануть вони від збаламученої ними суспільності, але що кожний з них заслужив на ордер „красної звезды“ з власноручним написом Нахамкеса „от благодарной едіной і неделімой Радії“, се певно. — Особливож заслужив на сю почесну відзнаку Мальбрук українського комунізму, що вернувшись із походу, видав лист до мертвих, живих і ненароджених земляків своїх на Україні і не на Україні сущих. Се була велика спроба, ся його подорож, — на вислід котрої з затаєним віддихом чекали всі наші комуністи, спроба „примирить с собою правительство“, як хотів свого часу зробити Костомарів, а за ним і „найбільший“ наш історик, що з юнацькою моторностю, протягом найкоротшого часу переробив карколому еволюцію від скромного автономіста до федераліста, від федераліста — з болем і скреготом зубовним — до самостійника, а від самостійника спершу до большевіка, а там до попихача і лъокая московського уряду. Але химерна доля хотіла, що в своїх заходах примирити українство з Росією комуністичний Мальбрук не ссяг більше щастя як його славні попередники. Ох, хтож його знав, хтож міг думати, що там все, але то все, зовсім інакше виглядає як представляє собі жадібний влади Мальбрук!? Прецінь він „мав змогу зазнайомити ся тільки з декларативною програмовою стороною діяльности керуючої партії“, як нещаслива Маргарета, котра лиш тоді зазнайомила ся з чедекларативною стороною діяльности Фавста, коли було вже за пізно... Наївна Іретхен і „чесний з собою“ Мальбрук чули тільки „сладкозвучні“ серенади Фавста і Леніна, а не бачили того Мефіста, котрий був видний всім, не сліпим, глядачам драми. Мимо терору над селом, Мальбрук „вірив, що комуністична партія України... походить з ши-

роких пролетарських мас села і міста“. Він та його вірні, кажучи словами його однодумців, (Ноға Доба, ціт. з Волі, т. I, ч. 3.) „ведені за ніс всякими лавочниками (себто крамарями) революції приймали в найкращій вірі декларативну сторону російських комуністів, з розбалуваними очима і з роззявленими ротами“... Отверзіння прийшло, і, викинутий за двері більшевіцького раю, наш Мальбрук міг повторити історичні слова — „все страчено oprіч чести“, як сказав шулер, спущений сходами в діл. Але показалося, що і сей досвід пішов на марне. Правда в листі до народжених і ненароджених були скарги і квіління на „централізм“ (нотки знайоміше від 1905. р. і раніше), але вина в усім злі була не Росія, навіть не режім, лише його хиби: „пятаковщина“, „централізм“, не звертання уваги на „особливості українського життя“, ріжні „помилки“, але зрештою ніяка інша партія як комуністична України виратувати не потrafить! Отже, нема Бога oprіч Бога, а Магомет пророк його! Сему Бэгові треба було молити ся, йому приносити в жертву все: власну державність, суверену волю демократії, ба — коли буде треба — навіть і мову. До сего останого правда сам Мальбрук не добалакується, але з тим більшою відвагою робить се оден з „малих сих“, людина, правда зламана житям, але, в своїм соціалістичнім фаху, з безперечною ерудіцією, з поважними супроти свої партії заслугами, і, що особливо в данім випадку піканто, людина з виробленим національним чувством. І мимо сего останого він пише (ціт. з Народного Слова, 28./Х. 1920. р. Пітсбург), що відданість наших соціалістів духові інтернаціоналізму була така велика, що „колиб з Москви прийшов указ на Україну, в інтересі оборони обох радянських республик, в інтересі побіди над Польщею, в інтересі революції, скасувати в укр. рад. республіці не тільки такі комісаріати, як господарства, військовий, шляхів і т. д., але й комісаріат освіти, мало того, коли в сих інтересах треба буlob скасувати українську мову на Україні... то українське робітництво і селянство... булиб і на сю жертву пішли“. ... Навіть стоячого на боці бере лютъ! Виявити стільки відданости „інтернаціональній“ ідеї, стільки невільницької готовності торгувати свою гідностю і честю нації — і замісць по-

хвали дістати такий жорстокий удар! А удар що дістав Мальбрук в товаришами в Москві був справді тяжкий, від котрого, на щастя, довго не прийде до себе українська мальбруцька партія . . .

C'est un coup bien rude.
Rude a recevoir
Malgré l'habitude
Q'on peut on avoir . . .

Хоч з другої сторони, наївно було б думати, що с'ї експеримент відбере скомпромітованому божкові його учеників тайних і явних. Він „покаявся“ і — в ім'я „щирості“, коли не в ім'я розуму, вірні вернуть до него. Бо він належить до сеї оспіваної Салтиковим породи „іскрених лгунов“ котра так часто здібується в нас. „Лічно, — пише про них Салтиков, (Благонамерення Речи) — кождий із етіх гаспод може визвать лішь ізумленіе перед безграницю человеческаво тупумія“, вле все претендуватиме на провід в нації „в ім'я какоїто лічной іскренності („чесности з собою“) до которой нікому нет дела і перед которой тем не мене сотні глупцов астановляются с разинутими ртами: „ето дескать, іскренность, а іскренность надо уважать“ . . . Коли се правда, комуністичний август ще довго лишить ся „улюблением публіки“, которую разом з собою ще не раз викушає в „багні смердючім“, що здаватиметь ся йому прегарним озером.

Слідами соціальних демократів і комуністів йшла в нас і друга, близька ій партія, партія соціального непорозуміння, або як вона сама себе називає, партія „соціалістів-революціонерів“. Проводирі сеї партії також не раз і не два відważnie виступали ділом і словом проти російського комунізму і його „політики“ на Україні, але, лише щоби перестеречи Росію перед „похибками“ режиму і улекшити для себе „примирение с правительством“. Старий льокай московського лібералізму, а тепер шеф партії соціального непорозуміння, каже виразно, що „якіб не були похибки большевіцьких провідників на Україні, якби не вилазила Україні боком діяльність іх агентів, належить всяко оминати конфлікту з большевізмом, шануючи загально-людську вагу“ експериментів крем-

лівських садистів! (Укр. Голос, 11. VIII. 1920. р. Вівісег). Часом радить здитинілій ес-ерівський Далай Лама перейти навіть в опозицію до Росії, але не в імя інтересів України, лише „щоб принаймні вберечи в очах української людності від компромітації комуністичні гасла, відділяючи їх від хибної централістичної політики російських большевіків“ (тамже 28. VII. 1920. р.). Можливо, що се ес-ерівським політикам і вдавало ся, вле що ім напевно не вдасть ся ніколи, се „зберечи в очах української людності від компромітації“ себе самих і свою партію! Та над сим головний хамелеон партії не думає. Як давнійше його головною цілю було погодити українську національну ідею з ідею російської державності, так і тепер. Тоді він накликав уряд до уступок лякаючи, що „помилкова“ політика російських правлячих кол пожене Україну на шлях революції. Тепер — він звертає увагу Копів, що іх „похиби“ кинуть Україну на шлях — контрреволюції (Укр. Голос, 27. XII. 1920. р.). І тоді, і тепер — інтереси російської державності стояли для него на першім плані, в конфлікті Росії з Європою все радив він вибирати першу все одно, чи царську, чи „буржуазну“ Керенського, чи большевіцьку. Як для ідеольога нерозвиненої верстви або племени — для него національні і політичні домагання були „побічними“ (Борітесь і. т. д., ч. I, ст. 17), а проголошені незалежності вовсім не було таким вже неминучим. „Проголошуючи сю незалежність ставило ся величезну крапку над і, може більшу ніж треба було“. Бо все, що потребував український народ — „можна було забезпечити і в федераційній формі“. Щож до незалежності, то „се гасло було підхоплене гіршими елементами української людності і елементами бандитськими“ (там же ст. 47). Під сим взглядом, отже обидва провідники обох наших соціалістичних партій виявляють зворушуючу тож самість переконань: „падлюки“ і „бандити“ — ось хто — показується — хотів будувати непідлеглу українську державу... Відкритя цікаве, але не нове. До него додумалися вже давно і „Кievлянін“, і „Новое Время“ а тепер і Троцький, і Ленін. Для всіх іх — головне завдання се боротьба з тим „бандитизмом“, для всіх іх одиноче джерело культури і поступу се Росія, з котрою наші соціалісти принципіально „відкидають боротьбу, явну і тайну“ (там же ст. 48),

ні словом, ні помишенієм. Думати, що щастя країни можна
сянгнути в боротьбі з Росією — се наївна похибка, противно,
показується, що „без порозуміння з Росією“ сего добити ся не
можна (тамже ст. 48). Особливож без порозуміння з больше-
віками, бо посивілий на службі московським панам льокай
„вдячно памятає, що з російських партій самі тільки больше-
віки під перед революцією визнали за Україною право на само-
означення“ (тамже ч. 2, ст. 5), а Троцький своїми залвами „давав
надії на шире порозуміння“ . . . всім, кому довголітна праця або
інші причини висушили мозок, коли він в них був . . . Зрештою
суть нашої політики се ніяка самостійність, головне — „вивести
я на шлях світової революції“ Україну, на шлях „загально люд-
ських культурних інтересів“, котрі дивним дивом стало покри-
вали ся з російськими! Не інакше думав прецінь і безсмертний
Тарас, котрого „соціалісти з повним правом можуть уважати
своїм апостолом і пророком“ (тамже ч. 1), хоч він ніколи в
Центральній Раді не сидів і з Копом переговорів не про-
водив. Отже завше з Москвою, з Москвою, „куди з вірою і
з любовю (але певно без — софії) дивить ся весь трудовий
світ“ (тамже ч. 2). Таке було гасло „товариша“ екс-предсіда-
теля Центральної Ради. А коли, прислухаючись до гуку нев-
гаваючих повстань на Україні, зачала стара Європа відсвіжу-
вати напів забуті історичні спомини, а в Україні бачити прав-
диве забороло проти реакційної, царської чи совітської, Росії,
— в сей момент не завагав ся здитинілій провідник партії
соціального непорозуміння, поклясти ся в органі російського
Жида Рапапорта, в паризькім Юманіте, що проти коханої
Росії Україна ніколи не піде . . . Цілком, як пару років тому,
коли шановний діяч запевняв редакторів Речі, що на царат
Україна руки ніколи не піднесе, ніколи не піде проти свого
укоханого „атечества“. Даремна праця! Ео що ес-ерівський
патріарх, посивілий в боротьбі за соціалізм, промовляє в імені
України — хто йому повірить? Що говорить в імені свої
партії? Напевно, але хто і коли посуджував ії вожда о пере-
саджене почуття власної та національної гідності? Хто сумнівав
ся в його та його товаришів вірnosti „соціалістическому
атечству“? Хто не зізнав, що іх мрію все було привести Україну
в „федерацію“ совітських республік, сего близкучого товариства,
до котрого, під егідою Росії, належать вже такі культурні

нації, як Башкіри, Татари, Кіргізи, Чуваші, Карели, Вогяки, Череміси, Калмуки, Азербайджанці, Хивинці, Бухарці та Хорусмізи? Чи се не була б велика шана, якби й нас до сего товариства, до сего нового, і сим разом вже правдивого соціалістичного інтернаціонала, зволили прийняти? І чи задля такого великого щастя не варто, як казав колишній провідник галицької соціал-демократії, навіть рідної мови відречи ся, а замість неї засвоїти одну з „федеративних“? І чи сей інтернаціонал не криє в собі о много більше виглядів соціального поступу, як такі варварські країни як Англія або Франція?

Я бувби несправедливим, колиб захотів твердити, що славні діячі славної партії соціалітів-революціонерів все вели одну лінію в своїй політиці. Се вони робили ще менше як іх сопіал-демократичні компаньони. Правда, думати льогічно жаден з соціалістичних аяксів не вмів, се була вже іх органічна хиба. Але все ж ім не бракло спосібності відріжняти гусяче пір'я від камінного муру, особливо коли вони стукали ся о него головою. Але розуміється ся не перед сим. Перед сим, вони, подібно вже згаданому Мальбруку, звертали увагу тільки на „декляративну сторону“. На „неясні звістки про побачення“ ес-ерівського патріарха з Копом в Берліні, на „звістки з Київа про зменшення терору“, на „наказ Троцького російським військам на Україні“, на „призnanня Леніна в помилках московської совітської політики на Україні“, і т. д. (гл. Лист до парт. товар. У. П. С.-р. комітета камян. орг. Воля Т. I., ч. 7/VIII. 1921. р.). Заяви, звістки, чутки, плітки, власні бажання — ось на чім будували свою тактику дві соціалістичні партії на Україні, допроваджуючи країну до гибелі, а себе до морального банкротства і політичної компромітації! Аналіза політичної природи якоїсь (в данім випадку большевіцької) нової системи, і випливаючих з неї наслідків, базованя на сім власної тактики — на сім не розуміли ся наші баби Палажки від політики. Вони не були „доктрінерами“ і найдурніший провокаторський жест Леніна, „заява“ про мирні наміри, „призnanня“ самостійності і т. д. ділали на наших соціалістичних Мальбруків, як сало в лапці на мішай. За тратами вони „спостерігали“ свої похибки і „кали ся“, але лише — до но-вої, більші спритної провокації противної сторони, і обективно

беручи, іх діяльність в остатні часи служила тільки зміцненю і утреваленю московського панування на Україні.

В повнім банкротстві не лише іх цілої дотеперішньої політики, але також іх вихідної точки мусіли вони нарешті самі признати ся. Вони самі признають ся, що ім не вдалося захопити провід національним рухом на Україні „через несприятливі умови революційної боротьби на Україні, і в першу чергу окупації України совітською Росією“, через що був нарушені „нормальний розвиток класової боротьби на Україні“, а маси „зdemoralізовані“, „відірвані від іх справжніх провідників“ і кинуті „в бік контреволюції“ („Борітесь“ і т. д. ч. 5, ст. 48.). Іншими словами, ім, соціалістам не вдалося проводити масами просто через те, що боротьба на Україні приняла не вимріяний ними, фантастичний „класовий“ характер, а такий який і повина була для кожного не сліцого приняти — характер расової, національної боротьби. Претендувати, що справа соціалістів не вдала ся лише через ненормальний біг подій, се все одно, якби паціфісти і сторонники вічного мира поясняли своє і свої доктрини банкротство не іх непристосованостю до життя, але сим, що розвиток міждержавних відносин „приняв ненормальний характер воєнних конфліктів“... Якби ж він сего ненормального характеру не приняв, паціфісти, „справжні провідники“ народів напевно „взялиби державне будівництво в свої руки“, так само як і соціалісти-революціонери... якби прокляте життя не захотіло йти дорогою іншою від приписаної наївними адептами наївної концепції... В своїй, повній ірапці, наївності панове „революціонери“ навіть не розуміють, що коли тут можна говорити про якусь ненормальність, то тільки про ненормальність іх умових спосібностей. Одному з делегатів іспанської соціалістичної партії, що говорив з Леніном, сказав сей останій (гл. Times 20/I. 1921. р.): „ми ніколи не говорили про свободу. Ми виконуємо діктатуру пролетаріату в імя меншості, бо селянська класа не пролетаріят, і ще не є з нами. Ми виконуватимемо діктатуру над нею, поки вона не скорить ся“. Так про наміри Леніна мусів думати і всякий, хто мав несоціалістичний мозок в голові, і тому кожний, хто хотів, як се робили соціалісти, погодити совітський режим з інтересами більшості української нації, був:abo

сторонником російської діктатури над нашим селом, або — легко виражаючись — людиною безконечно наївною. Як між сима двома категоріями „політиків“ поділяють ся наші соціалісти, не може річ рішати. Але одно певне, що і одні, і другі обективно помагали скріпленню московської діктатури і державності на Україні. Сеі іхної заслуги перед нащадками історія не забуде . . .

Помалу-малу вернули на лоно „спільної батьківщини“ і жидівські соціалісти на Україні. Після компетентного свідоцтва одного жидівського політика у „Волі“ жидівське робітництво, в результаті останої крізи, готове було стихійно кинути ся в обійми большевізму, шукаючи в ньому шляхів до радикальної зміни того соціального і економічного рабства, що є неминучим наслідком перебування Жидів на чужих теренах, між чужими більшостями; що жидівське робітництво дивило ся на совітську систему на Україні як на найскорший шлях до соціалізму. І справді, незбитим фактом є, що майже всі найвпливовіші жидівські партії погодили ся і пристали до большевізму, а з ними, після свідоцтва того самого автора з „Волі“ і жидівська інтелігенція, вголодніла за владою, бо досі все була віддалена від державного механізму. Констатуючи сі, зрештою і без того відомі факти, автор висловлює навіть побоювання, що його земляки зачнуть з занадто величним поспіхом хапати комуністичні посади, і не зуміють затримати необхідного такту в міжнаціональних відносинах, викликуючи антисемітські настрої серед людности. Побоювання автора в значній мірі вже спровокували ся і великий процент жидівських соціалістів перейшов на сторону большевіцьких Муравйових-Вешателів на Україні, або, вживаючи евфемічної термінології паризької „Жидівської Трібуни“ (ч. 59, 1921. р.) на сторону . . . „романтиків“ і „утопістів“.

На превелике диво загальна прострація, в которую почала падати наша інтелігенція не пройшла без сліду і для наших правих, націоналістичних кругів. Мимо лосвідів минулого, давнього і недавнього, в опублікованій кілька місяців тому програмі наших „хліборобів-державників“ стрічаємо такий уступ: „наше географічне положення, спільне історичне минуле (sic!) і спільні економічні інтереси (?) вимагають, щоб ми з Росією та Білорусією (мабуть з Білою Русією?) як зовсім окрема та

суверена Українська Національна Держава, заключили тісний мілітарний та економічний союз". Про той самий союз говорить ся ще раз низше (гл. До українських хліборобів, вид ініціативної групи „Україн. союза хліборобів-державників“ Відень 1920, ст. 9 і 13). Що се? Ляпсус? Певно ні, бо його повторюється ся. А коли так, то чи думали щось автори ції наївної книжки коли сей уступ писали? Яке спільне історичне минуле з Росією в країни, половина котрої належить до неї, якої і її складова частина, заledві двісті років, а друга сто і кілька? І навіщо нам економічний та мілітарний союз з Росією? Коли для того, щоб, в ім'я преславної програми „соборності“ привести з помічю Росії під московське ярмо Галичину, Буковину і Бесарабію створюючи для Росії домінуюче становище в Європі і тим самим нас навіки ій закабалюючи; то пощо всі ті фрази про Суверену Українську Державу, написані ще до того з великої букви? Коли ж ні, то пощо ся москвофільська фразеольгія? Тим більша, що в наші часи „тісний союз“ і „федерація“ се такі нюанси, що дуже скоро переходятять один в другий?! На подібні манівці збочує наша „права“ ідеольгія не тільки в наведенім прикладі. З другого джерела довідуємо ся, що суторо російська концепція мобілізації народів Азії для зміцнення Росії та для ослаблення Європи, а з нею також нас, — се геніальна ідея, варта уваги (гл. Хлібор. Україна збірн. I, ст. 90), що про європейську культуру, від котрої єдине може нам прийти рятунок, можна говорити тільки в знаках наведення, ба що її гибелі треба навіть бажати, як сего бажали російські славянофіли і большевіки (тамже ст. 98). Подібна саламаха, яку знаходимо і в головах наших соціалістів, те саме безкритичне засвоєння московських доктрін, ті самі нотки, що звучали в „федераційнім“ маніфесті гетьмана.

Під гіпнозою москвофільства опинила ся також Галичина, де воно в наші часи переживає свій ренесанс, що викликує в памяті „незабутні“ часи Дудикевича і Глібовицького. Тут ми маємо до діла з типовим маломісточковим патріотізмом, що ідею нації замінює „ідею“ провінції, що за деревами не бачить ліса, зі звяищем, котре Стендаль в Італійців називав *patriotism d'antichambre*, передпокойовим патріотізмом, що інтереси свого шматка землі ставив вище інтересів нації.

Однокою мудрістю іх політики сеї доби було: „хоч гірше, та інше!“ Все ліпше від того що є. Большевіки, правда, не принесуть нам повного національного визволення... але колиб се сталося („визволеня“ большевіками) малиб принаймні одно — факт обеднаного і одноцільного фронту (Укр. Прапор, 4./ХІІ. 1920. р.). Яка шкода, що Росія ще за Катарини не забрала Галичини! Бо тоді політичні нащадки Кониського вже від 120 років роскошували „фактом обеднаного фронту“, а навітьби дочекали ся визволеня селян — в 1863., а конституції — в 1905., замість 1848. року... Що то були за щасливі часи! А ще ліпше коли „перекотивши ся через Кавказ большевіцька струя піде на Персію, Мезоцотамію та Індію... і зачне стукати до порогів великих англійських володінь в Азії“, „бо се зверне нарешті очі коаліції на нас“ (тамже). І яка шкода, що ми досі сего не знали, що тільки зміцнення Росії коштом антанського „імперіалізму“ прискорить визволення української нації! Тоді ми моглиб заощадити собі забавки в якісь там легіони, а разом з Дудикевичем віталиб „російських орлів“ на Карпатах... Коли істнує така проста метода визволити Галичину з під польського пановавя, як віддати цілу Україну під владу московської Чрезвичайки, чому ж би сего не зробити? Для нас, як вже сказано, перше стремління не визволення з політичного ярма, але „обеднання з прочими нашими земляками, з цілою соборною Україною, а для сеї цілі немає в нас ніяких замалих жертв“ (Укр. Прапор, 11./VII. 1920. р.). Нема чого зупиняти ся навіть перед принесеням в жертву державної сувереності. Бо що вначить сувереність 40 міліонового народу в порівнанню з визволеням в під польського пановання 4 міліонів Галичан, сеї еліти нації, котра дала нам попри Сагайдачного, ще Дудикевича і його партію та цілу хмару русіфікаторів нещасливої Холмщини?... Зрештою і большевіки ж не звірі, бо „якраз поширення большевізму є умовою повного визволення нашого селянства“ (тамже). А хочби інтелігенцію большевіки яко „буржуазію“ навіть знищили, то... головна сила наші не кляса, що представляє політичні стремління народу, ії можна на ново здобути, як свідчить хочби приклад Наддніпрянщини, котра, хоч і по двохсотлітній перерві (над нами не капає!), а все ж ії вдобула, та ще яку вишколену і політично виро-

блену! Суть і остоя нації — се люд, се хлоп, що порпаеться на своєму куснику землі, а його прецінь большевіки не зачеплять, хиба роблять вони що нашему селянинові на Наддніпрянщині? Лишать сю хлопську силу нам, і ми яко нація і далі існуватимемо, блискаючи всіми формами національного життя, яко самостійний чинник в сімі народів — ось як напр., також позбавлені інтелігенції, Білорусини, Кашуби або лужицькі Серби! Треба бути кретином аби так простих речей не зрозуміти! Отже віват Москва! Най приходять! Що не прийде по Польщі, „се буде як не повне визволення, то в кожному разі бодай надійний початок до него“ (Укр. Прапор, 4./VII. 1920. р.). Буде і в Галичині так як на великій Україні, де прецінь, як всім відомо, знаходить ся „большевіцька влада майже виключно в українських руках“ (Укр. Прапор, 10./III. 1920. р.), де проти сеї влади повстають тільки авантурники та жменька збаламученого селянства, що немає таких блискучих і далекозорих провідників, як галицькі москвофіли, еліта серед еліти. А зрештою, „нам байдуже який прапор буде в Київі віяти“ (Укр. Прапор, 19./XII. 1920. р.). „Нам“ важно, аби всі в купочці були! Прецінь „нова Росія зорганізується ся без огляду на се, чи відновить її Колчак, Денікін чи хто інший“, прецінь „вона мусить збудувати ся на основах конституційно-демократичних“ (22./VIII. 1919. р.). Се не великий ідеал, правда, і можна було його мати ще й за Миколи II., але політика мусить бути реальною, „мусить перш усого наступити зединення всіх українських земель“. Чи тут говорить передусім ненависть до Польщі? Ні, передусім „передпокойовий патріотізм“, бажання бути всім в купочці. Галичини не можемо зреchi ся „навіть тоді, колиб якась справжна, наглядна, реальна випробована державна могутчість за ціну відступленя Галичини запевнила нам у всіх подробицях негайну представрацію української держави за Збручом“ (Гром. Думка, 2./II. 1920. р.). Накидати українську політику Галичині — се злочин, накидати вузько-галицьку орієнтацію цілій країні, бажати, щоби для „визволення“ Галичини вся Україна узнала владу денікінських або соціалістичних окупантів — се добре! Самостійність — се гасло „падлюк“ (с. д. Мальбрук), „бандитів“ (с. р. Мальбрук) або людий наївних, що „не

розібрали ся в політично-соціальній орієнтації Драгоманова".
Бо „прецінь найважнішою річю розважити з котрої сторони
грозила і грозить небезпека масам, більша небезпека втрати
землі як економічної підстави і простору для експансії“ (Гром.
Думка, 26./VI. 1920. р.). Наплювати нам на самостійність, що
відбирає нам Зелений Клин, *ex oriente lux!* Туди маємо йти,
до укоханої Росії, де стільки простору, хочби вона, як друга
Катарина і перший Ленін обернула сего сувереного властителя
землі в парію і раба, „хочби евентуально навіть під націо-
нально-культурним і політичним взглядом був здержаній його
(народу) розвиток ще на один або два етапи“ (тамже), на одно
або два покоління... Правда колись „ми“ також вірили в
прімат гасла самостійності, але тепер, всадити ніж в спину
армії, що боронила від московського заливу країну в „нас“ на-
зывається не провокацією, а щобисьте знали — геройством!
Правда, і „ми“ колись посилали проти Росії якісь легіони,
Січові Стрілці, котрі боронили австрійської, навіть майже
„виодремб'оней“ Галичини проти Москви, створили навіть
культ сеї жменьки завзятих, але, як теперішні події показують,
„ми“ іх шанували не за те, що вони робили, а за те, що
вони, „родимці“ робили... Не культ ідеї самостійності, але
звичле і примітивне — і якеж провінціональне — співчуття зі
своїми, що терплять... Тепер „ми“ вирости, тепер „ми“
вітаємо армію Білого, а українські війська, що від московських
горд „очищують українську територію тратять
назву національної сили“ (Вперед, 23./IX. 1920. р.).
Закидаєте „нам“ зміну переконань? Зовсім не слушно. Прецінь
писав жеж ще п'ять років тому орган найвпливовішої га-
лицької партії під керовництвом одного з найбільших ії
діпломатів, що відступав країну Денікінові: „зазначимо
що з всіх можливостей які можуть зустріти український
нарід наслідком війни, ніяка не є для нас така непримирима,
як власне помирення з польською державністю“ (Діло, 26./X.
1916. р.). А треба пригадати, що іншою можливістю, которую
волів будучий приклонник Денікіна була в той час перед-
революційна царська Росія... „Ми“ зосталися кон-
секventними! Дивно як сего інші не розуміють, не розу-
міють, що експансія Росії була все „нам“ на користь, що
вона ще в році 1863. і 1795. „зробила нам безмірну наці-

ональну прислугу" (Укр. Прапор, 19./І. 1921. р.), що — як й личить „льокаям обставин“ — треба при виборі орієнтації все уважати не на інтереси нації, тільки на се, „котрий з ворогів має більше шансів на успіх“ (тамже), котрий сильніший . . .

Такий був ідейний білянс української інтелігенції по-кількох роках визвольної боротьби. Білянс, коли не розпачливий, то в кожнім разі надзвичайно вбогий. Хаос в думках, брак пляновості в акції, брак ясно сформульованих цілей. І все се підбито часом голосною самостійницькою фразеольгією, дзвінкою як в несфіта і такою ж нетрівкою. Що могла серед такого окруження зробити маленька, в порівнанню кількість очайдухів, що гинули масово в ім'я вимріяного ідеалу? Що міг зродити центр, що, хоч зізагами, хоч наїво і недотепно, але все ж провадив самостійницьку лінію в остані два роки? (при загальній нашій пространні та мізерні се була велика річ.) Що значила галицька армія, чини котрої збуджуватимуть подив в найдальших генераціях — супроти короткозорої політики галицьких політиків? Що могли зробити титанічні зусилля народу позбавлені керуючої волі та інтелекту, що від-
кравби йому сенс його власних чинів і його мету?

Шукаючи за причинами сумного білянсу наших ідейників і політичних змагань, мусимо на першім пляні згадати невміння віднайти, відчути колективний ідеал нації. ні так різко за-значити його, щоб він став притягаючим центром, до котрого, як до сталого, непорушного осередка стремілиб міліони по-одиноких воль в краю, і пильна увага заграниці, котра була бачила в сім центрі свідомий свої ролі чинник, з котрим належало, в волею чи проти неї, числити ся. Не маючи виробленої програми на віні, українство не могло ввійти, яко певна означена величина, навіть таким важним чинником в європейську політику, як маленька Сербія або Бельгія. Не маючи виробленого програму в середині, ні що до сего на якій клясі спирати державне будівництво, ні вміння споювати одною не-клясовою і ненаціональною, а державницькою ідеольгією всі національності країни в одну націю під прапором одного державного ідеалу, українство не могло осягти, консолідації внутрішніх сил края. Далі, навіть сей, на швидку зроблений, вічно мінливий сурогат національного ідеалу, що ство-

рив ся в нас, не проглямовано і не утримувано з цілою, по-трібною в таких випадках, остротою. Знана річ, що консеквентна, валівна, сама в собі переконана афірмативна воля потрафить защепити свою концепцію масі навіть коли вона є абсурдна. І навпаки, сполучення найясніших ідей зі слабою афірмативною волею іх пропагаторів — не має часто практичних наслідків. В нас була і одна і друга хиба, та коли про українство все таки виробляла ся як в країні так і поза нею, певне досить ясне представлення, як про ясно означений політичний чинник, наділений виразною афірмативною волею, то тільки мала частина була в сім заслуги свідомих зусиль інтелігенції, а величезна натомісъ — інтуїтивної, часто на мірам інтелігенції ворожої, акції мас. Ся інтуїтивна акція мусіла знайти свій вираз в ясній формулі національного руху, формулі, которую мусіла дати інтелігенція і которую вона не дала. Подібно як не знайшли ми її, сеі формули, і в XVII. віці. Описуючи сю добу і походи козаків на Туреччину пише Куліш (Історія возсоедінення Руси ст. 214): „бракувало одного“ щоби надати козацькій акції значіння першорядного політичного факту — „аби в козацьких головах повстала гадка про самостійне царство, але її вони ніколи не мали, вони були далекі від сеі думки, як обскуранти обо як соціалісти“. В геніально-простій формі дав тут Куліш і причини, чому наші предки в тої доби не могли піднести своїх інтуїтивних зусиль до значіння певного свідомого політичного програму охопити їх ясною політичною формулою, але рівночасно він подав також причини того самого лиха і теперішньої генерації! Зі смутним інстинктом беть ся ось котрий вже рік маса нашого селянства проти російського стремління економічно підбити країну, проти російського стремління створити систему, щоб тристати його в політичній неволі і т. д. Щоби надати сим хаотичним зусиллям нашого селянства свідомість мети і організованість — відкрити йому глибший сенс його боротьби, треба було лише усвідомити се селянинові, так як колись усвідомлювало ся страйкуючому робітникові, що він бореть ся не тільки проти економічного визиску, але й проти системи царату; усвідомити агітацію та ясною політикою. Але се власне якраз занехала наша інтелігенція, і якраз з тих самих причин, на котрі вказує Куліш: провідники нації не здолали

знати формули масового руху — „як обскуранти або як соціалісти“. Як обскуранти, як люди з недорозвиненим політичним змислом ставили вони на перший план не політичне панування української нації в країні але моменти наступного порядку: „злученя всеї території“, „Зелений Клин“, жертвуючи за се сувереностю нації, волючи політичний деспотізм і політичне панування чужого народа від вільної конкурентної гри свободних націй. Яко соціалісти, ставили вони на перший план не політичні інтереси українства, але „інтернаціоналізм“, „всесвітське братерство“, інтереси мітичного „міжнародного пролетаріату“ і т. д. Вони боронили або піднаціональну ідеольгію, ідеольгію племени, що журиється тільки безпосередніми економічними потребами нації (ідеольгія Галичан), або ідеольгію наднаціональну (соціалісти), що підпорядковували національний ідеал соціалізму або космополітізму (Драгоманів). Вони не мислили в кругі ідей держави, котра накидає громаді свій авторитет і дісципліну, а в кругі ідей суспільності, котра з тим всім стало провадить війну. Провідники української нації властиво тільки й робили се остане, показуючи зайвий раз, що зони себе почували не державними будівничими, а суспільностю, громадською верстовою, котрої одиноким завданням бороти ся з чужою ій державою. Вони навіть тоді сеі боротьби не залишили, коли її довело ся вести проти власної держави, ба навіть тоді ні, коли держава вже була ними зруйнована, коли зрештою настав, здавалосьби, час для відбудови. Надзвичайно характеристичні для сеі психіольгії м. и. вискази вожда ес-ер-ів про прінципально вороже відношення його партії та й взагалі української інтелігенції до держави та всіх її атрібутів, як примус, армія, дісципліна, повага влади і т. д. Се власне та психіольгія, з котрої повстала типова аполітична психіка індусів та інших шідбитих народів Азії: Індуси напр. і досі з погордою дивляться на меткого, вічно занятого ріжними практичними та організаційними справами Британця, вважаючи все се непотрібним гаяням часу, віддаючи ся вищій на іх думку культурі або й „стовпництву“. Подібні погляди на політичні народи і подібну погорду до них (до Європейців і Японців) мають також Китайці, і се страшний симптом, що ся атрофія політичного інстінкту, чи то в формі ріжних „ізмів“, чи в формі „обску-

рантізму" ширить ся в нас . . . І се якраз в сей час, коли народ кричить за ясною політичною формулою! Коли на Україні йде страшна боротьба не верстви з верствою, не інтернаціонального соціалізму з інтернаціональним капіталізмом, але раси з расою, боротьба двох виключаючих себе націоналізмів. Наївно думати, що се все похибки, котрі легко забудуться. Ні, се прінципіальне питання, бо нація, що зрікається власного національно-політичного ідеалу, мусить власковати собі чужий. Якби не твердив Драгоманів, що Росія виповняє нашу місію, тягаучи до Константинополя, — російські „орли“ нас, української ідеї, не потребують до виконання сеї місії. Якби не доводили наші „еси“ конечність совітської системи на Україні, до її реалізації не потрібно спеціального українського національного чувства і його незалежного огнища в Київі. Під якою маскою інтернаціоналізму або козмополітізму не заявлялися ся російські політичні стремління в нас, вони реалізуватимуться Росіянами. Українаж тоді лише житиме, як самостійний чинник, коли вона, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці виступить з власним національно-політичним ідеалом. А здійснення сего ідеалу, як я в сій праці старався довести, можливо тільки проти Росії ніколи разом з нею. Росія, казав Герцен, може перемочи Європу, але її може бути переможена нею. В першім випадку Європа мусить бути розеднана, в другім злучена в одну цілість. Сі слова мусимо як гасло памятати. Памятати, що жертвовання політичним моментом, всякі спроби вирішити нашу справу шляхом зміцнення Росії, всі сі „федерациї“, „тісні мілітарні та військові союзи“ — все се робота не на користь України, але Росії . . .

Головну відповідальність не лише за руїну держави, але й за се виродження політичної думки в нас поносять соціалістичні партії, соціалістичні герострати. Бо іх анаціоналізм — се не припадок, а щось, що вицільває з підстав іхної доктрини, а цітовані в горі слова одного з іх провідників про зраду своїй мові, а тим самим і напії, як того вимагатимуть „інтереси соціалізму“ — сімптом, показуючий, що в кожнім соціалісті є зародок того національного ренегатства, котрого допустили ся тисячі „малоросів“. Як зрештою і в кожнім, після виразу Куліша, „обскуранті“, резігнувачем з власного політичного ідеалу нації. Ся резігнація привчила соціалістів

дивити ся на самостійників як на хоробливих людей, на „падлюк“ і „бандитів“, привела Драгоманова до ідеалізації російсько-православної агітації в Галичині, а його адептів змусила бачити не тільки в російській експансії до Чорного Моря, ало й в поході Паскевича і Суворова — полагодження українських інтересів. Лише один маленький крок — і маємо „малороса“ Савенка з його апельгію не лише Катарини, але й Петра, маємо Дудикевича . . .

Можна було б богато дарувати соціалістичній інтелігенції, якби ми мали до діла з витревалим противником, котрий знає що він хоче і куди йде. На жаль сего не можна ствердити в данім случаю, бо стільки морального хамства і політичного льокайства найгіршої сорти, такої великої дози духовного боязтва, що виявила т. вв. демократична інтелігенція трудно деінде стрінути. Героїв компромісу, недокровних революціонерів, геніальних політиків, вірячих в „добре наміри“ Леніна, як останій темний мужик вірив в царя, блукаючих навмання між Європою та Росією, між Літою Націй та третою інтернаціоналею, тупих і зарозумілих ділетантів, крімінальних злодіїв, премерів, благаючих на колінах „снисхождення“ в окупантів, і не викинутих за се ні з партії, ні з товариства, зідотілих стариків, „дякуючих“ більшевікам за їх працю на Україні, жебраків шмигаючих в передпокоях московських окупантів, публіцістів, огиджуючих самостійницьку ідею та роблячих пропаганду на річ держави, що була в стані війни з Україною, платних агентів чужих урядів, як славнозвістний Союз „Визволення України“, — ось кого видала українська соціалістична інтелігенція нашої доби! Покоління невільників, без власної та національної гідності, котрим після слів поетки, навіть на волі „бридкі мозолі нагадують хто вони такі“ . . . І навіть в її упадку, в неудачі сеї інтелігенції тяжко мати співчуття з тим шумовиням революції. Впадаючи в гріх і „каючись“, не свідомі суті тої великої боротьби до котрої вони яко участники хотіли примазати ся раз по одній, раз по другій стороні, приймаючи міцні удари, вони навіть не знали, за що іх приймали і навіть йдучі на Голготу — мали роздвоєне сумління, чи правою дорогою йшли, бо — „путь на Голготу велична тоді, коли тяжить людина за що й куди вона йде“ (Леся Українка), а в ідеольгію нашого духового

босяцтва сеі тямки не було. Вони нагадували скорше сих недолугих героїв, котрі „без одваги і бою на путь заблукали згублизу, плачуши гірко від болю“ давали „себе тернові ранити“...

З того осередка, позбавленого мудrosti політичного передвиження і, головне, почуття особистої та національної гідностi, — вийти вже нічо не може. Ідеольгія, виросла в змосковщені, невільничім соціалістичнім „підполю“ вмирає на наших очах, і не ми жалуватимемо за тим! Так, колись і вони, її адепти, горіли великим вогнем боротьби і протesta, але — були вогні тепер лиш стелить ся дим... Щоби в сім димі та задусі не зачаділо наше нове покоління, мусять вийти на сцену інші люди, носителі та представники іншої ідеольгії та іншої кляси.

Якої?

VII.

Україна разом з цілим європейсько-американським світом переходить ту тяжку крізу, котра не скінчиться з упадком большевіаму бо не з ним вона і почала ся. Сю крізу передбачав ще Ніцше в першій книзі свої „Wille zur Macht“ в 1887. році. „Се що я оповідаю, — зачинає він свій класичний твір, — се історія двох будучих віків. Я описую се, що настає... повстання нігілізму“. Такий і наголовок першої книжки твору: „європейський нігілізм“. Се зявище, котре ми тепер называемо большевізмом, прийшло до нас в проповідях Ляменне, в музикальній демагогії Багнера, в малярській штуці футурістів, в літературі Барбюса і Ромен Роляна, в політичній акції Айзнера і Леніна, з трівогою передчуване ще Спенсером і Мережковським, Гюго і Бодлером. Знаменує воно революту тої бакунінської, „простонародної наволочі“, того власне „торжествующого Хама“, котрий, захоче одної днини перевернути до гори ногами світ „во імя равенства, завісті і піщеваренія“. Представлений інтелігентським шумовиням, людьми з крімінальними провинами проти „буржуазного ладу“, як Собельзон-Радек, соціалістичними волоцигами („інтернаціоналістами“), як Рапапорт, та парою гістеричних жінок, як Кляра Цеткін і Балабанова, сей нігілізм загрожує похилинути також нас. Герольдами його на Україні — Росія та її агенти. В нас ся повінь нігілізму

загрожує не лише як деінде, руїною цівілізації, але і самому існуванню нації. Розглядаючи ся в силах, які могли б ставити чоло сій небезпеці, приходимо до висліду, що сею силою може в нас бути тільки селянство та відповідаюча його інтересам і способові думання ідеольгія. Коли в наслідок війни не настувивши сей ренесанс селянства, один з найбільш несподізаних її результатів, довелося сяб справді розpacати над будучиною західної культури. Бо міський пролетаріат, в супереч сподіванкам його перших ідеольгів, не приніс зі собою нових богів, не сказав нового слова. Ті самі сuto жолудкові інтереси, той самий тупий і вузький матеріалізм, та сама хіть панування над більшостю нації, та сама клясова діктатура меншини, яку він закидає буржуазії, те саме нерозуміння ідеї солідарізму. Його противник, міська буржуазія занадто слаба і в багатьох країнах за труслива, щоби виключно на своїх раменах витримати оборону європейської цівілізації проти нових варварів. Арістократія, що прищепила масам багато великих ідей, як поняття чести, суспільного обовязку, патріотизму — майже зникла, а там де існує тратить керуюче становище. Серед двох інших суспільних сил, що поруч з аристократією, творили ще до недавна підпору порядку — монархії та церкви, остатна переживає в розбурханім війною світі не заперечуване навіть її противниками відродження, як інстітуція, що вносить в суспільність елемент карності, авторитету і дух антіматеріалізму (річ йде про католицьку церкву). Коли б ій вдалося підняти ся того завдання, котре вона виконала по упадку римської імперії, се можна було тільки вітати, але навіть в сім випадку вона мусіла б шукати клясу, на котру, як колись на феодалізм могла б оперти ся. Отже сама в собі не може бути тою силою, котра могла б відмолодити і врятувати від катастрофи світ. Даремне думати, що і монархія могла би стати сею ідею, що знов зуміла споїти в одне розлізлі елементи суспільності. Монархія без аристократії — властиво нічо, і не ій дати хворому національному організмові моральні костури, котрих він так потребує. А особливо в нас монархія не може бути ніякою панацеєю. Я не засадничий противник сеї форми політичного устрою і дуже тішився коли б ся форма (в виді національної монархії) в нас історично повстала, або коли б наш народ засвоїв той самий темп

політичної еволюції, що Англія, з ії глибоко вкоріненим монархічним чуттям. Признаю, що і гетьманська установа мала виразні прикмети поняття монархії (прінціпальна доживотність суверена). Але попри все те сумніваю ся, щоб монархічні проекти мали в нас вигляди на здійснення. Головно через те, що не маючи коріння в народі, як інституція нова, вона, національно-українська монархія, булаб стало наражена на повний брак авторітету, на безнастіні хитаня, як про се свідчить історія новокреованих європейських монархій не тільки на Балкані, але також в Італії. В сих обставинах не виповнила вона одну з найбільш істотних своїх функцій на котру ії прихильники кладуть натиск. Щоби не перечисляти старих прикладів (Батенберги, Обреновичі, Петровичі, Віди) досить згадати остатні випадки в Греції. Коли там досить поважну роялістську крізу викликала — одна малпа, то щож допіру потрафили вробити в нас кількох соціалістів-революціонерів старшого і молодшого віку?! Наша монархія не виходила з кріз! Про ії запровадження можна було хиба ще думати в разі перемоги центральних держав, а разом з ними і монархічного прінципу, але тепер! Що інше, розуміється ся, міцна центральна влада на Україні, в чім віддаєна є велика потреба, але з монархією се не стоїть ні в якім звязку, і плутати ідею гетьманську, як се робить дехто в нас, з монархічною, так само смішно, як плутати ії з ідею вбраного в фрак і лякові півчеревики „презідента республіки“, як се робили наївні демократії, що хотіли погодити гетьманщину з соціалізмом. Ся тверда влада, розуміється ся, більше ніж коли будь потрібна нам тепер, тай опозиція проти неї булаб слабшою з боку всяких „істів“, котрі, як андалузькі бики ніколи не кидають ся на тореадора лише на червону хустину. Але наший „легітімістам“ власне залежить не на твердій владі, але на монархії, а ся ідея не тільки, зреалізована, не далаби сподіваних ії сторонниками наслідків (zmіцнення державного авторітету, тощо), але навіть як предмет агітації принесла буже велику шкоду. Колиб результати такої агітації були подібні до сих, котрими скінчила ся пропаганда des incroyables (золотої роялістської молоді) останіх часів Конвенту і Діректорії, що замісць до реставрації монархії, привела до консульяту, а потім до імперії — можна ще було толерувати акцію на-

ших монархістів. Але на се не має виглядів, і — в даних умовах — всяка монархічна агітація на Україні буде неминуче агітацію на річ російської монархії, одинокої знаної масам форми. Для того навіть всякі розмови про монархію в нас надзвичайно шкідливі та справі української незалежності ніскільки не помагають. Особливо ж в сій формі, в котрій ся агітація в нас ведеться ся її нефортуними менерами, що виступають більшими легітімістами, ніж ними були коли небудь, *camelots du roi*. Гаслом останіх було: *le roi est mort, vive le roi!* гаслом наших монархістів натомісъ стало: *le roi est mort, vive le mort!* Легітімізм, що витягає своїх кандидатів з пантеону політичних мерців — се нежитева течія . . .

Кожний, хто хоче знайти чинник спосібний привернути рівновагу розколисаної та занархізованої суспільності, шукаючи міцної остої проти ростучого нігілізму, мусить отже лишити „повалені гроби“ і звернути ся до селянства, розуміється не так, як се робили збанкротовані соціал-демагоги, жотрі ні з ідеольгією, ні зі способом думання [селянства] нічо спільногого не мають. Отже звернути ся ні до монархії, ні до „великої простонародної наволочі“, лише до тої верстви, що творить в нас (і не тільки в нас) більшість людности, себто до — демократії. — Тут мушу зробити застереженя. Розумію під словом демократія зовсім, але то зовсім що інше, як наші фахові демократи, не належу рівнож до тих, що падуть перед ідею, вираженою в сім слові на коліна. Свое відношення до неї я найліпше виразивши словами Гізо: „демократія — се факт, котрий треба приняти, чи він нам подобається ся чи ні . . . Не можучи його знищити, треба взяти його в карби, урегульовать, бо, незагнузданий і неврегульований, він зруйнує цівілізацію“ (гл. *De la Démocratie en France*, розд. VII). Політичні спірітісти, що хочуть тінями давноминулого заворожити небезпеку нігілізму, не вірять в можливість урегульовання демократії, називаючи се завданя квадратурою кола. Я так не думаю, бо е демократія і демократія. Демократія „Бесів“, Шілаєвщини, московського „нічево“, демократія Русо, сего великого плебея, як його в оден голос звуть Ніцше і Карлейл, демократія вагнерівського „Смерку Богів“ — се одно. Демократія Беттговеної „Ероїка“, демократія французького або болгарського селянина чи канадійсь-

кого фармера — се друге. Демократія Савойця чи Іасконця, що в 1914. р. лішав ся дома, говорячи північним Французам: *c'est votre guerre*, се одно, демократія німецького соціал-демократа Франка, що впав, як доброволець в однім з перших боїв в 1914 році — се друге. З одної сторони демократія патіфізму, егалітарізму, антимілітарізму, охлократії, жолудкового соціалізму і класової боротьби, демократія загальної нівелляції та обоготворення числа, сентиментально-анемічного народоправства, з другої — демократія праці, гіерархії, суспільної солідарності, обов'язку і — мідного пястука. Демократія розсаджуюча і — скріплюча суспільність, демократія руйнуюча і — будуюча. Ся друга демократія теж стоїть за рівність, тільки її рівність не рівність слабих, що хочуть принизити до свого рівня сильних хочби за ціну загального рабства. На першім місці стоїть в неї почуття свого права та ідеал свободи. Вона нічо не хоче знати про викликання звірячих інстінктів мас, ні про те, щоб всі, і великі і малі, і люди праці і ледарі, і талановиті і неадари, мали одну і ту саму нагороду, одне і те саме значіння в суспільності. Вона проголошує натомісць право кожного, хто більш сильний, витревалий або інтелігентний добивати ся в рівних умовах до найвищого щабля суспільної драбини. Ся демократія признає рівність в конкуренційній боротьбі житя, але рівність що до точки де перегони зачинають ся, а не там де вони кінчують ся. Ся рівність вимагає, щоби всі конкуренти стояли в одній лінії, коли біг починається, але не гарантує хворим і недолугам, що прибіжать до цілі разом зі сильнішим сусідою... Демократія „істів“ не знає іншого регулятора в суспільності, як низько-матеріалістичні інстінкти мас або сваволя пана над отарою рівних рабів. Демократія про котру я говорю се демократія самодісплініни, вищих ідей, котрі, як „родина“, „рідний край“, „суспільна солідарність“ роблять з альємерату ріжно-біжних воль один громадський організм вищого порядку. Охлократична демократія як також і абсолютізм підкреслюють в області економічній — момент поділу богатств, в сфері політичній — момент егалітарізму; демократія про котру я говорю — елемент продукції, праці та елемент свободи і самодіяльності. Типовою країною сеі останої демократії північна Америка. Характеристичні її черти знаходимо також

в селянських демократіях взагалі, а в українській зокрема. Се селянство є якраз одиночкою силою, що потрафить внести в поняття демократії коректури, без котрих, як казав Гізо, готова згинути вся наша цівілізація.

До сеї сили маемо звернути ся також ми. На жаль ми не маемо в цілій нашій белетристиці ніодного фільософа селянської душі. Кілька геніальних спроб Стефаника, кілька нарисів Франка, приповідки Руданського, отсе і все, рештаж або (розумієть дуже ціна) етнографія, або соціально тенденційні (в сзій час також потрібні) оповідання в дусі знаного роману Бічер Стоу. Колиб ми мали свого фільозофа селянства, ми зобачилиб, що весь світогляд нашого селянства нічо спільногого не має з так званою демократією.

Зовсім антідемократичні риси зраджує передусім відношення нашого селянства до інших, вищих класів, далеке від хамської заздрості і духа всерівнаючого егалітарізму. Ваяти напр. відношення Андрія („Тарас Бульба“) або Хоми Брута („Вій“), або героя „Марка Проклятого“ (Стороженка) до іх „панського“ оточення, се не відношення большевіка до зненавидженого ним „буржуазного“ світу. Український селянин приймає сей світ, з цілою виробленою ним рафінозаністю, він уважає себе тільки його правним спадкоємцем. Він не топче ногами квітів, котрими пишається сей світ, він лише хоче мати іх і для себе. Не хоче стягнути вище стоячих в діл (соціальна фільовофія Москаля), тільки самому до них піднести ся. А коли навіть воює з ними, то як з людьми одної породи, з котрими все ж треба якось „урядити ся“. Назіть аполюгет російського бояцтва в нас, ціозаний вже Поприщин, мусить се з болем призвати. В своєму „Відродженню“ (Т. III. ст. 133). він стверджує, що „селянство ставилось дуже обережно що до захоплення поміщицьких маєтків . . . Селяни не зачіпали іх, навіть самі охороняли від грабіжку“. Пояснює се автор страхом, але таке пояснення не обовязкове для нас, що бачимо в сім цілком що інше — глибоко вкорінене почуття права та інстінктиву ворожкість до „демократичних“ метод соціального будівництва. Се не значить, щоб наш селянин не мав зрозуміння до революції, він його має і то в більшій мірі, ніж його непокликані предстазники, і се він довів чином і в 1902, і в 1905/6, і в 1917. роках, і під час свої боротьби з большеви-

віцькою реакцію, але, подібно Авглійцеві, він має глибоке зрозуміння до того, що називається традицією та тягливістю соціальної еволюції, тобто до річей, чужих і незрозумілих апостолам „світової революції“.

Іншою, рисою української національної вдачі є сильно розвинений смисл гумору. Не дурно він так мало властивий нашій змосковищенній, „здемократизованій“ інтелігенції, котра досі робила безліч спроб видавати „гумористичні“ часописи, спріб, що з правила кінчилися фяском. Не дурно і найбільш аристократична модерна нація, Британці, в високім степені посідають се чувство гумору. Сю українську рису підкреслив ще Куліш. „Страх перед глувованням, — писав він, — досі дуже інтенсивний в українського люда. Інтелектуальна вищість для него — сила, [перед котрою він більш ніжковіс („смущається“), як перед властю“] (Історія возсоедінення і т. д. т. II, ст. 63). Опірч респекту перед організуючою силою інтелекту, се чувство гумору має їй інший глибший сенс: подібно як в героях Моліера і Ренара насміхи над нездачниками, над моральними, а навіть і фізичними хибами мали передпосилкою почуття особистої вартості і відповідальності, в противність до колективної відповідальності нігілізму, що кидає на коліна своїх здорових і сильних перед безносим мужиком, як Толстой, або перед повію, як Андреев, в ім'я фалшивого і розслаблючого гуманітарізму. Нахил до дотепу зраджує, даліше, потяг до успіху, до особистого зусилля до вищого, подив перед ним, в противність до ідеалу большевізму, що біdnість, каліцтво і злочин хоче зробити рівнем, до котрого має бути зведена вся суспільність. Особливож недемократичний характер має само-глувовання, що погорджує скаргою перед загалом — чеснотою всіх „демократів“. Здоровий розум нашого селянства речеться і над злодієм, котрого він, в супереч Москалям, не вважає „несчастненським“, і над свою бідою, бо соромить ся її, не знаючи московської приповідки „бедності не парок“, і над фізичними хибами, не думаючи, разом з нашим „демократичним“ віком, що мізерію тіла можна трактувати не тільки з комічної, але їй з „гуманітарної“ точки погляду. Вершку свого досягає се чувство гумору в насміху нашого „дядька“ над самим маєстатом смерти. Знана байка про Запорожця, котрий перед шибеницею, просить Поляків повісити його вище,

щоби улекшити ім . . . відданя останої шани — виражає не тільки суверену погорду перед смертю, подібну до погорди Камброна під Ватерлью, але й ще щось більше: страх, щоби його кати не посудили о страх перед смертю . . . Сей страх був знайомий Марії Антуанеті в остані п'ять мінут ії життя, і зовсім не знайомий наприклад Собельзону-Радеку, що арештований в Берліні плакав боязні, що так несподівано, як Роза Люксембург, може розлучити ся з своїм дорогоціним життям. Як Англієць при грі в фут-бол над кожним, хто впав, сміється „хахол“ над всяким кому поховзнеться нога в житевих перегонах, не роблючи собі Бога ні з чувства пожалування, ні з егалітарізму. Сю його прикмету чудово вхопив автор найліпшої книжки про неросійські нації колишньої імперії царя, Англієць Ботлер (гл. Ralph Butler — *The New Eastern Europe*, London 1919), котрому зирають ся такі слова про нашого селянина: „він глибокий індівідуаліст. Він подивляє успіх, як подивляє його Англієць або Американець. Він може йому заздрити або його надуживати, але при його обсервованню збуджується ся в нім бажання йти на випередки, дух конкуренції“ (ст. 156). Те саме бачить в Українцеві також Макензі Уолес, додаючи о скільки чужі Москалеві сі англо-саські поняття „особистої ініціативи та безграниці конкуренції“ (Mackenzie Wallace, — *Russia v. I.* p. 185).

Далішими рисами української народної вдачі — також мало „демократичними“ є глибока повага перед установами, на котрих тримається ся суспільна дісципліна і котрі завзято поборюють ся „демократами“: до родини, до приватної власності, до державного авторитету, до церкви. Прізву, котра ділить в сім відношенню психольогію селянина від психольогії „демократичної“, мусять признавати зрештою і сторонники сеї останої, так напр. Ото Бауер, котрий щідкresлює, що ані закордонна політика большевізму, ані його „законодавство“ про шлюбне право, право спадкове, про церковні відносини і пр. цілком а цілком не відповідали способові думаня селянина (Ото Бауер, — *Bolschewismus oder Sozialdemokratie*, ст. 44). Зовсім суперечить ідеалам „демократії“ також політичний ідеал нашого селянина, такий, яким його виробила історія: влада гетьманська, хоч вибрана, але наділена величезними правами і, в зasadі, дожivotна доказ тому.

Сі елементи селянської психольогії, котрі можуть служити підвалинами міцної суспільності, служать рівно ж підвалинами патріотизму, ще одної чесноти, котру не розуміють „істи“ і без котрої ніяка нація та ніяка держава не можливі. Бюфон каже, що oprіч родини, ніщо так не розвиває любови до рідного краю, як земля, котру обробляється, а знаний французький аграрій Мелін додає, що як би Франція не була країною хліборобів, вона не була б з стані так довго стримувати німецьку інвазію (*Le salut par la terre*, ст. 89). Хиба зайденою річю згадувати скільки ми завдячуємо нашому селянству в боротьбі країни з білою і червоною Росією, скільки завдячує йому вся Європа, котра колись буде мусіла признати, що своє звільнення від варварів зі сходу, від большевізму, вона завдячує безприкладній відвазі та любові до рідного краю українського селянина. В сій власній боротьбі показав він ті риси, які конче потрібні нації, що хоче бути незалежною і клясі, що хоче вести провід в суспільності: сю здорову ксенофобію, се цілком оправдане недовір'я до всякого чужинця, котре творить підстави швайцарської незалежності і котре, протиставлене розслабляючому „інтернаціоналізму“ наших соціал-геростратів, одиноко помогло нашему селу втримати ся на своїй важкій позиції. Зі селянством виходить в нас на арену кляса, не московофільська, як наша інтелігенція, а московофобська, не пересякнута ідеольогією „кающався дворяніна“, не знесилена і не непевна своїх прав, як мійська буржуазія, несуча через те в собі зародок свого упадку, тільки сильна, не пережита, наділена розвиненою правовою свідомістю, готова всікими способами боронити своїх прав, погорджуюча готовими ідеольогіями, ворожа всяким „соціалізмам“, „націфізмам“ та „інтернаціоналізмам“, кляса майбутності. Кляса, що з соціалізмом має стількиж спільногого, як Свята Софія з соціалізацією землі, як Наташка Полтавка з Розою Люксембург, як повна великого драматизму боротьба села проти Росії з комуністичною фразеольогією і „москвобесієм“ соціалістичної інтелігенції. Серед сеї стіхіїчується ся чужою наша соціалістична змосковщена інтелігенція, як, після слів Герцена, серед Європейців Москаль. Бо коли ми захочемо близше приглянути ся сим рисам української селянської вдачі, про котрі тут мова, то дійсно прийдеть ся ствердити, що вони не тільки стоять в

повнім протитенстві до черт московського національного характеру, але й справді дуже споріднені з головними підставами європейської психіки. Свобода одиниці, виразно розвинена правова психіка і почуття особистої відповідальності, що є ніщо інше як відгомін давній „ лицарськості“, так як англійський „ джентльмен“ є відгомоном давнішого поняття „ шляхтича“, нахил до свободної кооперації, відраза до ідеалу егалітарізму — все се підстави, на котрих тримається й досі європейська культура, і з котрими нічо спільногого не має культура московська, ні ся „ перелип'ованою“, котру хочуть насадити в нас сімпатики Москви.

На сій класі, що хоронить в собі всі здорові елементи, що рятують від розпаду європейську суспільність, а крім того велике почуття патріотизму, має якраз сперти ся наше державне будівництво. Ренесанс селянства позволяє м. и. виробити також нову програму української політики, спільну більшості людности країни і (небольшевіцькому) „ Ульстерові“. Сей остатній ворожо ставився до національного руху на Україні як через своє московофільство, так і через те, що сей рух представляли його проводирі як якийсь національний большевізм, як рух в своїм заложенню соціалістичний. Дійсність розвіяла побоювання одних і фантазії других, відслонивши правдиву фізіономію воюючого українства: селянську, приватно-власницьку, націоналістичну. З другої сторони, „ Ульстерці“ мусили переконати ся, що іх ідея утвердити з помічю Росії панування чужо-національної групки на Україні, така сама анархічна, допроваджуюча країну до руїни, утопія, як і національний большевізм. Відкидаючи обидві, в суті річи анархістичні і типово-російські ідеї, ставляючи на іх місце ідею індівідуалістичного селянства і державної самостійності, самоозначення нації, ідеї, вироблені Заходом, — і українство, і „ Ульстер“ могли зійти ся на спільнім ґрунті одної програми, збудованої на прийнятих в Європі і нечужих Україні гадках. Се не мало спричинило сяб до остаточної кристалізації колективного ідеалу нації, якої групи людей ріжних класів і національностей, замешкуючих спільну територію, звязаних спільними історичними традиціями. Сей ідеал буде ідеалом нації але не ідеалом демагогів класової боротьби не знаючої національних ріжниць, ідеалом державності, але не автономії, збудований на вічних законах расової боротьби, але не інтер-

національної „солідарності пролетаріату“, ідеалом політичної самостійності, але не резінції з незалежності за ціну „зединення“ всіх земель. Ідеал, що всі питаня зовнішньої і внутрішньої політики розглядав в рамках великих світово-історичних концепцій. Ідеал скерований в самій своїй природі проти Росії, та проти її волі зреалізований. Лише з здійсненням сего ідеалу розв'язеться також справа Галичини, бо не рішепя галицької справи приведе до рішення української, але навпаки.

Тільки до здійснення незалежності нації конечна річ, щоби самостійницька інтелігенція, що стоїть на ґрунті селянської ідеольгії, знайшла формулу великого народного руху на Україні і виразно намітила його мету. Подібно до своїх предків-козаків, що воювали на власну руку з Туреччиною, українські селяни, що буються з Москвою, кажучи словами Куліша, „мало розуміли суть свого діла та його завдання, але змушені силою річий бити в певнім напрямку, вони ділали практичніше від державників“, що відмовляли іх від іх чину. Від кількох років „бути“ наші селяни „в певнім напрямку“, але обеднати іх рухи і проти Денікіна, і проти Леніна під одним сино-жовтим прапором, якою боротьбу проти Росії, се зможе зробити лише свідома інтелігенція, так само як тільки свідома акція козацько-шляхотської інтелігенції, що окружала Хмельницького, могла надати політичну суть хлопським бунтам. Без сеї праці інтелігенції, без знайдення формул боротьби, лишить ся вона боротьбою за відіграну худобу або за сконфісковане збіжя, так само, як без Леніна і присних весь болшевізм лишився ся одною великою пугачовщиною. Соціал-герострати на Україні богато попрацювали, щоби перешкодити людям доброї волі і думки знайти правдиву формулу великої національної боротьби, вивести її поза рамки махновщини, зробити з хаотичного руху свідому своїх цілий акцію. Тепер вони мусять зникнути, московофіли з права і з ліва, і сі що вертають до „традицій“ Гайдамачини, або, ях оден „учений“ професор, навіть татарщини, — і сі, що ніяк не можуть вимазати з свої памяті великої, жалованої на другий день ним самим, похибки Б. Хмельницького. Зникнути скоріше, бо „время лютє“, бо коли інтелігенція наша тепер свого завдання не виконає, можуть з'явити ся ріжні чужонаціональні демагоги, котрі, заспокоюючи частину потреб нації,

уярмлять її, як се хотіли зробити большевіки а перед ними П. Столипін. Коли се станеть ся, і наш народ знов ідейно буде запряжений до воза чужої державності, нестимуть виключну вину за се лише наші соціалістичні демагоги.

В димі пожарів, в морі крові, в нелюдськім напруженю нервів і думки, коли в один місяць переживається ся досвід десятків літ, повстає і формується українська нація, як в 1870 повставала нація німецька. Носителем сего процесу виступає селянство, не люди з „спокійними чолами, незахмареними соромом“, з „серцями порослими мохом“, котрих без ваги картала поетка українського рісордажимента, тільки оспіувані цею „мечтники дужі“, мечтники не за „пролетаріат“ але за поневіряну націю. Гомін іх боротьби може видастися ся спершу за голосним культурному европейському вухові, ії поезія за химерна, як сей „непогамований, страшний, несамовитий вітер з України“, що інспірував Вергарена, але, навіть гіперкультурна Європа, скоро знайде в сій боротьбі той своєрідній глибокий ритм котрим хвилює вона сама. Розгадати сей ритм руху, його сенс, се якраз завдання нашої генерації, що мусить нарешті зрозуміти, що наш національний ідеал може здійснити ся тільки в безкомпромісій боротьбі з Росією. Сей рух селянства позволить нам відновити також перервану нитку нашої традіції, котра не є традіцією кирилометодіївців, Драгоманова та інтернаціонально-московофілського соціалізму, не традіції часів упадку нації, тільки традіції сего часу, коли розгонова енергія народу досягла свого вершика — традіції лучності з Заходом, традіції 1709-го року, підхопленої в наші часи всіми тими, котрі зі зброю в руці в остатні чотири роки хотіли її здійснити. Традіції не племени, не провінцій, не суспільної верстви, не кляси, не політичного підсусідка, концептуального свої права за сочевицю чужій державній ідеї, але традіції політичної нації, якою мусимо стати, коли не хочемо наново пірнути в історичну Лету.

Свідомі сего ідеалу, навіть повалені на землю, навіть під чоботом щасливого переможця — встанемо. Зрікаючись його — ніколи!

Того самого автора

Модерне москофільство.

Київ, 1913. Накладом автора.

Ми бачимо народжуючу ся течію сепаратизму, взірцем якою є брошюра Д-ва. (З промови П. Мілюкова в Думі 19. лютого 1914).

Д. закликує вийти з аполітично-культурно-національно-сентиментальної закостенілості і збудувати ясну програму української політики („Wiek Nowy“).

Брошюра Д-ва є пристрасний протест проти національного „герофродитства“ значної частини української інтелігенції і проти її рабського ідолопоклонства перед російською культурою. („День“.)

З приводу одної ересі.

Київ, 1914.

Д. Д старанно підкреслює те, що спровадило ся під час війни всесвітньої війни, що укр. рух набирає міжнародного значення. („Плях“.)

Енгельс, Маркс і Лясаль про неісторичні нації.

Київ, 1918. „Серг і Молот“.

Сучасне політичне положення нації і наші завдання.

(Реферат, виголошений на II. всеукраїнській студентській зізді в липні 1913. р. у Львові.) Львів.

Сю річ малежить трактувати, як першу ластівку самостійницьких стремлінь серед Українців в Росії. („Krytyka“.)

Відірвати полуднєву Русь від Росії, прервати всякі звязи з нею, проголосити повний політичний сепаратизм — ось реальний і конкретний кліч під теперішну хвилю після думки найбільш радикального ідеолога політичної самостійності України. („Прикарпатская Русь“.)

Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland.

Berlin, 1915. C. Kroll.

Серед численних творів, які трактують українське питання, брошюра Д. Донцова є без сумніву найосновнішою. („Köln. Zeitung“).

Брошюра Д. Донцова виріжнюється короткістю викладу, богатством матеріалу і для того варта особливого поручення. (Зі вступної статі Е. Шернерсторфера в „Berl. Tagbl.“)

Тут знайде читач вичерпуючу ідеологію тої політичної течії, яка називається „мазепинізмом“. (Зі статі П. Мілюкова в „Рѣчи“.)

Сі квестії і ті, що до них відносяться, трактовані в надзвичайно змістовній брошурі одним українським патріотом. (Зі вступної статі в „Gazette de Lausanne“.)

В своїй книзі автор вмікладає, що програма, яка змагається до співпраці з Росією України, є давнішого походження. Барон Бунзен і Біс-

марк є тими попередниками, на котрих покликується апостол українського сепаратизму. (Зі вступної статті „Le Temps“ з 19. липня 1917.)

Ірація Донцова заслугує на уважне прочитання, як з огляду на свою тенденцію, так і на обильність викормованого матеріалу. („Polen“.)

Історія розвитку укр. державної ідеї.

Бивиця, 1917.

Укр. державна думка і Європа.

„Всесвітна бібліотека“.

Львів, 1919.

Gross-Polen und die Zentralmächte.

Berlin 1916. C. Kroll.

Брошюра Донцова є пересторогою перед велико-польськими цілями. (Проф. Г. Шмольер в „Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung“.)

Коли хочеться заняти становище до сего проекту (получення Конгресівки з Галичиною), то мусить ся передувати його до кінця з дійсними відносинами що до населення та з економічними фактами в руці. При сім може брошюра Донцова служити досконалим дорожником. (Массов в „Deutsche Politik“.)

Karls XII. Feldzug nach der Ukraine.

Wien, 1916.

Автор поборює дуже попирену помилкову „думку“, начебто похід Карла XII. на Україну був безглуздою авантурою. Йому вдалося сясягнути свою ціль. („Streffleurs Militärblatt“.)

Похід Карла XII. на Україну.

Київ, 1918.

Міжнародне положення України і Росія.

Київ, 1918. Вид. „Робіт. Книгарні“.

„В добром публіцистичному темпераменті, в широкій ознайомленості з міжнародною політикою сучасності автору ніколи не можна було одмовити. Лекція Д. в усіх разі була цікавою і змістовою. („Рада“.)

Культура примітивізму.

Черкаси—Київ, 1918, вид. Сіяч.

Мазепа і Мазепинство.

Черкаси—Київ, 1919, вид. Сіяч.

===== Готова до друку: =====

La crise de l'Empire russe.

